د افغانستان د خپلواکۍ بېرته اخیستلو سلم کال په ویاړ

پښتون،
افغان،
افغانستان

لیکوال: پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

بسم الله الرحمن الرحيم

د افغانستان د خپلواکۍ بېرته اخیستلو سلم کال په ویاړ

مشخصات کتاب:

د کتاب نوم: پښتون، افغان، افغانستان

لیکوال: پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د چاپ کال: ۱۳۹۸ هـ ش

یادښت

دا کتاب د افغانستان د خپلواکۍ د سلم کال په ویاړ چاپ شوی دی. په همدې مناسبت د جلالتمآب جمهور رییس محمد اشرف غني له هدایت سره سم د گڼو نورو چارو تر څنگ یو زیات شمیر کتابونه هم لیکل شوي، ژباړل شوي او خپاره شوي دي.

شاه امان الله او د استقلال د تر لاسه کولو په مبارزه کې د هغه نورو ملگرو ارزو لرله چې افغانستان په واقعي معنا مستقل او د پردو له منگولو راوتلی هیواد وي. دوی دغه سپېڅلي هدف ته د رسېدو لپاره د هیواد ترقي ته توجه واړوله.

په اماني دوره کې غلامي منع شوه. په مرکز او ولایتونو کې گڼ ښوونځي پرانیستل شول.خارجي هیوادونو ته محصلان واستول شول چې ځوانان نوي علوم او مهارتونه زده کړي. د مطبوعاتو وده چټکه شوه. د وگړو تر منځ د مساوات د اصل رعایت قانوني بڼه خپله کړه. نجونو او ښځو د زده کړې حق تر لاسه کړ. هیواد په لومړي ځل د اساسي قانون څښتن شو. د دولت د درې گونو قواوو عصري کولو او سره بېلولو ته توجه واوښته چې د استبداد په مخنیوي کې اساسي مرسته وشي. گڼ شمېر قوانین او مقررات تدوین شول چې د هر چا د صلاحیت حدود معلوم وي او په دولتي چارو کې د خودسري مخه ونیول شي. مالیاتي سیستم عصري شو، د

جنسي ماليې ځای نقدي ماليې ونيو. له مختلفو هيوادونو سره سياسي روابط ټينګ شول او افغانستان له هغې انزوا راووت چې د هيواد د خپلواکۍ مخالفانو ورباندې تحميل کړې وه. د اقتصاد د ودې لپاره مهم اقدامات پيل شول. افغانستان ورو ورو په يو داسې هيواد بدلېده چې د پردو له احتياجه راوتلی وي. اوس موږ ته لازمه ده چې د وطن د ترقي لپاره شوی مزل جاري وساتو او د ناتمام فصل بشپړولو ته متې راونغاړو.

د خپلواکۍ د سلم کال په مناسبت د استقلال د پاکو شهيدانو، غازيانو او مخکښانو د روح د خوشحالولو يوه ډېره ښه ذريعه همدا د کتابونو خپرول او د معرفت د مشالونو بلول بللای شو. له ټولو هغو ليکوالو مننه کوو چې په دې بختور مناسبت يې د کتابونو په ليکلو، ژباړلو او چاپ ته چمتو کولو کې برخه واخيسته. په اوسنۍ پرمختللې زمانه کې د استقلال د ساتلو او د واقعي خپلواکۍ د لرلو لپاره پکار ده چې پوهه خپره شي، فرهنګ وغوړېږي، مهارتونه زيات شي او وګړي د ښه ژوند کولو په چل پوه شي. شاه امان الله د لوی اختر په مناسبت يوه وينا کې ويلي وو چې: «دا د قلم ورځې دي، نه د تورې.» د کتابونو د دې لړۍ خپرول د ليکوالو د ملاتړ او د هغوی د آثارو د چاپ يو بختور باب دی چې ادامه به مومي.

په درنښت

اسدالله غضنفر

د جمهور رييس فرهنګي سلاکار

کابل/۱۳۹۸

فهرست

یادښت	و
سریزه	ي
لومړنۍ خبرې	۱
پښتون	۱
اریایان او پارس:	۷
اریایان او هند:	۸
اریایان او اریانا:	۹
ساکا او ستیان سره بېل تبرونه وو:	۱٦
ساکا او هخامنشي امپراتوري:	۱۹
د مقدونیې سکندر او اریانا:	۲۱
سکندر په ختیځه اریانا کې:	۳۲
سکندر په هند کې :	۳٤
احمد شاه همدغسې وکړل(۸۳).	۳۵
د سکندر وروستی وخت:	۳٦
یونان ـ باختري دولت:	۳۸
پارتیه:	٤۱

د چین د لوی دېوال بشپړېدل	۴۲
او په باختر باندې د هغه اغېزې:	۴۲
یوچیان یا کوشانیان:	۴۳
ساسانیان او یفتلیان:	۴۵
پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر:	۴۸
پښتون په لرغونې زمانه کې:	۵۲
دویم څپرکی	۷۲
افغان	۷۲
درېیم څپرکی	۸۲
افغانستان	۸۲
اریانا:	۸۲
خراسان:	۸۷
افغانستان:	۹۱
د افغانستان د پولو ټاکنه:	۱۰۰
د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن	۱۲۸
یادښتونه:	۱۳۱
پښتون	۱۳۱
افغان	۱۳۹
افغانستان	۱۴۱
د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار	۱۴۵
په پښتو کې:	۱۴۵
په فارسي کې:	۱۴۵
ژباړې:	۱۴۵
په انګرېزي کې:	۱۴۶
د ارواښاد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار	۱۴۷

سریزه

دغـه لیکنـه په اصل کـې یو تاریخي اثـر او په مشـخص ډول د لرغوني افغانسـتان د تاریـخ یـوه لنـډه سروې ده. دا ریانـا پـه تېـره د لومړیـو مهالونو تاریخ کښـل ګران څه چې تر ډېره حده یو ناشـونی کار دی. اسـاسي سـتونزه دا ده چې د لرغونې اریانا په اړه تاریخـي شـواهد بیخي لږ او حتی د نشـت پـه حال کې دي او دا خـو واضحه ده چېرته چـې شـواهد نـه وي، هلته تاریخ نـه وي. دا چې د اریانـا ویدي دوره او پـه خاص ډول د پاراداتـا یـا پیشـدادیانو دوره افسـانه ییز ماهیت لـري، په اصل کې له همـدې امله ده.

د اریانا اوسـتایي دوره په نسـبي ډول تر یوه حده روښـانه ده. د روښـانتیا یو دلیل د زردښـت د وخت زند اوسـتا شـته والـی او بل یې د یونـاني تاریخپوه هېـرودوت تاریخ نومـي اثـر دی چـې په زیاته انـدازه د هخامنـشي امپراتورۍ پـه اړه دی. هغومـره چې د نـږۍ لومړنـۍ تاریخپـوه هېرودوت پـه خپل اثر سره د لویدیځې اسـیا، منځنۍ اسـیا او تـر څـه حده د سـهیلي اسـیا لرغونی تاریخ روښـانه کړی، بـل تاریخپوه نه دی روښـانه کـړی. لـه همـدې امله بـه وي چې ځینـو تاریخپوهانو هخامنـشي دوره د نـړۍ د دغې برخـې لومړنـۍ تاریخـي دوره ګڼلې ده.

د دغـې پراخـې سـیمې په هکله مقدوني سـکندر (۳۵۶ــــــــ۳۲۳ مخزېږدیز) له یرغلونـو نـه وروسـته تاریخپوهانـو دومـره ډېرې لیکنـې کړې، چـې په هغـو سره یې د

هغـه ټولـه دوره تر زياتې اندازې روښـانه کړې او لـه هغه نه د وړاندې او وروسـته دورو پـه اړه معلومات وړانـدې کړي دي.

د دوی د اثـارو پـر بنسـټ کېدلـی شي د لرغـوني افغانسـتان د دغـو دورو تاريـخ وکښـل شي؛ کـه څـه هـم هغـه به پـوره نـه وي.

پـه افغـان تاريخپوهانـو کـې تاريخپـوه احمد عـلي کهزاد دغـه کار کـړی دی او په دې اړه يـې يـو لـوی اثر پـه دوه لويو ټوکونـو کې «د افغانسـتان پخوانی تاريـخ» په نامه کښـلی دی، خـو کهـزاد د خپـل وخت ټول يا حتـی ډېر اثار پـه لاس کې نه لـرل. له ده نـه وروسـته پـه دې اړه ډېر نور آثـار هم خپاره شـوي دي.

مـا پـه خپـل دغه اثر کې لـه دغو نويـو آثارو نه هم اسـتفاده کـړې ده، خـو زما دغه ليکنـه د لرغـوني افغانسـتان د تاريخ يوه لنـډه سروې ده. د دې لپاره چې د پښـتنو څرک پکـې ومومـم. د دغـو اثـارو پر بنسـټ زه په خپله دغه څېړنـه کې په دې نظر شـوی يم، چـې پښـتانه پـه اصل کې سـاکا دي، يا د سـاکا کومه څانگه ده. سـاکا، چې له سـتيانو نـه جـلا يو اريايـي قوم و، په کومـه نامعلومه لرغونې زمانـه کې د اريايانو لـه لويې ډلې نـه بېـل شـوی او بيا ډېـری يې په لرغوني افغانسـتان يا اريانا کې مېشـت شـوي دي. په دې ډول پښـتانه د افغانسـتان ډېر لرغوني اوسـېدونکي کېږي. دغه ټولې موضوعگانې د دغـې ليکنې په لومـړني څپرکي کې بيان شـوې دي.

پـه دويـم څپرکـي کـې د افغـان نـوم او دهغـه تحـول څېـړل شـوی دی. گاونډيـو ولسـونو پښـتانه د اسـواکا، اسـوه غانـه، او ابـگان پـه نومونـو يـادول، چـې هغـه بيا په اسـلامي افغانسـتان کـې په افغـان تحـول وکړ. هغسـې چې نورو پښـتانه افغانـان بلل وروسـته يـې د افغانسـتان ټول اوسـېدونکي هـم په دغه نامـه يادول. دا ځکـه چې دغو افغانانـو د يرغلگـرو پـه برابـر کې د خپلـو ملي، وطنـي او عقيدوي ارزښـتونو نـه دفاع کوله.

پـه پـای کې د افغـان نوم دومـره حاوي، يو موټـی کوونکی او تمثيل کوونکی شـو چـې د وطـن ټولـو اوسـېدونکيو هغـه پـه دغـه مفهـوم ومانه او غوره شـويو اسـتازو يې پـه اسـاسي قوانينـو کـې هم ثبـت کـړ. اوس افغان هغـه څـوک دی، چې د افغانسـتان قانـوني تبعـه دی. پـه دې ډول د افغـان نـوم هـم افغانانـو او هـم نـړۍ والـو تـه د ملي

توب، ملي دولت او مدني ټولنې پېژندونکی شوی دی.

وروستی څپرکی د دغو افغانانو هېواد(افغانستان) ته ځانګړی شوی دی. څنګه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوا نه اوسېدل، هستوګنځی یې هم په ډېرو نومونو یاد شوی دی، چې په هغو کې اریانا، خراسان او افغانستان یې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښه پوهاوي لپاره اریانا او خراسان هم معرفي شوي دي، خو په داسې حال کې چې اریانا او خراسان اوس وچ تاریخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځوونکی مفهوم لري. اوس یوازې دغه نوم دی چې افغانان په حقوقي، روحي، هویتي او وجودي لحاظ ځانونه ور پورې تړي، خو له بده مرغه په نولسمه پیړۍ په تېره د هغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمدشاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او هم دلوی افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وګڼل شوه. په دغه برخه کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بیان شوې ده.

محمد حسن کاکړ

می ۲۰۱۱

لومړنۍ خبرې

پښتون

پښتون د افغانستان له هغو قومونو څخه دی چې د دغه هېواد اصلي اوسېدونکي یا ډېر لرغوني اوسېدونکي دي، نور قومونه د تاریخ په اوږدو کې یو وخت بل وخت دلته مېشت شوي دي. څنګه چې افغانستان په اسیا کې د پراخو سیمو په منځ کې پروت دی، لوی فاتحان او لوی ټبرونه له لرغوني مهال نه را په دېخوا پکې ننوتلي، تېرېنه وتلي او څه یې پاتې شوي دي. له همدې امله ده، چې نن ورځ په دغه هېواد کې ډېر ټبرونه مېشت دي او څه باندې دېرش ژبې پکې ویلی کېږي، خو پښتو او پاړسو یې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېواد ټول اوسېدونکي د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې د افغان په نامه یاد شوي دي او افغانان د قانون له نظره سره برابر حقونه لري او د ژبې، قوملي، جنس او مذهب له نظره هیڅ توپیر په کې نشته او که څوک د امتیاز خاوند کېږي، هغه به د شخصي وړتیا، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي، یا باید همدغسې وي.

د دې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون، افغان او افغانستان دی، په نورو

ډېرونـو او موضوعگانـو هغـه وخـت بحـث کيږي چـې په اصـلي موضوع پـورې تړاو ولـري. دا چـې پښـتون څه وخـت پيدا شـوی، معلومه نـه ده. په اصل کې د پيدايښـت موضـوع لانجمنـه او گرانـه ده. دغـې موضـوع انسـانان سره وېشـلي دي؛ هغوی چې پېدايښـت لـوی څښـتن ته منسـوب گڼـي او هغـوی چې پېدايښـت د تکامـلي عمليې نتيجـه بـولي. دا چـې کاينـات څه وخـت پيدا شـول، پـه دې اړه هـم ډول، ډول نظرونه وړانـدې شـوي دي. په سـاينس پوهانو کې دغـه نظر خور دی چې د کايناتو پيدايښـت ديارلـس عشـاريه اوه (۱۳.۷) ميليـارد کالـه پخوا د يوه غـټ ټکر يا چاودنـې (The Big Bang) پايلـه ده، خـو دا دغسـې يـو پېچلـی نظر دی چې بيـان يې گـران او درک يې لا هـم گـران دی، مگـر هغو تـه چې سـاينس پوهان او پـه تېره فزيکپوهـان دي.

د دغـې ليکنـې پـه تـړاو به دلته دغومـره وويل شي چې انسـان د ځمکې له پاسـه د درې سـوه زرو کالونـو پـه منـځ کې په افريقا کې پيدا شـوی. د انسـان بـه اړه دا لومړنی تاريخـي واقعيـت دی، پـه دې چې د دغـه مهال انسـانانو هډوکي په افريقـا کې موندل شـوي دي. لـه دغـو انسـانانو نـه ځينو يـې اټـکل سـل زره کال د مخه سـهيل لوديځې اسـيا تـه او بيـا لـه دغو سـيمو نه د اسـيا ـــ اروپـا پراخو تودو سـيمو ته مهاجـرت وکړ. لـه دغـو انسـانانو نـه ځينې يې اټـکل دېـرش زره کلونه د مخه سـايبر ته ورسـېدل او بيا ځينـې يـې د کنگل په دغـې دورې کې د بېرنگ لـه لارې امرېکې تـه لاړل(!) د کولمبيا پوهنتـون يـو فزيکپـوه لا پـه دې نظـر دی، چـې «پـه واقعيت کې نـور ټکرونه هـم وو، چـې يـوه يـې زمـوږ کاينـات رامنځتـه کـړ او نورو يـې نـور کاينـات رامنځ ته کـړل» په دې حسـاب د شـته والي پـه حوضـه کـې بـې شـمېره کاينات وجـود لري، چـې هر يو يـې کهکشـانونه (Glaxies) او هـر کهکشـان يې نظامونـه او هر نظام يې سـتوري لري او زمـوږ ځمکـه د لمريـز نظـام يو سـتوری دی چـې د هغه په مـدار څرخي، په داسـې حـال کې چـې کاينـات نامحـدود او د پراخېدلو په حـال کې دي.

خـو دا معلومـه نه ده چې انسـاني نژادونه څـه وخت جوړ او څرگند شـول. له نژاد نـه مطلـب د انسـانانو هغه زولوجيکي ډلـه ده چې نسـبتاً ثابتـې ارثي ځانگړتياوې لري او پـه خـاص ډول د رنـگ، وېښـتو، مخ او بدني جسـامت له نظـره له نورو انسـانانو نه توپـير لري، لکه سـپين پوټکي ارياپـان او تور پوټکـي افريقايان.

تاریخپوهان، ژبپوهان، لرغونپوهان او انسان پېژندونکي په دغه نظر دي چې پښتانه سپین پوټکي اریایان دي. دغه نظر د نږدې دوو پېړیو به بهیر کې تثبیت شوی، یعنې وروسته له هغه چې اروپایانو په تېره انګرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکیو په اړه څېړنې او لیکنې وکړې. دغسې لیکنې وروسته له هغه ډېرې شوې چې فرانسوي پېژندونکو ته د شلمې پېړۍ په اولنې نیمایي کې اجازه ورکړل شوه چې په افغانستان کې کندنې وکړي. فرانسویانو اول د پروفیسر شلومبرزي، بیا د اګرشمن او ډاکتر برنارډ په مشرۍ د سرخ کوتل ډبرینه لیکنه او د آی خانم یوناني ښار لوڅ کړ. فرانسویانو په دغه ډول د افغانستان تاریخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاریخپوهانو هم دافغانستان د تاریخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې لیکنې او څېړنې کړې دي. په دوی کې احمد علي کهزاد، میرغلام محمد غبار او عبدالحی حبیبي وتلي تاریخپوهان او د ګڼ شمېر اثارو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هویت په تاریخ کې تثبیت کړ او افغان پېژندنه یې د باندنیو پوهانو له انحصار څخه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې اریایان دي. په دغه اړه نور روایتونه هم وړاندې شوي دي، چې ډېر خپور شوی روایت یې دادی، چې پښتانه د اسرائیلو د لسو قومونو څخه هغه ورک شوی قوم دی چې له سورېې څخه وشړل شول او په غور کې مېشت شول؛ خو دا یو جوړ شوی یا جعلي او بې بنسټه روایت دی چې د همدې څېړکي په پای کې به پرې وغږېږم.

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره څرګند شوي وي، چې اریایان ډلې، ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي نه ولېږدېدل. اریایان له نن نه شپږ زره کاله پخوا په یوه ژبه ګړېدل، چې هیڅ څرک یې نه دی لېدل شوی، خو وروسته یې د اریک په نامه یاده کړې ده. اریایان چې سره ډلې، ډلې او بېل شول، ژبې یې هم ډېرې او بېلې شوې، خو پوهان په دې اړه چې د دوی لومړنی ټاټوبی چېرې و، په یوه نظر نه دي. دوی ځکه په یوه نظر نه دي چې په دې اړه شواهد نشته او نظرونه هم ډېر دي. د دغو نظرونو له مخې اروپا بېلې سیمې لکه؛ جرمني، سکندنویا، د مدیترانې سیمې د اریایانو لومړی ټاټوبی ښودل شوی دی، خو اروپایان چې په اسیا کې په

نولسـمه پېړۍ کې ډېر ښـکيل شـول او پوهانو يې چـې هندي او ايـراني ژبې وڅېړلې، پـه دې فکـر کـې شـول چـې د دوی خپلې ژبې لـه دې ژبـو سره خوينـدې دي. ماکس ميولـر (Max Muler) او نـور ژبپوهـان پـه دې نظـر دي چـې اريايان د هنـدو اروپايانو نيکونـه دي. پـه دې ډول د اريايانـو اصـلي ټاټوبی په اسـيا کې وګڼل شـو. (۲)

پـه دې اړه تاريخپـوه کهـزاد پـه پـوره بـاور سره وايـي چـې «د اريايانو د پيـدا کېدو او ظهـور ځـای او زانګـو داکسـوس د سرچينـې او سردريـا ترمنـځ سـړه او يخه منطقه ده»(۳).

خـو نوميالی اسـترليايي انسـان پېژندونکـی ګـوردن چايلـډ (Gordon Childe) په خپـل اريـان (The Aryan) نومـي اثـر کـې د اريايانـو د پيدا کېدلـو په اړه د يادو شـويو ګڼـو لـه تحليل نه وروسـته خپل نظـر په دې ډول ښـکاره کوي: « د تاريخـي مهالونو د اريايـي ولسـونو غټه برخـه د ډبـرې د دورې (Stone Age) د نارديک (Nardic) د جنګي تـبر خلکـو لـه نسـب څخه ښـودل کېدلـی شي. د ختيځنو لوښـو او وسـلو په مرسـته به د هغـو سرچينـه پـه لـړ او ډېر بـاور سره لـه دغـو مرکزونو څخه يـوه ته ورسـول شي. « سـهيلي روسـيه يا سـکندنويا» خو دی د سهيلي روسـيې د ګڼې احتمال پياوړی ويني. (۴) ډېـر نـور پوهـان هـم پـه همـدې نظـر دي. دغـه نظر پـه دې هـم قـوی دی چې له سـهيلي روسـيې نـه د اريايانـو لومړی لېـږد څرګند دی، چـې بيان به يـې زر وشي.

دغـه سـيمه د اروپاــــــاسيا (Eurasia) هغـه برخـه ده چـې د اريايانو لېـږد ترېنه څرګنـد دی. دغـه سـيمه د اروپاــــــاسيا هغـه پراخـه برخـه ده، چـې د هنګري له ختيـځ ځنګلونـو نـه د مانچوريـا تـر شـنو ورشـوګانو او د سـايبريا له جنـوبي څنډو نه د تبـت تـر لـوړې سـطحې پورې د نـړۍ درېيمـه برخـه ځمکـه په غيـږ کې نيـسي او منځنۍ اسيا يـې زړی جـوړوي.

دغـه ډېره پراخه سـيمه چـې د التـای (Altai) غرونه يې په دوه برخو ويشي، داسـې پـراخ ډاګونـه او ورشـوګاني لـري چې د څارويـو د سـاتنو او پوونده توب لپـاره د نړۍ تـر هـرې بلـې سـيمې ډېـره برابـره ده(۵). پـه څنډو کې يې لـه پخوا نـه کرنه کېـده. په دې سـيمه کـې لـه ډېر پخـوا نه د لـوړ کلتور خاوند خلک اوسـېدل اريايـان له همدغې سـيمې نـه د اروپا په ګـډون نورو خـواوو ته تلـلي دي. (٦)

سرمه تیان (Sarmatians) لومړني اریایان دي، چې اروپا ته رسېدلي دي. د همدغې سیمې خلکو وحشي اس د لومړي ځل لپاره رام کړی او داس کلتور یې د نړۍ نورو برخو ته یووړ. داسې هم دوی له اس نه د لومړي ځل لپاره د کشولو او بار وړلو او وروسته د سپرلۍ کار اخیستی دی او د هغه په مرسته یې تر اروپا پورې ملکونه لاندې کړي او امپراتورۍ یې جوړې کړې دي.

اوس به په هغو دولتونو نظر واچول شي، چې په جنوبي روسیه او شاوخوا سیمو کې د اریایانو په لېږد سره رامنځته شوې دي. له دغې سیمې نه د اریایانو لېږد له نن نه څلور زره کاله د مخه اټکل شوی دی. څنګه چې دغه اریایان د سپین پوټکو خلکو نیکونه دي او په اسیا او اروپا کې خورې څانګې لري او ژبې یې سره ورته او په اصل کې سره یو دي، د هندو اروپایي په نامه یاد شوي دي. دغه خلک د خپل لېږد په بهیر کې چې پېړۍ، پېړۍ یې نیولي، په دوو برخو ووېشل شول. لویدیځه او ختیځه برخه.

لوېدیځه برخه یې هغه ده چې د تور سمندرګي له شمال نه د بالقان او باسفورس په لار وړې اسیا (Minor Asia) یانې ننۍ ترکیې ته ننوتل او له هغو ځایي خلکو سره له ګډ کېدلو وروسته پرې لاس بري شوه او د هټایټ (Hittite) په نامه سلطنت یې جوړ کړ(۷).

د هندو ایراني په نامه د اریایانو بله ډله د کسپین سمندرګي په غاړه د ختیځ خواته تاو شوه او بیا دوه برخې شوه. یوه برخه یې له قفقاز نه واوښته د فرات په لور لاړه او هلته له ځایي خلکو هوریانو (Hurrians) سره مېشته شوه او وروسته یې د متاني (Mittani) په نامه دولت جوړ کړ(۸). بله برخه یې چې تر هغې بلې نه ډېره لویه وه او په هندو اروپایي څانګې یاده شوه، د ختیځ په لور لاړه، له سر دریا او آمو نه واوښته په باختر کې مېشته شوه او بیا د پنجشېر او کابل پر سیندونو ور ښکته شوه (۹). دا چې کهزاد د آمو او سر دریا تر منځ سیمه د اریایانو اصلي ټاټوبی ګڼي، موخه یې شاید د اریایانو دغه لېږد وي. ګرشمن دا هم وایي، چې د اریایانو یوه بله څانګه چې ډېر د مخه د هند دلاندې کولو په مقصد په اراکوزیه (کندهار) او پنجاب کې مېشته شوې وه، د دغو اریایانو په مخ کې خنډ شوه چې

پـه سـيمو کـې يـې ور ننوځي. پـه نتيجه کـې هغوی اړ شـول چـې د لويديځ د لوړې سطحې پـه لـور پـه هغې لارې يـون وکـړي چې لـه باختر نـه د ايـران (فـارس) زړه ته ورسيږي.

گرشـمن، چـې د افغانسـتان په سيسـتان کـې کندنې کړې، پـه دغـه ډول د کهزاد د هغـه روايـت ملاتـړ کوي، چې وايـي اريايانو لـه باختر نه پـه ويدي دوره کـې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰ مخزېږديـز شـاوخوا کـې پـه لېږد پيـل کړی دی. کهـزاد د دغه لېـږد او د هغه اوږد بيـان د هغـو سرودونـو يـا مذهبـي سـندرو لـه مخـې کوي، چـې رالـف گريفت (Ralph. H. Griffith) پـه انگريـزي اړولـې او عتيق الله پژواک هغه په پښـتو يا فارسي ژبـاړلي دي (۱۰). د گرشـمن او کهـزاد د مهاجرتونو همغاړي کول پلټنـه غواړي. دوی دواړه پـه دې موضـوع کـې د صلاحيـت خاونـدان او ليکنـې يې د بـاور وړ دي. د کهزاد ليکنـه د هغـه وخـت د پښـتنو پـه اړه يـوه مهمـه سرچينـه ده. پـه سـهيلي روسـيه کې د اريايانو له عمومي لېږد نه وروسـته دسـمريانو (Cimmerians)، سـتيانو، (seythians) او سرمـه تيانـو (Sarmatians) واکمنـي معلومـه ده، چې د درېيمـې زېږديزې پېړۍ تر پيـل پـورې يـې يـو پر بل پسـې کړې ده. سـتيان چې لـه منځنۍ اسيا نه را ولاړ شـوي وو، د هـرودوت پـه وينـا واکمنـي يې د ډان له سـين نه د ډانيوب تر سـين پـورې جاري وه او پـه جنـوبي روسـيه کـې يې يـو پياوړی دولـت په پښـو درولی و، چـې درې پېړۍ وپايېـده او پـه پـای کې سرمه تيانـو مات او عوض کړل. له هغه وروسـته په روسـيه کې نـور تېرونـه په واک کې شـول، لکـه گاتـان (Giths)، هونـان (Huns)، اواران (Avars) او نـور. تـر دوی وروسـته د سـلاو (Slavs) تېرونـه وو، چـې د اومـې، اتمـې او نهمـې زېږديـزو پېړيـو پـه بهير کـې له لويديځ يانـې د ختيځې اروپـا د کارپـات (Carpath) له هسـکو نـه پکـې خـواره شـول. دوی د سـلاوانو د لوی تـبر له ډلـې نه په ختيځ سـلاو يـاد شـوي دي. له دوی نه وروسـته له سـکنديانو نه ورنگـي روسـان (Varangians) په کييـف کې اباد شـول(۱۱). چې تر اوسـه په اروپايي او اسـيايي روسـيه واکمني کوي. سرمـه تيـان هغـه اريايـان دي چـې اول اروپـا تـه ننوتـل، وروسـته بـه وليـدل شي چې سـتيان پـه اصل کـې اريايـان نه دي، خـو په دغه نامـه پېژندل شـوي دي.

بلـه ډلـه خلـک، چې اصلي نـوم يې معلوم نـه دی، په انـاو (Anau) ياد شـوي دي چـې د مـک گـوان د ليکنې لـه مخې د امو پـه لويديځ سـهيل کې او د چايلـد د ليکنې

لـه مخې سیسـتان او مـرو ته نږدې پراتـه وو (۱۲).

اناویـان چـې اریایـان وو د ځینو په نظر له اوس نه شـپږ زره کلونـه د مخه او د نورو پـه نظـر دوه زره کلونـه د مخـه پـه کلـو کـې ابـاد وو، کرنه یـې کوله، وحـشي چټک یا یرغـه اس یـې د لومـړي ځـل لپـاره اهلي کړی و، لوښـي یې پـه انځورونو ښـکلي کول او پـه تولیـز ډول د لـوړ مدنیـت خاونـدان او د مـصر او بیـن النهریـن د کلتـوري ژوند هم مهاله وو(۱۳)، خو روسـی انسـان پېژندونکی الکزاندر بیلینیتسـک (A.Belenitsk) وايـي چـې د انـاو د کنډنـې اهمیت لـږ و، پـه دې چې هغه یـوه ځانګړې موقتي پېښـه وه، د ده پـه وینـا انـاو د عشـق آباد پـه اوه میلۍ کـې د یوه کلي نـوم و. (۱۴)

اریایان او پارس:

دا چـې اریایـان نننـي ایـران تـه څه وخـت او لـه کومـې لارې ننوتل، پـه یقین سره معلومـه نـه ده. پـه یـوه روایـت دوی پـه یولسـمه مخزېږدیـزه پېـړۍ کې هلتـه ننوتل. پـه دوی کـې مـادان او پاړسـووان یـا پاړسیان د نامـه خاونـدان شـول. مادانـو د اومې مخزېږدیـزې پېـړۍ په نیمایي او پاړسـووانو د شـپږمې پېـړۍ په نیمایي کـې امپراتورۍ جـوړې کړې. پاړسـووان کوچیـان وو او خپله مېنه یې پارسـا (Parsa) ونوموله. پاچایي تـبر یـې پـازارګاد (Pasargadae) او پاچایـي کورنۍ یـې هخامنشي نومېـده. (۱۵)

د هخامنـشي کورنـۍ سروال کـوروس یـا سـیروس (Cyrus) پـه ۵۵۰ مخزېږدیـز کـې مادانـو تـه ماتـې ورکـړه، چې پـارس یې هم تـر لاس لانـدې و. سـیروس او ځای ناسـتو یـې لـه مـصر نه تـر اباسـین پـورې امپراتـورۍ جـوړه کړه، خـو تـر لاس لاندې سـیمې یـې نیمـه خپلواکـو والیانـو (Satraps) اداره کولـې. لکه چې ورروسـته به ولیدل شي، سـیروس د سردریـا شـاوخوا کـې د سـاکا د لـوی تبر د مسـاګیتا ځانګـې سره په جنګ کـې له ۲۹ کاله واکمنۍ نه ورروسـته و وژل شـو. (۱٦) د هخامنـشي امپراتورۍ دوه پېـړۍ دوام وکـړ او د مقدونیـې سـکندر د څلورمې پېړۍ په دویمـه نیمایي کې هغه نسـکوره کړه.

اریایان او هند:

ویـدي سرودونـه، اوسـتا او مهابهاراتـه (د هندوانـو لرغونی حماسي اثر) هغسـې چـې پـه اریایـي دوره کـې د نـورو څیزونـو پـه اړه معلومـات ورکـوي، د ټبرونـو پـه اړه یـې هـم ورکـوي. کهـزاد د دغـو ټبرونـو پـه اړه اوږد بحـث کـړی دی، چـې لنډیـز یې دادی. (۱۷). د ویـدي دورې یـوه ډلـه ټبرونـه پـه پنکـه جانـه یـا د پنځو ټبرونـو په نامه یادېـده، چـې ډېـر مهـم یـې د بهاراتـه او پـورو قومونـه وو. بهاراتـه، چې تـر ټولو لوی قـوم و، د پېریـو، پېریـو پـه بهیر کې د سـینونو پر غـاړه یون وکـړ، ترڅو لـه زېږدیز کال نـه څوارلـس سـوه کالـه د مخـه له اباسـین نه تېـر شـول. شـاعرانو او روحانیانـو یې د دغـه اوږده لېـږد پـه بهـیر کـې نظمونه و پېیل، چـې د ویـدا (پوهې کتاب) پـه سرودونو یادیـږي. پـه دغـو سرودونـو کې جغرافیوي، پـه تېره د سـیندونو نومونه د اریانـا د هېواد دي. بهارتیانـو او نـورو قومونو د اباسـین او د هغه د یوه مرسـتیال سـین په غـاړه د هراپا او موهنجـه دارو ښـارونه او اوسـېدونکي درای ویډیـان (Draavidians) لاندې کړل او هغـوی یـې داسـا (Dasa) ونومول چې دغه کلمه د دووس په شـکل تر اوسـه هم ویله کیـږي. لـه دوی سره د اریایانو جګړې په ویدي مذهبي سـندرو کـې مهمه موضوع ده.

پـه هـر حـال، اریایـان بیـا د پنجـاب او ګنګا پـه هـوارو کـې د مهاباراته پـه نامه یو سـتر حـماسي اثـر او نور اثار په سانسـکریت ژبـه کې جوړ کـړل او د هندویـزم په نامه یـې یـوه نـوې ژونـد لاره غـوره کړه، چـې د هغې له مخـې یې ټولنـه په څلـورو پوړونو (Caste) ووېشـله: برهمنان (Brahmans) کشتریان (Kashtariyas)، ویشیا (Vaishyas) او شـودرا (Shudras). دغـه پوړونـه یا طبقې په ترتیب سره په دیني لارښـوونې، جنګ، کرنـې او ښکته چـارو وګـمارل شـوې. شـودرا یې ناپـاک ګڼـل او هغوی لـه دېنه منع وو، چـې ویـدي سرودونـه ولـولي یـا واوري. دغـه طبقې دومـره ضییقې ونیول شـوې چـې د هـرې یـوې غـړی بـه تـر مرګه پـورې د هغـې غـړی پاتـې وي. همداسـې دغو اریایانـو تـه تـور پوټکو د اسـا د مریانو حیثیـت لاره. په ټولیـز ډول دغـو اریایانو د نوي ټولنیـز او کورني نظام او همداسـې د سانسـکریټ په تنظیمولو سره یوه نـوې ژوند لاره غـوره کـړه او خپـل نوی هیـواد یـې بهاراته ورتـه ونوماوه. پـه واقعیت کـې دوی د نوي دیـن، کلتـور او نظـام پـه رامنځتـه کولـو سره ځانونه لـه باختري اریایانو نه بېـل کړل. (۱۸).

اریایان او اریانا:

په اریانا کې د ویدي دورې دغه ټبرونه پاتې شول: الینایان (Alinas)، پکتیان (Paktians)، بهالانیان (Bahalanias)، شیوایان (Shivaians)، ویشانیان (Vishaninians)، انویان (Anuians)، دریوهویان (Druhyvians)، توراشیان (Turvasaiahs)، یادویان (Yaduians) او پوریان (Puruians). د کهزاد دغه انویان شاید د مک گورن او چایلد هغه انویان وي، چې د مخه یې بیان شوی دی. دادیکا دلته نه دي یاد شوي او هېرودوت هغوی د گندهاریو په ډله کې راوړي دي، چې وروسته به یې بیان وشي.

په هر حال دا هغه ټبرونه دي چې د کهزاد د لیکنې له مخې څه یې په باختر کې پاتې شول او نور یې له هندوکش نه واوښتل او تر اباسین پورې په هوارو او درو کې اباد شول او د لسو ملکانو له جنګ نه وروسته چې لسو ټبرونو په کې ګډون کړی وو، له اریانا څخه ونه وتل او په خپلو سیمو کې پاتې شول.

د کهزاد په وینا پکتیان یا پښتانه له باختر نه د ټبرونو د لېږد په وخت کې دوه برخې شول « یوه څانګه یې له نورو قبیلو او کورنیو سره د هندوکش جنوب ته ښکته شوه او په اخر کې د اریانا په جنوب شرقي سختو منطقو او د غرو په لمنو کې مېشت شول او دغه ځای یې د پکتیانو د استوګنې د ځای په نامه مشهور کړ. «بله برخه یې په خپل ځای پاتې شوه او د نورو ډېرو قبیلو په شان یې په باختر کې خپل ژوندون ته پسې دوام ورکړ. او دغې څانګې ویدي او اوستایي مدنیت په بخدي کې تېر کړ (۱۹). کهزاد دا هم وایي چې د هغوی یوې څانګې د هغو مهاجرینو سره چې د لمر پریواته خواته لاړل د هریرود په هغې خوا غرنۍ برخه کې د (اترک) او کشف او د حوزې د خزر سواحلو ته نږدې ځایونه ونیول او هغه ځای د دوی په نوم (پارتیا) یعنې د (پارتیانو) په ځمکه مشهور شو چې د اریانا یو ډېر غربي ولایت و. دی زیاتوي چې د هېرودوت د لیکنې له مخې یوه کوچنۍ څانګه لا هم د غرب خواته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوګنه غوره کړې ... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتوییس او خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو (۲۰).

هېرودوت پښتانه د پکتیان (Pactyan) یا پکتیس (Pactycs) او هېواد یې د پکتیک (Pactyic) په نامه یادوي او د هند گاونډیان یې گڼي. وایي چې نور هندیان هغه دي چې د کسپتي روس (Caspatyrus) او د پکتیک (Pactyic) هېواد گاونډیان دي. دی د دوی هېواد د هند په شمال کې ښيي او وایي چې نور هندیان هغه دي چې د هند په شمال کې د کسپتي روس د ښار او د پکتیک د هېواد گاونډیان دي او دوی د باختریانو په شان ژوند کوي. دی دا هم وایي چې په هندیانو کې دوی تر ټولو جنگیالي دي(۲۱). هېرودوت په نورو قرینو کې پکتیان بیا، بیا یاد کړي دي. بیلو او کهزاد بیا د پکتیانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ویلي یې دي، چې هغه له اوسنۍ پښتونخوا (دنولسمې پېړۍ پښتونخوا) سره سمون خوري او د اباسین او هلمند سین ترمنځ پرته سیمه ده (۲۲).

دا هماغه سیمه ده چې وروسته د گندهارا او بیا په لر. توپیر سره د روه په نامه یاده شوې ده. اصلي یا لومړنی افغانستان هم همدغې سیمې ته ویل کېده. د دغه واقعیت په ملاتړ دا هم ویل کیږي چې په دغه سیمه کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم یې په کې کوچي توب کاوه. کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک گڼي او اضافه کوي، چې دغو خلکو د پکتیک (یا پښتني) د سیمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختریانو سره ډېر مشابهت درلود. (۲۳). څنگه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو، طبعي ده چې پکتیان به لکه څنگه چې هېرودوت وایي، پکتیان به له باختریانو سره په ژوند طرز کې ورته وو.

هېرودوت چې د تاریخ پلار گڼل شوی دی په ۴۸۴ مخزېږدیز کال کې په کاریه (Caria) کې زېږېدلی، چې په اناتولیې (نننۍ ترکیه) کې د یونانیانو سیمه وه. هېرودوت له گرځنده ژوند سره مینه لرله، د پارس او یونان د امپراتوریو ډېرې برخې یې ولیدلې او د هغو ولسونو هغه نکلونه او عادتونه یې وکښل، چې یې په خپله ولیدل یا یې له نورو واورېدل. د تاریخ په نامه د هغه پنځه کتاب د یونان او هخامنشي پارس جگړې بیانوي. هغه په زیاته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ، د امیزانو (Amizons) یا جنگیالیو او وژونکو ښځو او د ستیانو د حېرانوونکو تمرینونو بیان ته ځانگړی شوی دی.

تر هېرودوت د مخه یو څو لیکوالو د ځینو هېوادونو او ولسونو تاریخونه کښلي دي، خو د هغوی را پاتې پاڼې نامربوطې او نیمګړې دي. هېرودوت په ټوله نړۍ کې لومړنی کس دی، چې د کسې کوونکي استعداد یې ښودلی او د ډېرو ملکونو او مهالونو بیان یې د ټول په توګه په منسجم ډول کړی دی. په خپل اثر کې یې حیرانونکي عادتونه او عجب مخلوقات هم ذکر کړي. له دې امله په ده باندې د دروغجن او غولول شوي ګمان هم شوی و، خو په دې نږدې وختونو کې ارکیالوجیکي کیندنو د ده لیکنې تایید کړې دي. د ده د تاریخ له برکته ده چې په لرغونې زمانه کې د یونان او منځنۍ اسیا سیمو تر منځ د ولسونو تاریخ دغومره روښانه دی، چې د نړۍ بلې سیمې تاریخ په دغه مهال کې هغومره روښانه نه دی (۲۴).

هېرودوت د پکتیک هېواد پکتیان څلور ډلې خلک ښیي، چې د خپلو والیانو (Satraps) له لارې یې هخامنشیانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ورکاوه. رچرډ فرای د هېرودوت د دغه روایت په هکله شک ښکاره کوي (۲۵). دی دا هم وایي چې د هخامنشیانو لاس بری هسې په نامه و او دغه ساترپان یا له دننې خپلواکي نه پوره برخمن وو.

په هر حال د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک ګنداري (Gandarii)، سته ګیدای (Sattagydae)، اپه ریتای(Aparytae) او دادیکا (Dadicae) وو. ګنداري، سته ګیدای او اپه ریتا هم د خلکو او هم د سیمو په مفهوم نومونه دي، لکه چې اوس هم شینواري، خوګیاڼي، مومند، او اپریدي په دواړو مفهومونو یادېږي. کهزاد، غبار او تر هغو د مخه بیلو د دادیکا په اړه اوږده غږېدلي دي(۲٦).

کهزاد د موضوع په اړه هم اوږد او هم په مشخص ډول غږېدلی دی. دوی ټولو ګندهارا دکابل او اباسین تر منځ هېواد ښودلی دی او اوسېدونکي یې د ګنداري په نامه یاد کړي دي، خو مشخص کړي یې نه دي. ګندهارا البته د هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې د دغو ټبرونو ملکونه د کابل او پکتیک تر اباسین پورې غزېدلی هېواد دی. د هېرودوت د کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول ښیي. ګندهارا وروسته په بودایي دوره کې له کابل نه تر اباسین پورې

سیمې تـه ویل کېده. داسـې ښـکاري چـې دغه ګندهـارا د پکتیـک ځـای نیولی وي، ځکـه چـې لـه هغـه وروسـته د پکتیک نـوم د هېواد پـه مفهوم یاد شـوی نـه دی. په هر حـال هېـرودوت وایـي چـې ګنداریـو او دادیدیکا له دغسـې الاتو نه کار اخیسـته، لکه باختریانـو، سـغدیانو، پارتیانـو او خوارزمیانو چې کار اخیسـته. (۲۷)

د کهـزاد پـه نظـر ګنـدارا یـوه پخوانـۍ کلمـه ده، چـې هـم پـه ریګویـدا او هـم په اوسـتا کې راوړل شـوې ده. ګندهـارا (Gandharra) یا ګندهـا (Gandha) په اصل کې د سانسـکرېت کلمـه ده، د هغـه روح پـه نامـا چې په کافـور (Incense) کې اوسـېده او پـه ریګویـدا کـې د سـوما (Soma) د سـاتونکي پـه توګـه یـاد شـوی دی(۲۸). ګندروا (Gandarwa) پـه نامـه لـه کابـلي کریـس اسـپه (Keresapa) سره پـه جنګونـو کې یاد شـوی دی. ګندهاریـان پـه کـوم وخت کـې اول لـه هندوکش او بیـا له امو نه واوښـتل او سـغدیانې تـه لاړل او نـورو یـې د لویدیـځ پـه لـور ارغنـداو تـه مخـه وکـړه او هلتـه مېشـته شـول. بیلـو چې د نورو په شـان دغـه څلور قومونـه پکیتان ګڼي وایـي، چې په ارغنـداو او هلمنـد کې میشـتو ګندهاریو په هلمند کـې د ګندهـار (Gandhar) په نامه یـو ښـار ودان کـړو چـې دغه نـوم د کندهار په بڼه تر اوسـه هـم ژونـدی دی، خو دی د هغـه وخت اوسـېدونکي هنـدي نژاد ګڼـي (۲۹).

اپـه ریتـا د ټولـو پوهانـو پـه نظر اوسـنۍ اپریـدي دي، د هېـرودوت پـه وخت کې د سـپین غـره پـه سـهیل کـې اوسـېدل او د ملک لویدیځـه څنډه یـې له کسـپټي روس یـا اوسـني کابـل نـه هـم اوښـتله. کهـزاد وایي چـې اپه ریتـای په زنـد او سانسـکرېت کـې د غـرني پـه مانـا دی. سـته ګیدای دا پـه ریتـای ختیځ لور تـه هېواد کې اوسـېدل. کهـزاد سـته ګیـدای د دوو کلمـو ترکیـب ګڼـي، چـې لومـړی یـې (سـتا) یـا (سـت) د سـل پـه مانـا او بلـه یـې (ګیـدای) د غوا پـه مانـا ده. پـه دې ډول سـته ګیداری د سـلو غـواوو خاوند یانې شـتمن کیـږي(۳۰)، لکه په باختـر کې په اوسـتایي دوره کې چې د زراسـپه واکمنـه کورنـۍ له زراسـپو نه جوړ ترکیبي نـوم و، خو دبیلو په اند سـته ګیدای د ځایـي لیکوالو له سـټک، شـټک او خټـک سره سر خوري(۳۱)، خـو د دغې توجیهه پـه اړه هغومـره اتفـاق نشـته، لکـه د اپریدو پـه اړه چې دی.

د هېـرودوت دادیـکا او لـه پښـتنو سره د هغـو اړیکـې یو څـه شرح غـواړي. بیلو،

کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانگه گڼي. غبار « از شعبه دادیکای پختانه» (۳۲) څخه گرېږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري چې دادیکای د پکتیانو (پښتنو) له څانگو او ښاخونو څخه یوه څانگه ده(۳۳). د بیلو په نظر دادي (Dadi) چې یوه وړه څانگه وه د سته گیدای گاوندۍ وه، د پخواني دادیکا یا دادي تمثیل کوي او اوس په کاکړو کې اوبه شوي، خو خپل پخواني عادتونه یې ساتلي دي. بیلو دا هم وایي، چې دادیکا په اول سر کې د کاکړو د ملک اوسېدونکي وو، خو هغوی دوی ورو، ورو لاندې او په ځان کې حل کړل(۳۴). غبار هم په دې نظر دی چې څه دادیک د گندهاریو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور یې... « در بین گندهاری ها تحلیلی شدند که تا هنوز بقایای دادیک ها در حصص لمپاکا (لغمانات)، نجراو، تگاو وغیره بنام دیگان ها یاد میشود»(۳۵). دغه څه له دې نه هم معلومیږي، چې د دیگان یا ده گان نوم له ابگان، اوگان او اسوه غانه سره ورته دی، چې لومړنی یې د کلي اوسېدونکی او وروستی یې د سورو هېواد کیږي. دیگان په ټولو لیکنو کې کلیوال یاد شوي، چې سروکار یې له کرکیلې سره و او ځینې یې پښتو ژبې هم وو او هم هغسې چې دادیکا په اسلامي دوره کې تاجیک شوي، چې وروسته به یې بیان وشي، داسې هم ابگان په همدغه وخت کې افغان شوی دی. تاجکان اوس هم افغان ته (اوغان) او هزاره ورته (اوغون) وایي، چې هم هغه پخوانی (اوگان) دی.

د غبار په وینا هغه دادیکا، چې د گندهاریو دفشار له امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سیمو کې خپاره شول. "قسمتی از شعبه دادیکای پختانه در همان عهود قدیم از ولایت پاختیا در شرق شمال وشرق ولایت باختر ریخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراوالنهر پراگنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سیستان منتشر شدند(۳۶). " دادیکا یا دادیک بیا په منځنۍ اسیا کې په اسلامي دوره کې په تاجیک یا تاجک یاد شول. صدرالدین عیني وایي، چې " ... بعد از اسلام به اینها (خلق فارسی زبان اسیای مرکزی و خراسان) نام (تاجیک) وبه زبان شان (زبان فارسی) یا این که زبان تاجیکی) لغت داده شده است(۳۷) ".

خو د رچرد فرای په وینا ساسانیانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې

تاجکان ونومول او سغدیانو هم همدغسې وکړل. په سر کې ټول مسلمانان، چې په هره ژبه ګړېدل په دغه نامه یادېدل، خو په پای کې هغه د منځنۍ اسیا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانګړی شو. عیني له دادیکا څخه نه غږېږي او د منځنۍ اسیا خلک سغدیان ګڼي. "اینها همان سغدیان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراوالنهر در کناره ها، وادیها و کوهای زر افشان و باختریان و تخاریان تقسیم بودند (۳۹) ." عیني ساکا هم نه یادوي، چې د منځنۍ اسیا لرغوني خلک وو، دی دا هم نه وایي چې سغدیانه تر ۱۷۰ مخزېږدیز پورې د باختر یوه برخه وه. د فرای په وینا په اول کې باختري سلطنت د یوې پراخې سیمې منځی و، چې سغدیانه، مرو او په لویدیځ کې هرات یې برخې وې، خو څه وخت چې په سغدیانه کې خلک ډېر شول، دغه سیمه بېله شوه او شاید په ۱۷۰ مخزېږدي کې د ځایي واکمنو تر لاس لاندې پوره خپلواکه شوې وي(۴۰).

بدخشان ته د دادیکا دغه لېږد لکه څنګه چې غبار وایي شاید ډېر پخوا (په پنځمه مخزېږدې پېړۍ کې) شوی وي. بدخشان تر هغه د مخه او وروسته د دادیکا خلکو غټه او مهمه مېنه وه. بدخشان په جغرافیوي مفهوم په سهیل کې د بروغیل کوتل او په شمال کې د آق سو یا مرغاب سین تر منځ سیمې ته ویل کېږي یا ویل کېده، د پنجه نهر یې له منځه تېرېږي او تېرېدل ترېنه ګران نه دي. قومونه د تاریخ په اوږدو کې له هغه نه یوه بله خوا تېر شوي دي. د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامیر د څنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ویونکي دي، لکه مونجي، واخي، روشاني، سنګلیچي او نور(۴۱). دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ویونکو سره د پښتو نږدې والی دی، چې په څو اړخونو کې څرګند دی. د توکم له نظر نه یووالی او د تاریخ له پلوه نږدې والی له دغو پاټو نه څرګند دی. پښتنو او دادیکا، لکه چې د مخه ویل شوي، د پېړیو په بهیر کې سره ګډ ژوند کړی. امریکایی انسان پېژندونکی ج شورمان وایي چې د سلیمان د غرو درو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونټ ستیورټ الفنستین د نولسمې پېړۍ په پیل کې شرح کړی د دغې پخوانۍ کرنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی، چې زیاتره په غرنیو تاجکو کې لېدل کېږي. دی په مشخص ډول وایي، چې " اصلي افغانان" د هغو غرنیو اریایي خلکو یوه برخه جوړوي، چې نن‌ني تاجکان د هغو ډېر ښه تمثیل

کوونکـي پاتـې شـوي دي(۴۲). دغه نږدې والـی د دغو خلکو له ژبو نه لا ښـه ښکاره څرګند دی. د اریایـي ژبـو نامتـو ژبپـوه مارګـن سـټرن وایي چې پښـتو پـه اصل کـې د اریایي د هغې شـمال ختیځـې ژبنـۍ ډلـې یـوه برخـه ده چـې د پامیري ژبـې او سرخ کوتل د ډبرینـې لیکنـې بخـدي ژبې د هغـې اوسـنۍ تمثیـل کوونکـي دي(۴۳). دی له دغه واقعیـت نـه دغـه نتیجه اخلي، چې پښـتانه او تاجکان پـه لرغونو مهالونو کـې یا په یوه سـیمه کـې اوسـېدل او یا سره چم ګاونډي وو، دی په مشـخص ډول دغـه نظر وړاندې کـوي چـې "د پښـتنو لومړنـۍ سـیمه او د دغـو پامیري ژبـو اولنی محـل، همکورنۍ، ممکـن جغرافیـوي نږدې والی ولري او د پښـتنو لرغونې ځانګې په هغـه ځای کې وي چـې لـه یـوې خـوا د منجي لـه محل او لـه بلې خـوا د سـنګلیچې او شـغني له محل سره نـږدې وي او همداسـې د سـاکا لـه یـوې ژبـې سره یې تمـاس لرلـی وی، چې له ختني ژبې سره نـږدې وي(۴۴)".

مارګـن سـټرن پـه عـین حال کـې دا هـم وایي چـې کېـدای شي د پښـتنو لرغونې بنـه پاړسـوانه (Parswana) وي، چـې له پاړسـو (Parsu) نـه راوتلـې وي(۴۵). پوهاند مجـاور احمـد زیـار په خپل اثر " پښـتو او پښـتانه د ژبپوهنې په رڼا کې" د خپل اسـتاد دغـه نظـر شرحـه کـړې دی(۴۶). زه دلته په دغـې موضوع بانـدې د تاریخ لـه نظره رڼا اچـوم او پـه سر کـې وایـم چـې څـه وخت چـې د لفظـي ورتـه والي پر بنسـټ حکم کیـږي، هغـه باید په تاریخـي واقعیتونو سره تایید شي او که نه دغسـې حکـم به هوایي وي، لکـه د مـور کلمـه چې په ټولـو اریایي ژبـو کـې سره ورته ده.

مارګـن سـټرن او نـور پوهـان پـه دې کـې سره یـو دي، چې پښـتو د اریایي شـمال ـــــــــ ختیځـې ژبنـۍ ډلې یـوه برخه ده، چې سـاکا له کومـي ژبې سره بـه یې تماس لرلـی وي. پښـتانه چـې د ګړنـې ډلـې پـه توګه هـر وخت لـه اریایـي ټبر نه بېل شـوي وي او هسـک شـوي وي ممکـن اول پـه بخـدي کـې څرګند شـوي وي. په هـر حال، لـه پامیري غرنیـو خلکو او لـه دادیـکا سره د دوی په ګاونډیتوب کې پوښـتنه او شـک نـه پیـدا کیـږي. د دهـا (Dahae) پـه نامه د سـاکا یـوه لویه پیـاوړې څانګـه د بخدي په سـیمه کې اوسـېدله. داسـې هم پښـتانه د سـاکا دلوی قوم د مسـاګیت له څانګې سره پـه پنځمـه مخزېږدیـزه پېړۍ کـې په یوه سـیمه کـې اوسـېدل. د سـاکا دغـه څانګه د سـغدیانې پـه شـمال کـې اوسـېدله او د سـاکا څو څانګـو یـا قومونـو د ۱۳۰ او ۱۴۰

مخزېږدېزو کلونو تر منځ له تخاریانو سره په بخدي ودانګل او د یونان باختري واکمني یې ختمه کړه او بیا وروسته د یوچیانو په فشار سره سیستان ته ښکته شول. د دغې غتې پېښې بیان به زر وشي او لکه چې د مخه ویل شوي، سغدیانه تر ۱۷۰ مخزېږدېز پورې د بخدي تر لاس لاندې سیمه وه، خو داسې شواهد نه شته چې پښتانه به د جوړښت په لومړي پړاو کې د پارس له خلکو سره په یوه سیمه کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدلي وي. پاړسیان د اوسني ایران په سهیل کې د فارس په سیمه کې او پښتانه په بخدي او پښتونخوا کې اوسېدل. هو، لکه چې ویل شوي بخدي په مخزېږدېزه پنځمه پېړۍ کې د هخامنشي واکمنو لاندې کړې وه، خو پښتو د ژبې په توګه تر هغه د مخه هسکه شوې وه، چې تاریخي بېلګې به یې زر راواړل شي، نو د مارګن سټرن دغه حکم چې پښتو به له پاړسوانه څخه وتلې وي، تر سوال لاندې کېږي. مهمه داده چې که یوازې په لفظي ورته والي باندې بسنه کېږي، په هغه حال کې دا هم ویل کیدای شي چې پاړسیوانه ممکن له پښتو نه راوتلې وي، خو دغه حکم هغسې د منلو وړ نه دی، لکه د مارګن سټرن حکم چې د منلو وړ نه دی.

ساکا او ستیان سره بېل ټبرونه وو:

ساکا هم د قوم ولۍ او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نږدې دي او شاید په اصل کې سره یو وي، یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وي، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړل شي. دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي. په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو لیکنې یې ګډې وډې کړې دي او هغه دا چې ستیان او ساکا دواړه یو قوم او اریایي دي، په داسې حال کې چې دوی په واقعیت کې سره بېل قومونه دي او ستیان لا اریایي نه دي، خو دوی د هېرودوت د وخت را هیسې یو قوم ګڼل شوي دي؛ ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستیان ساکا بلل. د هېرودوت په وینا " ساکا (sacae) چې ستیان (Seythians) دي لوړې مخروطي ډوله جګې خولۍ په سر کوي. دوی پرتګونه اغوندي او ځای لیندې او چړکۍ او پر هغو سربېره تبرګي ګرځوي، چې دوی یې

ساګاریس (Sagaris) بولي دوی امیرګیان (Amyrgian) ستیان وو، خو ساکا ورته ویل کېده، ځکه چې پارسوان ساکا ته ستیان وایي(۴۷).

دا چې ستیان او ساکا سره بېل ټبرونه وو، د شلمې پېړۍ په پای کې د قبرونو په لوټېدلو سره تثبیت شول، دوی په بېلو سیمو کې خواره وو او ژوند لارې یې سره بېلې وې. دوو انسان پېژندونکو ګوردن چایلډ او کم بال (J.D. Kimball) دغه واقعیت تثبیت کړی او د لرغوني زماني جغرافیه پوه سټرابو (Strabo) ستیان په اروپا کې په نښه کړي، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ مېنه د لویدیځې التای (Altai) غرونو او د کسپین تر منځ سیمې وې او د دغو دواړو ټبرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو.

لکه چې د مخه ویل شوي ستیانو د روسیې په سهیل کې د سمریانو (Simmerians) دولت رنګ کړ او دوه پېړۍ یې واکمني وکړه او بیا د اثور امپراتورۍ ته ننوتل او د پارس له لودیدیځ نه یې تر مصر پورې یرغلونه کول (۴۸). وروسته اریایي قوم سرمه تیان (Sarmatians) پر دوی غالب شول او دوی د لودیدیځ په لور لاړل. ګوردن چایلډ د ارکیالوجي شواهدو له مخې وایي، چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې، هنګري او ختیځ جرمني ته د یرغلګرو په توګه ننوتل. دی دا هم وایي، چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې ده (۴۹). نامتو جفرافیه پوه سټرابو (د زوکړې کال ۶۴ مخزېږدیز) د لویدیځې اروپا په راین (Rhine) او برتانیې ته نږدې(۵۰) د ستیانو یادونه کوي. دا به د اتلانتیک سمندر و، چې ستیان یې په پایځ کې پر ځائ ودرول، چې ثو پېړۍ د مخه له منګولیا نه د لویدیځ په لور د کوچیانو په توګه خوځېدلي او په لومړۍ زیږدیزه پېړۍ کې یې له خپلو کورنیو سره ځانونه لویدیځې اروپا ته ورسول او بیا ورک شول.

د چایلډ په وینا د ستیانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي، چې د هغو له مخې د دوی په اړه هیڅ ډول حکم نه شي کېدلی. هنر یې د اریایانو له هنر څخه اغېزمن و، خو هغه ځانله ځانګړتیا لرله. خو د ستیانو د مړو خښولو رواجونه په څرګند ډول دغسې غېر اریایي او غېر هندي وو، چې د اریایانو له هیڅ څانګې سره جوړ نه راتلل. د مشر په ګور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د ویر

کوتې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل. دغه رواجونه د لوړې اسیا په هغې اریایي کوچیانو کې په ټولو دورونو کې د منیانو (Minns) غونډې لېدل شوي دي. د دغو ځانګړتیاوو له مخې ګوردن چایلډ" ستیان د هونانو، تارتارانو او پیشنګزانو (Peschenegs)مخکښان" ګڼي او په دې اړه هیڅ شک نه کوي (۵۱). د مړي په سر دغه روایت په اصل کې د هېرودوت روایت دی د تورات اجوج ماجوج همدغه ستیان دي او په قرآن مجید کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان ګڼل شوي دي.

له دې شرحې نه جوته ده چې ستیان نه یوازې ساکا او اریایي نه وو، له پښتنو سره په چم ګاونډ کې هم نه اوسېدل. په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نږدې وو.

ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د څو لویو ټبرونو یو لوی کانفدرېشن یا لوی اتحاد وو، چې له اتمې مخزېږدیزې پېړۍ نه تر درېیمې پېړۍ پورې د ارال له لوی ډنډ نه نیولې په سغدیانه او فرغانه کې آن تر کانسو (Kansu) پورې د تیان شان (Tien Shan) د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیانی ژوند یې لاره. کم بال لا وایي، چې په دغو نږدې وختونو کې د ساکا د خلکو ګورونه ان د منګولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي (۵۲). تاریخپوه رنه ګروسې (Rene Grousset) هم وایي چې له عیسوي کال نه د مخه ساکا په فراغانه او کاشغر ته نږدې د تیان شان دغرو په دواړو خواوو کې اوسېدل. دی هم د کم بال په شان وایي چې د تیان شان او د تارام (Tarim) حوضه آن تر اتمې زېږدي پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وې. په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه، چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او ترفان، کاراښار یا کار شهر (Kara Shahr) او کوچا (Kucha) د دوی مهمې سیمې وې. کاشغر ته نږدې یې ختیځ اریایان او په کیوچوان (Kiuchuan) کې د کوچا اریایان تخاریان وو، چې یوچیان ورته منسوب وو. دا اورل ستاین (Avrel Stein) و، چې په شلمه پېړۍ کې یې په ختن کې د ساکا ژبه کشف کړه. چې "ختیځه ایراني" ده (۵۳). په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي، چې وایي د اریایانو اصلي هېواد د چین او

منګولیا سهیل کې ګان سو یا کان سو کې لټوي (۵۴).

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید د دغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و مساګیتای(Massagetae) هاماورګه (Haumavarga) او تګراکس هارده (Tigraxhauarda) مساګیتای په فرغانه کې اوسېدل او دمېشته کېدلو په حال کې وو. هاماورګه له سردریا نه اخوا سغدیانه نیولې وه او تکراکس هارده د کسپین په ختیځ کې په دهستان کې اوسېدل (۵۵). فرای د ساکا ټبرونه د زړې پارسو د لیکنو له مخې په دې ډول ښیي: ساکا هاماورګه، ساکا پارادریا (له سین نه اخوا)، ساکا تیګراخاده (Tigrakhauda) د مخروطي جګو خولیو خاوندان، ساکا پاراسغدام (Saka Para Sugdam) او د هوارو ساکا(٥٦). د ساکا د هیڅ ټبر سیمه په دقیق ډول په ګوته کېدلی نه شي. دغومره ویل کېدلی شي چې ساکا په هخامنشي دوره کې د لویدیځ کاشغر، ختیځ کاسپین او سر دریا یا جیحون تر منځ سیمو کې کوچیانی ژوند لاره او کلي او ښارونه یې نه لرل او د اپیساکوی (Apaisakoi) ځانګې یې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهیان یې نیول.

ساکا او هخامنشي امپراتوري:

د ساکا اړیکې له هخامنشیانو سره له پیل نه ترخې وې. سیروس غوښتل چې د اراکس (Araxes) سین یا سردریا (جیحون) د هغه د امپراتورۍ ختیځه پوله وي. دا د مساګیت ساکا سیمه وه او د هغو واکمنې تومیریس (Tomyris) ورته ځواب واستوه چې د دوی د هېواد د لاندې کولو تکل ونه کړي. د هېرودوت په وینا سیروس هغې ته د واده وړاندیز وکړ، خو هغه پوهېدله چې دی غواړي په دغه پلمه د دوی هېواد لاندې کړي. بیا نو د سیروس، د هخامنشي امپراتوري مؤسس او دمساګیتانو تر منځ جګړه ونښته او د "د مساګیتانو درېیمه برخه پوځ په دوی توی شول او د سیروس د پوځ هغه برخه چې یې شاته پرې ایښې وه، د هغوی له مقاومت سره سره له منځه یووړه. دغو مساګیتا یوه لویه مېلمستیا جوړه کړه، همدا چې دوی دښمن لاندې کړ او ځانونه یې په خوړو او واین سره ډک کړل، ویده شول. پارسیانو ناځاپه په پټه پرې ودانګل، ډېر یې ترېنه ووژل او نور یې ترېنه یرغمل کړل، چې په هغو کې د

مساگیتانو قوماندان سپاراګه پایسس (Sparagapises) د واکمنې (تومیریس) زوی هم و" هغې بیا د یوه پیغام په ترڅ کې له سیروس نه وغوښتل، چې مشوره در کوم چې زوی مې همدا اوس راکړه او زموږ له ملک نه ووځه. که دغسې ونه کړې د مساګیتانو په خدای ګوتې لمر باندې قسم کوم چې د تا د ټولو وینو له نه مړېدو سره سره به درته سبق درکړم؛ خو سیروس د هغې غوښتنه ونه منله او د ملکې زوی چې له پارسیانو سره یرغمل و، ځان ووژه. بیا نو د دواړو خواوو تر منځ جګړه حتمي شوه. تومیریس خپل ټول پوځونه غونډ کړل او پر پارسیانو یې برید وکړ. اول یې له لرې نه یو بل په غشو ویشتل، ترڅو چې خبره لاس په لاس د چړو او نېزو جنګ ته ورسېده. د هېرودوت په وینا " د پارسیانو ټول پوځ له منځه لاړ، چې په هغو کې په خپله سیروس هم و چې له نهه ویشت کاله واکمنۍ وروسته [په ۵۳۰ مخزېږدیز کې] له منځه ولاړ." هېرودوت دغه جنګ تر نورو ډېر شدید ګڼي او وایي چې ملکې تومیریس بیا د سیروس جسد ته په خطاب کې وویل چې " زه ژوندۍ او سوبمنه یم، خو تا سره له دې هم په چل ول سره له خپل زوی نه په محرومولو سره برباده کړې یم." (۵۷)

د منځنۍ اسیا خلکو تاریخي رسالت لکه چې د امپراتورانو او امپراتوریو له منځه وړل دي، چې امپراتور سیروس په وژلو سره یې پرې پیل وکړ. وروسته د بخدي والي بیسوس د هخامنشیانو وروستی امپراتور درېیم داریوش له منځه یووړ، چې مقدوني سکندر نه تښتېده. ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور، درېیم داریوش له منځه یووړ، چې د مقدوني سکندر نه تښتېده. ډېر وروسته د ساسانیانو امپراتور درېیم یزدګر په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګرې به لاس ووژل شو چې له فاتحو عربو نه تښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندې ته ننوتلی و. په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفویانو او بیا احمد شاه دراني د مغلو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بله پېړۍ کې افغانانو د انګلیس امپراتوري پوځونه دوه وارې مات کړل او په شلمه پېړۍ کې یې د شورویانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور واېستل. شورویانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر زر یې د امپراتورۍ په سقوط کې یو مهم عامل شو.

په هر حال د بهستون د لیکنې له مخې له سیروس نه لس کاله وروسته داریوش

ساکا، چې شاید مساګیت ساکا به وي، لاندې کرل او دهغو یو مشر سکون خا (Skunkha) یې وواژه، ځکه چې مساګیتانو د زرتشتي د نېکۍ خدای ګوتېي اهورا مزدا، چې د هخامنشیانو رسمي دین و، نه مانه خو د هخامنشیانو واکمني په مساګیتانو باندې یقیني نه وه. د فرای په وینا "زما په نظر د هخامنشیانو له خوا د ساکا د ډول، ډول ټبرونو او د ختیځ د نورو ولسونو پاڅونونه او بیا بیا لاندې کېدل، چې د زړې پارسو پر اساس دي، باید په تاریخي ډول ثابت شوي ونه ګڼل شي، که څه هم هغه به په زړه پورې وي (۵۸)". د فرای د نظر په ملاتړ باید وویل شي چې د سکندر د یرغل په وخت کې په ختیځ کې د هخامنشي پوله د سردریا سین و، خو هیرودوت د مساګیتا په اړه دا هم وایي، چې "کله یو سړی زوړ شي، خپلوان یې سره ټولېږي، دپسو او وزو په ګډون یې وژني، غوښې یې پخوي او په لویې مېلمستیا کې یې خوري، خو څوک چې له ناروغۍ مړ شي، مړی یې خښوي."

د مقدونیې سکندر او اریانا:

د مقدوني سکندر په یرغلونو او له هغه وروسته په په ۲۲۰ مخزېږدیزکې په چین کې د لوی دېوال په بشپړېدو سره په ټوله اسیا کې ستر بدلونونه یو په بل پسې راغلل. د هخامنشي امپراتوري د لوېدیځ له خوا د سکندر په لاس نسکوره شوه او له ختیځ نه د پوونده ټبرونو لخوا نوي دولتونه جوړ شول.

سکندر (۳۵٦ــــــــــــــ۳۲۳ مخزېږدیز) د خپل کتاب پاچا پلار فلیپ له وژل کېدلو نه وروسته په ۳۳٦ کې په شل کلنۍ کې د مقدونیې پاچا شو. د ارسطو دغه شاګرد د یوه واړه او شډل هېواد پاچا و. اول یې د هغه لوی، منظم او پیاوړي پوځ په مرسته چې له خپل پلار نه ور پاتې و، ټول یونان یې د خپل پلار پشان یو ځل بیا متحد کړ او بیا یې د خپل پلار هغه پروژه له سره ونیوله چې اسیایي یونانیان د خامنشي له واکمنۍ نه ازاد کړي او دغه امپراتوري هم نسکوره کړي او په خپله د عمومو پاچا شي. د همدغه مقصد لپاره په ۳۳۴ مخزېږدیزکې له هل سپانټ (Hill spont) نه تېر شو، چې د اسیا لویې وچې په لویدیځه څنډه کې پروت دی او په دې ډول د هخامنشي امپراتوري په لویدیځه برخه کې ننوت، خو هخامنشي

امپراتـور داریـوش کـه څـه هـم د لویې امپراتـورۍ واکمـن ، د لـوی پوځ او ډېرو شتو خاونـد و، دفاعـي سیاسـت غـوره کـړ. له سـکندر سره د يوې وړې نښـتې پـه ترڅ کې يـې پاچاهـي کورنـۍ د سـکندر لاس ته ورغله، چې هغـه په عزت ورسره سـلوک وکړ. داریـوش لـه سـکندر سره ډیپلومـاسي شروع کـړه، ان تردې چـې په درېیـم وړاندیز کې يـې لـه هغـه نه وغوښـتل چې لـه لور سره يـې واده وکـړي او په ولـور کې يې لـه فرات نـه تـر لودیدیـځ پورې د امپراتورۍ سـيمې ومني، خو سـکندر دغه وړاندیـز هم رد کړ؛ لکـه دمخـه چـې دوه نـور وړاندیزونـه يـې هم نـه وو منـلي. پـه ۳۳۱ کې يې پـه ګاګه میلـه (Gauga mela) کـې د هغـه لـوی پوځ تـه ماتې ورکـړه او بیا يې د سوسـا (Susa) او پـرسي پولـس (Persi polis) ښـارونه تـرې ینـه ونیـول او داریوش د شـا خواته روان شـو، خـو بخـدي والي بیسـوس (Bessus) چـې لـه خپل بخدي پـوځ سره پـه پاچايي کمـپ کـې و، پـه دامغـان کـې هغـه وواژه(۵۹) او خپـل ځـان يې پاچـا اعلان کـړ، له هغـه وروسـته د بخـدي يـا باخـتر پـه پراخـه ځمکـه کې د سـکندر ستونزې ډېـرې او ټینګـې شـوې. په دغـه وخت کې خوارزم، بدخشـان، مرو، سـغدیانه، هـري (هرات) د باختر سـیمې وې او مېشـتو او پوونده ټبرونه يې د بیسـوس او سـپتامنز (Spita menes) پـه مـشري له سـکندر سره ډېـر ګوریلايي جنګونـه وکړل.

اول داریـا (هـرات) والي، سـاتي بـرزن، د بیـوس متحـد د سـکندر يـو ټولـی پوځ لـه منځـه يـووړ، خو سـکندر دغـه پاڅون پـه سـختۍ سره غلی کـړ. له هغه وروسـته قومنـدان فیلوتـاس د سـکندر پـر ضـد دسیسـه کـې له خپلـو ملګـرو سره اعدام شـو. د پوځـي افسرانـو لـه خـوا دا يـوه خطرناکـه دسیسـه وه، چې ناکامه شـوه. سـکندر بیا بخـدي تـه د تـګ پـه لار کـې د هندوکـش له خـاواک کوتـل نه پـه اوښـتلو سره ډېرې سـتونزې او تلفـات وګالـل. بیسـوس چې ګمان نه کاوه چې سـکندر به په دغه سـخته لاره بخـدي تـه ورسـیږي، لـه خپل متحد سـپتامنز سره سـغدیانې تـه لاړ. پـه دې هیله چـې سـکندر بـه ونه شي کړی چې له سـمندر نه تېـر شي او دی به په سـغدیانه کې په دفاعـي جنګ لاس پورې کړي. سـکندر وروسـته لـه دې چې په بلخ کې سـغدیانې ته د تـګ پرېکـړه وکـړه، خپل پـوځ يې د خپلو انجینرانـو په مهـارت سره د خېمو له څرمنو نـه جـوړو جالـو کـې د کلـف پـه برخـه کې لـه آمو نـه په پنځـو ورځو کـې تېر کـړ. له آمـو نـه د سـکندر او د هغـه د پـوځ پـه حیرانونکي ډول تېرېدل او دبیسـوس لـه خوا د

بخـدي پرېښـوول سـپتامنز او ملګـري يې اندېښـمن او پـه دې فکر کړل، چـې اوس د مـشر د عـوض کولـو وخت رسـېدلی. دوی بيسـوس سـکندر تـه پـه لاس ورکړ، چې هغـه وروسـته پـه ۳۲۸ کـې په اقباتانـه کې په ډېـرې بې رحمـۍ سره ووژل شـو(٦٠).

سـکندر په دې فکر چې سـپتامنز يې متحد شـوی دی اول مراکندا (سـمرقند) او بيا سردريـا (تـمـي، جيحون، جکسـارتز) ته مخـه وکړه چې د مسـاګيتا او دهـای (Dahae) سـاکاو سـيمې وې. دهـای پـه بخـدي کې هم يـو لـوی او قوي قـوم و. سردريـا، لکه چـې دمخـه ويل شـوي دي، د هخامنشي ختيځه پوله وه. سـکندر چې هلته حصارونه ومونـدل اجير سرتېـري يـې پکې ځـای پر ځای کـړل او پـه دې يې پيل وکـړ چې هلته دغسـې يـو ټينګ نظامـي حصـار ولـري چـې لـه هغه نـه د قومونـو د ايـل کولـو لپاره دخيـز تختـې پـه شـان کار واخـلي؛ خو پـه دغـه کار سره د سـکندر اصلي سـتونزه پيل شـوه. اول سـغديان او بيا باختريان يې پر ضد جګ شـول. سـکندر سـپتامنز او د هغه ملګـري کتانـز (catanes) نه د دغو پاڅونونو په ځپلو کې مرسـته وغوښـتله، خو هغوی چـې د دغـو پاڅونونـو اصلي محرکان وو، د هغه غوښـتنه رد کړه او سـپتامنز په همدغه وخـت کې سـمرقند محـاصره کړ. د دواړو خواوو ترمنځ نښـتې ښـې معلومـې نه دي، خـو د مولـف پيټـر ګريـن په وينا د سـکندر له پـوځ نه " اته زره کسـان پـه اخري ناهيلي دفـاع کـې مـړه شـول او اوه زره پاتې يې د دوو پاتـې حصارونو له پوځـي واحدونو سره يـوه ځـای قتـل عـام شـول(٦١)". د لاس پـه لاس جنګ په وخـت کې سـکندر پر مخ او غـاړه پـه تيـږه ولګېـده، د يو څـه وخت لپاره يـې ليـد او د اواز نلونه زيانمن شـول او مقدونيـان پـه داسـې حـال کې چـې هک پک او وارخطا شـول، سـکندر يـې کامپ ته يوور(٦٢).

"سـکندر د لومـړي ځـل لپاره له دغسـې قـوم سره بايد جنګ وکـړي چې هغه هيڅ فکـر نـه کاوه. هغـه وخت چې دښـمنان يې په مخ کې سـواره تېرېـدل، دده پرهارونه لا هـم ښـه شـوي نـه وو او په خـاص ډول په سـختۍ سره ګرېدلی شـو... سره له دې يې هـم د خپلـو ملګـرو غونـډه وبلله. دا دښـمنان نـه وو چې ويـره وونکـي وو، بلکې بې وختـه وخـت و. باختريـان پاڅېـدلي وو، سـاکا يو بـل خطر پيښ کړی وو، په داسـې حـال کـې چـې سـکندر پـه صفونـو کـې درېدلی نه شـو، سـورېدلی نـه شـو او خپلو سـړيو تـه يـې هدايتونـه او زړه ورکولـی نه شـو... د دغـو دوو خطرونو له امله سـکندر

خدای گوتي ګرمول او شکایت یې کاوه چې هغه څوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک وو، چې هیڅوک ترېنه تښتېدلی نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سړي یې په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي(٦٣).

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامنز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامنزداهایان د هغه دراتګ په لاره کې په یوه ځنګله کې ځای پرځای کړي وو، چې په دښمن باندې ګوریلایي بریدونه وکړي. . داهایان دغسې ماهر سواره وو، چې په یوه اس باندې دوه کسان سپرېدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یوناني قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل. پاتې پوځ د سپتامنز له خوا محاصره شو. په دغه نښته کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. " سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ وترټل چې دغه خبر خپور نه کړي (٦۴). سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره ناارام شوی نه وي لکه اوس چې شو. "هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویښه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلې خیمې څرمنې جګولې چې د خپلو دښمنو اورونه وګوري چې د شمېر اټکل یې وکولی شي." په سباوون مهال کې له خپلې خیمې نه بیرون ووت او خپلو سرتېرو ته یې ځان ښکاره کړ، چې هغوی یې په لیدو سره د پسرلي د ګلانو په شان وغوړېدل او دهر ډول قربانۍ لپاره یې تیاری وښود. څه وخت وروسته چې سکندر د تګ تیاری بشپړ کړی وو، د مساګیتانو شل لویان ورته په جرګه ورغلل. د مخه د مساګیتانو د ورو ځانګو دوه جرګو ورسره لیدلي وو، چې هغه ښه سلوک ورسره کړی و.

د روم تاریخپوه کونتس روفوس (Quintus Rutus) د لومړۍ زیږدیزې پېړۍ په نیمایي کې په خپل اثر (د سکندر تاریخ) کې لیکي چې " زه به هغه روایت بې له کوم تغییر څخه نقل کړم چې موږ ته رسېدلی دی. زما د راویانو په وینا د ساکا یوه مشر په دې ډول خبرې پیل کړې."

" که خدایګوتو اراده کړې وای چې ستا قد دې ستا له حرص سره برابر وي، نړۍ به دې ونه شي نیولی. ته به ختیځ په یوه لاس کې ونیسې او لویدیځ به بل

کې... ته هغه څه غواړې چې ورته رسېدلی نه شې. له اروپا نه اسیا ته مخه کوې، له اسیا نه بیرته اروپا ته ځې. که ته ټول انسانان لاندې کړې، بیا به اماده اوسې چې له ځنګلونو، واورې، سینونو او سریله حیواناتو سره جنګ وکړې. ته نه پوهېږې چې غټې ونې ډېر وخت نیسي چې وده وکړي او یوه ګړۍ نیسي چې قطع شي. دا احمق سړی وي چې میوې ته یې ګوري او لوړوالی یې نه اندازه کوي. پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له څانګو سره چې په لاس کې دې نیولې، ونه لوېږې. زمری کله، کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنګ سره خوړل کیږي. هیڅ شیز دغومره زړور نه دی چې ونه ترټل شي، حتی د ضعیف لخوا.“

”موږ له تا سره څه وکړو؟ موږ هیڅکله ستاسې په هېواد باندې پل نه دی ایښی، موږ دې په خپلو بې پایه ځنګلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک یې او له کوم هېواد څخه یې؟ موږ د هیڅا مریان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو. د ساکا د نژاد په اړه چې یو څه نظر در کړو، موږ د یوه جوړه غویو، لوبې، غشي، لیندۍ او جام خاوندان یو. له هغو نه له خپلو دوستانو سره [په ګډه] او د دښمنانو پر ضد کار اخلو. موږ دوستانو ته هغه فصلونه ورکوو، چې زموږ د غویو په زیار سره تولید شوي وي او له هغو سره موږ له جام نه کار اخلو، چې خدایګوټو ته یې وړاندې کوو. خپل دښمنان له لرې نه په غشو او له نږدې نه په لندو سره ولو. موږ په دغه ډول د]اثور] پاچا او له هغه وروسته د مادانو او پاړسو پاچا ته ماتې ورکړه او مصر ته زموږ لار خلاصه ده.“

” او ته په ویاړ سره ادعا کوې چې په داړه مارو پسې راغلی یې، خو ته ټولو خلکو ته، چې ورسره مخ شوی یې، داړه مار یې. تا لیدیا ونیوله، سوریه [اثور] دې لاندې کړه، پاړس دې په لاس کې دی، بخدیان دې تر واک لاندې دي، هند ته دې سترګې نیولې دي، اوس تا حرصناک، نه مړېدونکي لاسونه زموږ په رمو پسې غزولي دی. ته ولې شتمنیو ته اړه لرې؟ هغه ستا حرص نور هم پاروي. ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو څېزونو په لرلو سره دې لوږه پیدا کړې ده. د دې لپاره چې نور هم ولرې تر هغو نه دې لا زیات زړه کیږي، چې یې نه لرې. آیا د دې درک نه کوې چې د باختر په شاوخوا کې څومره ډېر ټال شوی یې؟ کله چې تا باختریان لاندې کول سغدیانانو جګړې پیل کړې، ستا په برخه کې بری جنګ

زېږوي. فرق نـه کـوي چې په ځـواک او قوت کې له نـورو نه څومره ډېـر د مخه شي. حقیقـت دادی چـې هیڅوک بیګانـه بادار نـه غواړي."

" بـس لـه تنـي [سردریـا] نه واوړه، د سـاکا سیمه بـه درتـه معلومه شي، خـو ته به سـاکا هیـڅ ونـه نیولی شـې. مـوږ به پـه خپلو لږو وسـیلو سره سـتا له پوځ نـه، چې د ډېـرو ولسـونو ولجـې ورسره دي، ډېـر چټک اوسـو. بیا نـو که څه هم ته بـه فکر وکړې چـې مـوږ څومـره لـږې یـو، موږ بـه دننه پـه خپـل کامپ کـې ووینې. مـوږ پـه برابري چټکـۍ سره پـه مخ او په شـا ځـو. ما ته ویل شـوي دي چې په یونـاني ضرب المثلونو کې د سـاکا په دښـتو باندې ټوکې مسـخرې کېږي، خو موږ دښـتې او نامېشـته ملکونه تـر ښـارونو او بډایـو کرنیـزو ځمکـو نه غـوره بولو، نـو ته خپله شـتمني ټینګه ونیسـه، هغـه ښـویېدونکې ده او دمیل پـر خلاف یې نیـول کېدلی نه شي. راتلونکـی نظر اوس تـه د سـم مصلحت ښـه ښـوونکی وي. په خپلې شـتمنۍ بانـدې یو څه بندیـز ولګوه، تـه بـه یې لا په اسـانۍ سره کنټـرول کړې. زموږ خلک وایي چې شـتمي پښـې نه لري، یـوازې لاسـونه او وزرونـه لری. څـه وخت چې هغه خپل لاسـونه غـزوي، وزرونه یې هم ونیسه."

" پـه پـای کې که تـه خدایګوټی یـې، دادې دنده ده چې انسـانانو ته ګټه ورسـوې، نـه دا چـې د هغـو شـتمني لـوټ کړې. کـه انسـان یې تل پـه یاد ولـره چـې دا هغه څه دي چـې تـه یـې. دا هوښـیاري نـه ده چې په ذهـن کې دې هغـه څه وګرځـوې چې له خپـل ځـان نـه دې غافـل کړي. تـه به وکولی شـې د هغـو پـه دوسـتۍ ډډه وکړې چې نـه غـواړې پـرې حملـه وکـړې، ځکه چې دوسـتي د برابـرو تر منځ ډېره ټینګـه وي او هغـه انسـانان سره برابـر ښـکاري چـې د یوه بل قـوت یې نـه وي ازمېلی. پـام کوه چې هغـوی چـې لانـدې کـړي دې دي، خپل دوسـتان ونه ګڼـې. د بـادار او مریـي تر منځ دوسـتي نـه وي. حتـی د ارامـۍ په وخت کـې دا د جنګ حـال ګڼي. فکر مـه کوه چې سـاکا د دوسـتۍ تصویبولـو لپاره لـوړه کوي، د دوی لـوړه داده چـې دوی په خپل قوت عمـل کـوي. دغه ډول احتیاط د ژمنو لاسـلیک کول او د خدایګوټو شـاهد نیول یوناني رسـم دی. زمـوږ پـه نظـر زموږ رښـتیني دین پـه قول عمل کـول دي او هغـوی چې یې نـه کـوي خـدای ګوټـي غولـوي او تـه هغه دوسـت ته اړتیـا نه لـرې چـې روغ نیتۍ ته یـې پـه شـک ګورې، خـو په مـوږ کې به ته دغسـې خلـک وموميې چـې اسـیا او اروپا

دواړه وساتي. موږ د بکترا (بلخ) ګاونډیان یو، دغومره ده چې تنې موږ سره بېلوي. موږ له تنې نه د باندې ملک کې آن تر تریس (Thraee)پورې اوسېږو او ویل کیږي چې له تریس نه وروسته مقدونیه پرته ده. موږ ستا د دواړو امپراتوریو ګاونډیان یو. فکر وکړه چې اوس ته غواړې موږ ستا دښمنان اوسو یا ستا دوستان."

سکندر د هغو په ځواب کې دومره وویل چې دی به په خپل بخت، چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک عمل نه به ډډه وکړي(٦٥)

له دغه متن نه څرګنده ده چې ساکا دغه لویان له سلیم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه ښه برخمن او په کافي اندازه زړور وو، چې سکندر ښو عملونو ته متوجه کړي او مشورې ورکړي. دا به له دې امله و چې دوی له ژوند سره علاقمن، د باداری او غلامۍ مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځینې ممکن تعجب وکړي، چې کوچیان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو د مخه کوچیان او دغسې پاخه فکرونه؟!

خو د ساکا او سکندر تر منځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساګیتانو سره په مقابله کې لا هم خطرناکه وه. سپتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر یې په باختر او سغدیانه کې له غتو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر، چې د هخامنشي امپراتوري یې لاندې کړې وه، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي، خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه واوښت او هند ته د تګ په فکر کې شو. په دې ډول هغسې چې د تنې سین (سر دریا) د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتورۍ پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هیئت نه لا د مخه د سر دریا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتۍ تیارې شوې وې، چې له تختو، لرګیو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکاوو که څه هم د سکندر پوځیان په پرله پسې ډول په لندو او غشو ویشتل، بیا هم پوځ له سین نه تېر شو او د دوی تر منځ جګړه ونښته، چې اخري برې د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي. د یونانیانو هم یو

شمېر سواره او پلي تلف او تپي شول. ساکا چې نه لاندې کېدونکی نوم گټلی وو، د سکندر په زور قایل شول او د روغې جوړې په مقصد یې یو هیئت ور واستوه. سکندر هم د معمول په شان د هغه هر کلی وکړ، خو د بیرته تگ په لاره کې په هغه سیمه کې چې د مخه یې درانه تلفات ورکړي و. "د اطرافي سیمو د سوزولو او د جنگ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ (٦٦)" سکندر سغدیانې ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز د مخه له سمرقند نه باختر ته تللی و. په سغدیانه کې سکندر څه وخت چې د دېرشو مساگیتي بندیانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکې حال سره مخ شو. دغه بندیان چې له لوړو کورنیو څخه وو، د دې پر ځای چې خفگان وښیي خوښي وښودله. سکندر حیران شو او له هغو نه یې په خپله واورېدل چې که بل چا د دوی د اعدام امر ور کړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې ویاړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی یې وبښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټینگ ودرېدل (٦٧).

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له یونان او سوریې څخه څه بانډې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا تېرونو نه ډېر تلفات لیدلي وو، د هغو په لاندې کولو کې نور هم ټینگ شو چې واکمني ته یې غاړه نه ایښودله او دغسې خلک، چې سپتامنز د هغه پر ضد لمسول، کم نه وو؛ خو تر هغه د مخه سکندر په ۲۳۸ مخزېږدیز کې په مراکندا (سمرقند) کې په یوه لوی مصیبت اوښتی و او هغه دا چې د کلای تې (Clitus) په نامه خپل لوړ رتبه افسر یې په یوې مېلمستیا کې کې د جر او بحث په وخت کې، په داسې حال کې چې تېول نشه وو، سم له لاسه په نېزه سره وواژه. دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسر تر منځ حساسیتونه پیدا شوي وو او سکندر هم د ختیځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نیولې وه، خو کلی تس داسې وفا پال افسر و چې هم یې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم یې په خپله د سکندر په یوه نښته کې له مرگ نه ژغورلی و. سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ یې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکیو ته یې زارۍ کولې چې ژوند یې ختم کړي او له دغه خجالت نه یې وژغوري. درې شپې او ورځې یې

په خپله خیمه کې په لوړه تېرې کړې او څه وخت چې ساتونکي او خادمان یې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خیمه یې ور ننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ پرې وخوري. پر هغه سربېره پوځیانو، د دې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي، په رسمي ډول اعلان کړه چې د کلای تس وژنه جایزه وه (٦٨). حقیقت دا دی چې د جنګونو فشار په مقدونیانو بد اثر کړی و او سره بې اتفاقه کړي یې وو، خو دا ګډ خطر و چې دوی یې متفق کول. په بخدي او سغدیانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په یادې شوې مېلمستیا کې د مقدونیې قومندانانو ته طعنه ورکړل شوې وه، چې په جنګ کې د سپتامنز له لاسه مات شوي وو(٦٩).

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نږدې زنیپا (Xanepa) نومي ځای ته ورسېد، چې یوه کلي لرونکې شېرازه سیمه وه او یو شمېر بخدیانو هلته پناه وړې وه. " دوی ناڅاپه د سکندر په یوه جنرال امینتاس (Amyntas) و دانګل، جګړه یې تر ډېره وخته روانه وساتله، خو چې اوه سوه تنه یې تلفات ورکړل... په شا شول. خو تلفات یې هم واړول. اتیا تنه مقدونیان یې له منځه یووړل او درې نیم سوه یې ټپي کړل، خو د بخدي خلکو سره له دې هم ښښنه وګټله(٧٩). سکندر چې دمخه په غونډیو او هسکو ځایونو کې چونۍ جوړې کړې وې او ځایي اجیر سرتیري یې پکې ځای پر ځای کړي وو، اوس د هغه په ګټه تمامې شوې. " سپتامنز ته اوس ډېره ګرانه شوه چې خواږه او اسونه ولري، دا خو لا پر ځای پرېږده چې د یوې خوندي مېنې خاوند وي." سره له دې هم سپتامنز له مساګیتي ساکانه درې زره سواره تنظیم کړل او دیوې لویې حملې بندوبست یې ونیوه، خو په هغه نښته کې چې د کوی نس (Coenus) په قومندانۍ د مقدوني پوځ او سپتامنز د ملېشاوو تر منځ وشوه، لومړني غالب شول او د سپتامنز اته سوه سواره او د مقدونیانو تر هغه ډېر کم تلفات وشول او په خپله سپتامنز له مساګیتانو سره دښتې ته په شا شو. د سپیتامنز د مرګ په اړه دوه روایتونه را پاتې دي.

د مؤلف ارین په راویت له سپتامنز نه زیاتره باختریان او سغدیان جلا شول او مساګیتانو یې کامپ چور کړ او هغه یې له ځانه سره بوته او چې یې واورېدل سکندر له پوځ سره د دوی په لور روان دی، سپتامنز یې و واژه او سر یې هغه ته

واسـتوه (۷۱). دغـه روایـت پـه ډېرو اثارو کـې راوړل شـوی ، خو هغه د اعتبـار وړ نه ښـکاري.. سـکندر تـه ګرانـه وه چـې مسـاګیتان په خپله سـیمه کـې لاندې کـړي. دا هـم عجیبـه معلومېږي چې مسـاګیتان بـه د یوه غېـر یقیني خطر نـه د بچ کېدلـو لپاره سـپتامنز یانـې هغـه څوک و وژني، چـې " د ټول ولـس د خلکو د جنګ، محـرک و او مشرانـو یـې ورسره اتحـاد کـړی و(۷۲). د ورم د تاریخپـوه (روفوس) راویـت ګرد سره بېـل دی. د هغـه په روایت سـپتامنز چې د نشـې په حـال کې ډوب ویـده و، مېرمنې یې پـه تـوره د هغـه سر له غاړې نه پـرې کړ. مېرمن یې لـه جنګونو او کوچې ډولـه ژوند نه پـه تنګ شـوې او تربنه یې په وار وار غوښـتي وو، چـې په خپلو اولادونـو رحم وکړي او لـه جنګ نه لاس واخلي او سـکندر ته تسـلیم شي، خو هغـه د د دې زارۍ نه منلې او ورتـه یـې ویـل چـې ده ته مرګ له تسـلیمۍ نه لـږ درد نـاک دی (۷۳).

حقیقـت چـې هـر څه وي، سـپتامنز د نن روځـې پـه اصطلاح یو داسـې ګوریلایي قومنـدان و، چـې د خپلواکـۍ د مدافعانـو په ملاتړ یې د سـکندر نـه ماتېدونکی پوځ په باختـر او سـغدیانه کـې تـر دوو کلونـو نه ډېر ټـال کړ او ډېر یـې تربنه له منځـه یووړل. د نـړۍ دغـه نامتـو قومنـدان هغومره چې له سـپتامنز نه سـتونزې لېدلـې دي، له بل چا یې نـه دي لیدلې.

د سـپتامنز پـه مـرګ سره منظم مقاومـت له منځ لاړ، خو په بدخشـان او سـغدیانه او ځینـو نـورو ځایونو کې دغسـې سـختې غرنۍ سیمې لا هم وې، چـې لویانو یې د سـکندر واکنـي نه منله. د بدخشـان پـه غرینو حصارونو کـې څلور دغسـې لویان وو، چـې پـه خپلو لـوړو او ټینګو کلاګانو کـې یې ځانونه خونـدي لیدل. سـکندر د ۳۲۸ مخزیږدیـز کال د سره ژمـي پـه پـای کـې پرې غالب شـو، خـو " په دغه مـارش کې یې نـږدې دوه زره سرتـیري د سـړو او نمونیـا نـه له لاسـه ورکـړل." بل غرنی حصـار د " د سـغدیانه غـر" و چـې نـه لانـدې کېدونکـی ګڼـل کېـده او د بلخ یـوه مشر اوکسـیارتز (Oxyartes) خپـل سرتـیري لـه خوراکـي څیزونـو او خپلـې کورنۍ سره هلتـه ځای پر ځـای کـړي وو. دوی دغومـره ډاډه وو چـې د سـکندر دپیغـام پـه برابر کې په رشـخند سره ځـواب ورکـړی و، چـې دوی بـه "یـوازې وزر لرونکـو سرتېرو ته تسـلیم شي." او چـې د سـکندر انجینـران او ډېـر نـور په شـپه کـې غره تـه وختـل دوی بیا ورته تسـلیم شول (۷۴).

سکندر په دې ډول له درې کاله جګړې کولو او سختو ستونزو له ګاللو او ډېرو انساني تلفاتو له ورکولو نه وروسته په ۳۲۷ مخزېږدیز کال کې په دې بریالی شو، چې باختر یانې بلخ، بدخشان، هرات او تر سردریا پورې سغدیانه لاندې کړي. ده د خپلې واکمنۍ د خوندي کولو لپاره یو لړ نوي کارونه وکړل او پخواني یې سرته ورسول. غټ کار یې هغه شپږ لویې نظامي چونۍ یا حصارونه وو، چې د سکندریې په نامه ورو، ورو ښارونه او د سوداګرۍ د ودې لامل شول. پورته یادې شوې سیمې د پخوا په شان د بخدي یا بکټریانه تر لاس لاندې سیمې وې، چې یوازې ارین نژاد خلک پکې اوسېدل او سکندر د بخدي نوی والي امینتاس (Amyntas) ته یې لس زره پلي سرتیري او درې نیم زره سواره تخصیص کړل.

د سکندر بل کار دا و، چې د باختر او سغدیانې له لوړو کورنیو څخه یې دېرش زره ځوانان راټول کړل او د مقدوني ډوله نظامي روزنې لاندې یې ونیول. په دغه مقصد چې اوس به یرغمل او وروسته به پوځي افسران وي. سکندر دوی دغومره مهم ګڼل چې هغوی یې ”خپل ځای ناستي“ ونومول یانې هغوی چې د افسرانو په توګه به د مقدوني ساتونکو ځایونه نیسي. د سکندر بل اساسي مدني نوښت دا و چې د باختر د یوه محلي واکمن اکسیارتز (Oxyartes) له لور رخسانې سره یې په خاصو مراسمو سره واده وکړ، لکه چې وروسته د هغه ځای ناستي سلوکوس نیکاتور د سپتامنز له لور اپامه (Apama) سره واده وکړ او د دوی یو زوی بیا په یونان باختري دوره کې پاچا شو (۷۵). دا ټول په دغسې حال کې چې سکندر په دغو سیمو کې ډېرې ستونزې لیدلې او ډېر سرتیري یې له منځه وړل شوي وو او عنعنه پال افسران یې ناراضي وو. سره له دې هم سکندر په دغو او نورو کارونو سره د لاندې شویو ولسونو او یونانیانو تر منځ د برابرۍ او خپلوۍ اړیکې ټینګې کړې، که څه هم استاد یې ارسطو غیر یونانیان ”بربریان“ ګڼل. سکندر د بل کال د پسرلي په اخر کې له زراسپه (بلخ) نه د هند په لور وروسته له هغه روان شو، چې په بخدي کې یې خپل شل زره ناروغ او ټپي سرتیري له ځایي خلکو سره ځای پر ځای کړل. د ده په څه باندې یو لک پوځ کې له مقدونیانو او یونانیانو سره باختریان، سغدیانیان، ساکا او نور هم ملګري وو. په دې حساب سکندر په تاریخ کې لومړنی کس کیږي، چې د ختیځو او لویدیځو ولسونو په نږدې کولو کې یې نوښت کړی

او پـه دغـه چلنـد سره يې پـه باختر کې د يوه نـوي او ډيناميک مدنيت د هسـکېدو لپاره ډګـر هـوار کـړی، چې وروسـته به يې بيـان وشي.

سکندر په ختيځه اريانا کې:

سـکندر د ۳۲۷ مخزېږديـز کال پـه پـسرلي کې له زراسـپه (بلخ) نـه د هند په نيت لـه ځـه بانـدې يو لـک يونـاني او باختري پـوځ سره روان شـو او په لسـو ورځـو کې د کوشـان کوتـل لـه لارې لـه هندوکـش نه واوښـت او بګـرام ته ورسـېد، چـې هلته يې د مخـه يـوه چاونـۍ جـوړه کـړې وه. دلتـه د هند د تاکسـيلا پاچـا او نور شـهزاده ګان ورغلـل او د خپـل رقيـب د پنجـاب پياوړي پاچـا پـورس (Pourus) د لانـدې کولو په مقصـد يې د مرسـتې وعـده ورکړه. د همدغه مقصـد لپاره دوی پيلان او نور سـوغاتونه هـم هغـه تـه وړاندې کړل. سـکندر د کابل سـين پر غاړه ته، تـر ځو ننني جـلال آباد ته نږدې د نياسـا (Nyasa) ښـار ته ورسـېد، چې مؤسس يې د ډايونيسـس (Dionysus) په نامـه يـو خـدای ګوڼـي ګڼل کېده او سـکندر هغـه په خپل حال پرېښـود. سـکندر دلته خپـل پـوځ دوه ځايـه کـړ، وړه برخـه يـې د دوه قوماندانانو پـه سروالۍ د خيبر له لارې د اباسـين يـا انـډوس (Indus) تـه درسـېدلو پـه مقصـد وګمارلـه او په خپله يـې د پوځ لـه لويـې برخـې سره د کونړ (خوسـپس) او باجـوړ لار ونيوله (۷٦). په کونړ کې اسـپه سـيان (Aspasians) او پـه باجـوړ کې د هغو يـوه څانګه ګوراييـنـان (Guraeans) او په سـوات کـې يې بلـه څانګـه اسـاسي نيـان (Assacenians) پـه کلاګانو کې اوسـېدل. اسـپه سـيان په سانسـکرېت کې اسـواکا (Asvaka) يا اسـوه غانه يادېدل، چې وروسته پـه اسـلامي دوره کې پـه افغان ياد شـول.

د خيبر د لارې پـوځ بـې لـه کـوم خطرنـاک مقاومت نه پـه ځه باندې يوه مياشـت کـې اباسـين تـه ورسـېد، خو سـکندر په کونـړ کې لـه ټينګ مقاومـت سره مخ شـو. د مؤلـف ګريـن پـه وينا " لـه هغې غرنۍ سيمې نه چې دی تېر شـو ګرانـه وه چې جوړه وکـړي او لـه ډېـرو دغسـې قـوي خلکـو سره مـخ شـو چـې ځانونه يـې لومـړی درجه جنګيـالي ثابـت کـړل. پـه يوه نښـته کـې يې غـشي لـه اوږې نه تېـر شـو او د جنګ تر پايـه پـورې (چـې د ۳۲۷ لـه نومـبر نـه د ۳۲٦ تـر فـبرورۍ پـورې اوږد شـو) حال يې

چې په دقیق ډول وښوول شي، خورا لړزنده او عصبي به بیان شي. زیاتره دیوال لرونکي ښارګوټي چې ده پرې ودانګل د دې پر ځای چې خپل ورونه پرانېزي، ټینګ مقاومت وښود او څه وخت چې په پای کې لاندې شول، اوسېدونکي یې د انتقام په ډول ټول له تېغ نه تېر کړل(۷۷). سکندر د انډاکا (Indaca)، اندراج؟، برکوټ(بریکوټ (Birkot او آري ګاین (Arigaion) هرنای یا ارنوایي ښارګوټو له لاندې کولو نه وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ، چې د اسپه سیو ډېر مهم ښار و(۷۸). د اساسنیانو په ملک کې د مساګا (Massaga) ښارګوټي له څلورو ورځو نښتو نه وروسته په سختۍ سره ونیول شو او د هغه اوه زره هندي سرتیري اجیران یې، چې د اسپه سیانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل. دوی د جنګ په اخر کې یونانیانو ته تسلیم شوي وو (۷۹). د اساسنیانو په سیمه کې د اورنوس (Ornos) غر و، چې د اوسني سوات او بونیر خلکو ورته پناه وړې وه. سکندر د هغو د لاندې کولو په نیت هم شو، لکه چې د سغدیانه غره کې یې هم همدغسې کړي و. یونانیان معتقد وو، چې د دوی خدایګوټو دایوني سوس (Dionysus) او هېراکلیس ډېر د مخه هند لاندې کړی وو، سکندر وغوښتل چې د هغو تقلید وکړي، بلکې تر هغو نه لا زیات وکړي، نو یې هلته په جګړه کې په خپله برخه واخیستله... او تر احتیاط نه زیات له انرجي نه کار واخیست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې ګوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد او سخت ټپي شو. اخري بری سره له دې هم د مقدونیانو شو او سکندر لومړی کس و، چې د غره سرته وخوت. د اباسین په لویدیځ کې د هغه اخري عمل ډېر زیږ و. له پلوتارک نه روایت دی، چې "... وروسته له هغه چې هغه په یوه ښار کې ورسره اوربند وکړ، پرې ښوول چې ولاړ شي، د تګ په وخت کې یې پرې نابېره ودانګل او ټول یې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د یوه داغ په شان نښتی دی، په نورو ټولو حالاتو کې هغه د یوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی (۸۰). د سکندر تاریخي بیوګرافي لیکونکی پروفیسر پیټر ګرین وایي چې " د هندوش (هندوکش) جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هیڅکله تجربه کړی نه و (۸۱).

سکندر په هند کې :

سکندر د ۳۲٦ مخزېږدیز کال په اپریل کې د خپل پوځ د دواړو برخو په سروالي له اباسین نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه یو څو میله لرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسیلا د نوي پاچا (امفي) په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نیت د پنجاب په لور روان شو. د تاکسیلا د اباسین او جیلم نه اخوا د پاچا پورس علاقه وه، چې په هند کې تر ټولو پیاوړی پاچا و. ده هم د بېسوس په شان فکر کاوه، چې سکندر به له خپل پوځ سره ونه شي کړی چې د جیلم له سین نه تېر شي، خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې د مخه له امو نه تېر شوی و. په هغې جګړې کې چې د پورس پاچا د پوځ او د سکندر د پوځ تر منځ ونښتله، د هند له پوځ نه نږدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول. یونانیانو هم تلفات ورکړل. په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسلیم شو او د دواړو تر منځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول. پورس د سکندر د یوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وویل، چې "دغسې سلوک راسره وکړه، چې یو پاچا یې باید وکړي."

سکندر بیا وپوښته، چې که کوم بل څه رانه غواړې؟ په ځواب کې یې واورېدل چې "زما په دغه غوښتنه کې هر څه پراته دي." سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچاهي یې بېرته ورکړه.(۸۲)

د غالب او مغلوب پاچایانو دغه محاوره د احمدشاه دُراني او د پنجاب د مغلو د مغلوب وایسرای میر معین الملک محاوره را په یادوي، چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه لاهور ته نږدې شوې وه. معین الملک د احمد شاه د دغې پوښتنې په ځواب کې چې که زه ستا لاس ته درغلی وای څه به دې راسره کړي وای؟ وویل چې "ما به دې سر پرې کړی او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای." احمد شاه بیا وپوښته وکړه، اوس چې ته زما په لاس کې یې څه درسره وکړم؟ هغه بیا وویل چې "که سوداګر یې خرڅ مې کړه، خو ته پاچا یې (یو عادل او زړسواندی پاچا) احسان راسره وکړه او ومې بښه."

احمد شاه همدغسې وکړل(۸۳).

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځواني په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو. له جنګ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافرو سرتيرو او افسرانو يې نور نه غوښتل جنګ وکړي او مخته ولاړ شي. سکندر ډېر کوښښ وکړ چې هغوی له خپل عزم نه واړوي، خو بريالی نه شو. که څه هم د اوږدې وينا په ترڅ کې يې ورته وويل چې تاسې زما په قومندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نږدې ده چې ټوله نړۍ ونيسو او "... دغسې امپراتوري به هيڅ پولې ونه لري، خو هغه چې خدای د ټولې نړۍ لپاره ټاکلې دي." دا يې هم ورته وويل، چې " لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زياتره برخه يې لا د مخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسيا لاندې شي ، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې يوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم. له هغه نه چې تاسې خيال کوې ډېر شته او قدرت به ولرئ. زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو درخې وړ وګرځوم چې غواړي ستانه شي."

کوي نس (Coenus)يوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودبې وينا په ترڅ کې د ټولو د ګټې او مصونيت په خاطر وويل، چې ټول موجود پوځيان "... له تا سره د جنګ خطرونه او سختۍ ګالي او له هغو نه ځينې وژل شوي، ځينې چې په زخمونو سره معيوب شوي وو، د اسيا په بېلو، بېلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د يوڅو نورو روغتيا او پخوانی قوت او عزم له منځه تللی دی. دوی هر يو په ټينګه غواړي خپل پلار او مور يا خپله مېرمن او بچيان، که ژوندي وي، ووينې او ټول د خپل کور اشنا خاوره غواړي. په دې هيله چې له سره يې ووينې او ژوند وکړي، نه په غريبۍ او بې نومۍ سره، د پخوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تا له برکته يې ګټلې په ښه نامه او شتمنۍ سره. کوښښ مه کوه د دغسې کسانو قومنداني وکړې، چې نه غواړي در پسې لاړ شي، که د هغو زړه درسره نه وي، ته به د هغو پخوانۍ زړورتيا يا پخوانی روح ونه مومې... صاحبه! که تر هر څه لوړ يو څيز وي، چې يو بريالی کس پرې پوه شي، هغه دا دی چې څه وخت پر ځای ودرېږي. (۸۴)

د سکندر وروستی وخت:

سکندر بیا نه یوازې پر ځای ودرېد، بلکې پر شا ولاړ او په سره اوړی کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونیې په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغه سخته لاره او تودخې کې یې ډېر سرتیري هلاک شول، بابل ته ورسېد. تر هغه د مخه د سوسه (Susa) په ښار کې د باختر او فارس ملکونو له لوړو کورنیو نه په یوه روایت نهه زره او په بل روایت لس زره نجونې د پوځ سرتېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داریوش یوه لور یې له ځان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او همداسې د نورو لوړو کورنیو نجونې یې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې، چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه، چې سلوسکو نیکه تور ته یې واده کړه. وروسته په بابل کې یې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل.

" غواړم در یاده کړم چې هغه وخت چې زموږ په خدمت کې شامل شوئ، ستاسې حال څنګه و؟ او بل به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه ومونډلی تاسې خوار، بې وزلي او کوچي خلک وئ، چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پیولې، چې هغه مو د غرنیو ګاونډیو قومونو په مقابل کې له جنګ نه پرته ساتلی نه شوې، هغه هم زیاتره وخت په نابریالي ډول. د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پر ځای کالي در کړل او له سپېرو غرو نه یې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او درته یې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنګېږئ، د دې لپاره چې مجبور نه اوسئ د خپل ژوند د خوندیتوب لپاره سختو ځایونو ته پناه یوسئ. هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قوانین او ضابطې او مدني رواجونه یې درکړل. په دغو بربریانو باندې یې واکمن کړئ، یانې هغوی چې تل یې ځورولئ، ځپلئ او مریي کولئ او تاسې یې له لاس لاندې کسانو څخه خپلواکۍ ته ورسولئ" سکندر وروسته له هغه چې د خپل پلار له خوا د یونان د لاندې کولو قصه وکړه، په خپلې قومندانۍ سره یې د هخامنشي امپراتورۍ، مصر، باختر، سغدیانې او هند د لاندې کولو بیان وکړ.

" ما له خپل پلار نه د سرو او سپینو زرو یو څو جامونه او د شپېتو تالانو (Talents) یوه خزانه او پنځه سوه تالان پور په میراث ومونډل. اته سوه نور تالان

مې پور کړل او له دغسې هېواد نه روان شوم چې حتی تاسې یې مړولی نه شوئ. اوس مصر، سایرین (Cyerne) چې بې له جنګ نه مې تر لاسه کړل، ستاسې دي. د بابل، باختر، سوسه او د لیدیا شتمني، د پاړسیانو شتمني، او د هندیانو شتمني ټولې ستاسو دي او سر خلاصی سمندر ستاسو دی. له تاسو نه والیان، جنرالان او لوی واکمنان هسک شوي دي. زه له دغو ډېرو غنیمتونو څخه ، له دغه تاج او زېړې چپنې نه پرته څه لرم؟ ما هیڅ څیز د ځان لپاره ساتلی نه دی. له تاسو نه هیڅوک له دغو شتمنیو نه پرته چې تاسې لپاره ساتل کیږي، زما شخصي خزانې ته ګوته نیولی نه شي. زه د هیڅ څیز ساتلو لپاره اړتیا نه لرم، ځکه چې زه هغه څه خورم چې تاسې یې خورئ. د ستاسو په شان خوب کوم. په رښتیا کوم خواړه چې زه یې خورم زیاتره وخت نظر د تاسو له خوړو نه چې ښه دي، لا ساده دي او زه پوهېږم چې زیاتره وخت زه هسې ویښ ناست یم، چې وګورم تاسې په ارامۍ او مصؤنیت سره خوب وکړئ. له تاسو نه ځینې ګیلې کوي، چې ستونزې او سختۍ مو ګاللې دي، آیا له تاسو نه څوک ویلی شي چې تاسو هغه ستونزې ګاللې دي چې ما نه دي ګاللې؟ له تاسو نه څوک ویلی شي چې هغه زما لپاره ډېرې سختۍ تېرې کړې نظر دې ته چې ما یې په اړه سختۍ ګاللې دي؟ راځئ اوس هر یو چې له تاسو نه زخمونه لري ځان لوڅ کړئ او زه به خپل زخمونه وښییم. زما د بدن هیڅ برخه البته د مخې برخې له داغونو نه خالي نه ده او نه داسې وسله شته چې زما په بدن باندې یې نښې نه وي پرې ایښې. زه د لاس په لاس جګړه کې په توري سره ټپي شوی یم، زه په غشو او منجلیقونو په ګولیو سوری شوی یم، زه بیا بیا او ټول ستاسې په خاطر به کانو او سوټیو وهل شوی یم. ما ستاسې د ودونو لپاره جشنونه نیولي دي او د تاسې ډېرو ماشومان به زما د ماشومانو خپلوان وي (۸۵)"
خو د ده د وینا اخري برخه رښتیا نه شوه، ځکه چې دی په همدغه بابل ښار کې د ۳۲۳ مخزېږدیز کال د جون په دیارلسمه د درې دېرش کلونو په منګ په ظاهر کې د شدیدې تبې له امله مړ شو.

په نړۍ کې د سکندر په شان قومندان، هغه هم ځوان قومندان، نه دی تېر شوی. ده د خپل وخت نړدې ټوله معلومه نړۍ په لنډه موده کې لاندې کړه. په هغو یې هیڅ رحم نه کاوه، چې ورسره جنګېدل او مغلوبېدل. څنګه چې ده

بېحسابه جګړې ګټلې، بېحسابه انسانان هم وژل شوي دي، که څه هم هغوی یې ښېل چې ورته تسلیمېدل. له بلې خوا ده په بابل کې د یوې سترې غونډې په ترڅ کې د مغلوبو او غالبو ولسونو د زرګونو نارینه او ښځینه ځوانانو په جوړه کولو سره د دغو ولسونو تر منځ "د پخلاینې او اتحاد" بنسټ هم کېښود، په دغه مقصد چې د لاندې شویو او فاتحانو تر منځ توپیر له منځه یوسي. (۸۶)" ده لا د مخه په باختر کې د همدغه مقصد د واقعي کېدلو په لور عملي ګامونه اخیستي وو، چې نتیجه یې هلته د یوه نوي ډینامیک مدنیت هسکېدنه شوه. په واقع کې د ده په یرغلونو سره د ختیځ او لویدیځ تر منځ د لومړي ځل لپاره دسوداګرۍ او پوهاوي لار خلاصه شوه، خو د ده د خپلې وینا له مخې ده مغلوب ولسونه لوټ کړل، په دغه مقصد چې خپل خوار مقدونیان او یونانیان شتمن کړي، نو د ساکا مشرانو هغه وینا سمه وختله چې ورته یې ویلي وو، چې " ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو څیزونو له لرلو سره دې لوږه پیدا کړې ده." له دې ټولو سره سره یا د هغو له امله سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو د دغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر اثار کښلي او لا یې هم کاږي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی، چې په اړه یې بیخي ډېر اثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده چې د سکندر له امله د اریانا د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو، خو تر اوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده، چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل.

یونان ـ باختري دولت:

د سکندر له مړینې نه زر وروسته "سپېڅلی اتحاد" له منځه لاړ او امپراتوري یې له څه کړکېچ نه وروسته د هغه د څلورو جنرالانو تر منځ ووېشل شوه: مقدونیه، او یونان د کساندر (Cassander) مصر د بطلیموس (Ptolemy)، تریسس او وړه اسیا د لای سماکوس (Laysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکوس نیکاتور (Selecuz Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو، خو په ۳۰۵ مخزېږدیز کال کې مجبور شو

چې د هندوکش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا گوپتا موریا ته پرېږدي، چې د سکندر له مړینې نه وروسته پاچا شوی او د پټالي پوتره یا پټنه ښار یې مرکز ټاکلی و. ده د نیکاتور ټول هغه کوښښونه شنډ کړل، چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې کول. د یوه تړون له مخې نیکاتور ومنله، چې د پنځه سوه پیلانو په عوض کې دغه سیمې د گډروسیه (بلوچستان) په گډون چندراگوپتا ته پرېږدي. سره له دې هم د موریا کورنۍ په گندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه شوه. په دې ډول د هندکش غرونه د سلوکوس او موریا کورنۍ تر منځ پوله شول. دغه امپراتوري د چندرا کوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنگال او میسوري پورې پراخه وه او بودایي دین هم پکې خپور شو. بودیزم حتی په چین کې هم د مذهبي ډلو په کوښښ سره لار ومونده، خو د اشوکا له واکمنۍ وروسته د موریا امپراتوري چې د هند لومړۍ امپراتوري وه، مخ په ځوړ شوه او په ۱۸۵ مخزېږدیز کې د ۱۳٦ کلونو عمر نه وروسته له منځه لاړه. د چندراگوپتا تر وخت پورې د هندیانو ژبه، سانسکرېت یوازې ویل کېده او له هغه وروسته ولیکل شوه(۸۷).

باختر ته د نیکاتور توجه هم هغومره ډېره وه، لکه د سکندر چې وه. دی هم د سکندر په شان د باختریانو زوم و او په هغه سربېره ډېر یونانیان او مقدونیان لکه چې دمخه ویل شوي، په باختر کې پاتې شوي وو. لکه چې ویل شوي سکندر سربېره پر دې چې سل زره تېپي او ناروغ یونانیان یې له ځایي خلکو سره پرې ایښي و، د باختر او سغدیانې له لوړو کورنیو څه یې دېرش زره ځوانان نظامي خدمت ته جلب کړي وو. سربېره پر دې په اریا (هرات) اراکوزي (کندهار)، بلخ (بکترا) او داسې یې هم په سغدیانه کې یو لړ نظامي چونۍ جوړې کړې وې، چې هغه ورو، ورو په ښارونو بدلې شوې او یونانیان پکې اوسېدل. سلوکوس (۳۱۱ـــــــ ۳۸۱ مخزېږدیز) او د هغه ځای ناستی زوی انتیاکوس (Antio Chus) په باختر کې د یونانیانو ځای پر ځای کولو ته لا هم دوام ورکړ. دوی د نویو ښارونو بنسټ هم کېښود چې په دغه عمل سره یې د یوناني کولو حرکت پیاوړی کړ. د دغه حرکت غټه بېلگه د آي خانم ښار دی، چې په ختیځ باختر کې د امو او کوکچې سینونو د یو ځای کېدلو په برخه کې په مخزېږدي ۳۰۰ کې یې بنسټ کېښودل شو. بنسټ

اېښـودونکی يـې پـه خپلـه نيکاتـور و. دغه ښـار هـم د يوناني ښـارونو په شـان د يوې جګـې غونـډۍ پـه اړخ کـې ودان شـو. اصلـي نـوم يـې يونـاني و، چـې تر اوسـه هم معلـوم شـوی نـه دی. ښـار د يونانيانـو او بـه خـاص ډول د هغـو د واکمنې ډلـې لپاره جـوړ شـوی و او هغـه ځانګړتیـاوې يې لرلې، چې يوناني ښـارونو لرلې لکـه د واکمن ماڼـۍ، جمنازيـم، تياتر، پـراخ انګړونـه او ډبرينې پنډې سـتنې. (۸۸).

آي خانـم د باختـر مرکـز شـوی و، چـې والي يـې لـه هغـه نـه د سـلوکوس تـر لاس لانـدې باختر او سـغديانه اداره کولـه. مهمـه داده چـې د باختـر والي ديودوتـس (Diodotus) پـه ۲۵٦ مخزېږديـز کـې باختـر خپلواک اعـلان کړ او پـه دې ډول يې د يونـان ــــــ باختري خپلواک دولت بنسـټ کېښـود، چـې څه باندې يوه پېړۍ يې په باختـر کـې عمـر وکـړ. دغه دولـت چې په شـمال کې ډېـر ځايونـه د مرو په ګـډون له لاسـه ورکـړل، د ختيـځ په لـور يې ډېـر پرمختګ وکـړ. نه يـوازې د هندوکش د سـهيل ټولـې ځمکـې يـې د اريا (هـرات) په ګـډون د موريـا له واکمنو نـه ونيولـې، د ۱۹۰ او ۱۸۰ مخزېږديـز کلونـو تـر منـځ يـې د شـمالي هنـد لويـه برخـه هـم لاندې کـړه، خو واکمنـو يـې ونـه شـو کولـی دغـه پـراخ ملکونـه سره يـو موټی وسـاتي، ځکـه چې په دوی کـې دوه واکمنـې کورنۍ هسـکې شـوې: د ډيمتريـوس (Demetrius) کورنۍ په شـمالي هند کـې او ديوکراتيـدس (Eucratides) په باختر کې. دغـه وېش په ختيځ کې د يونـان واکمنـې د خونـدي سـاتلو د هيلې لپـاره د مرګ څپېړه شـوه. دا په داسـې حال کـې چـې سرتېـري يـې چـې يونـاني وو، وار پـه وار پـه جنګونو کـې له لاسـه ورکول، بـې لـه دې چـې نـوي يوناني ملاتـړي تر لاسـه کړي، نـو واکمنان يې کمـزوري کېدل (۸۹). پـه پـای کـې چـې زر به وليـدل شي، په يونـان ــــــ باختري دولـت باندې د مـرګ څپېـړه لـه بانـدې نـه حواله شـوه، لکه چې پـه هخامنشي امپراتـورۍ باندې هم دغسـې شـوي و؛ خـو يونان ــــــ باختري ښـه پرمختللـې او روښـانه دوره وه. هغه د زرو ښـارونو پـه نامـه يادېده، لـه زراعتي او کليوالي حال نه تېره شـوې مدني او ښـاري دورې تـه رسـېدلې وه. پـه دغـې دورې کې محلـي او ترانزيتي سـوداګري وده کړې وه، چـې لـه املـه يـې نقره يي سـکې پيمانه په چلنـد کـې وې. د دغه نوي مدنيت ترڅنګه د باختريانـو او ښـاري يونانيانـو او د کليـو او باندو خلکو په دغسـې فضـا کـې سره ګډ ژونـد کاوه، چـې د اروپايانو او اسياسـانو د وروري او همکارۍ لوړه بېلګه ګڼل شـوې

ده. د مؤلف هولت په وینا " د نولسمې پېړۍ اروپايي پوهانو په باختر کې د لرغونې نړۍ ډېر ښه اړخونه وموندل." ځينو لا د بېلو کلتورونو د خلکو تر منځ دغه وروري لړ تر لړه به ځينو برخ کې داسې گڼله، چې نړۍ يې دعيسويت د هسکېدلو لپاره هواره کړې وي. (۹۰).

پارتيه:

د پارت دولت، چې د يونان ــــــ باختر په لويديځ کې هسک شو، د وروستي په زيان تمام شو. که څه هم هغه ورته د سلوکيدي خطر مخه نيولې وه. پارتيه د دامغان، شاه رود، جوين، سبزوار، نيشاپور، طوس، ترشيز له سيمو او د هريرود له حوضې نه جوړه وه(۹۱). دا هغه سيمه وه چې په منځنيو پېړيو کې د خراسان په نامه ياده شوه. پارتيه دوه کاله وروسته له هغه په ۲۵۴ مخزېږديز کال کې سر هسک کړ، چې د يونان ــــــ باختري دولت په بلخ کې د ديودوتس په سروالۍ په واک رسېدلی و. د پارت دولت د بنسټ ډېره ارساس (Arsees) ايښې وه، چې په ارساک (Arsak) يا ارشاک يادېده. دی د پرنای (Parnae) ځانگې مشر و، چې د پوونده دهای (Dahae) قوم يوه برخه وه او هغه مساگيتا (Massagetae) ته منسوب وه. دوی چې په اصل او نسب کې ساکاوو د کسپين او ارال تر منځ سيمو کې اوسېدل (۹۲). د گرشمن په وينا " د ايران په خاوره کې د پارني ننوتل دستي (ساکي) قومونو د هغه لوی حرکت مخکښ گڼل کېدلی شي، چې يوه پېړۍ وروسته د هغو يرغل ايراني [د پارس] دولت نسکور کړ او د يونان ــــــ باختري واکني يې ختمه کړه".

په هر حال د پارت واکمني اول تر څه حده د ارساک د ورور تيريداتس (Tiridutes) او په پوره ډول د متريداتس (Metridates) په پاچاهي کې په يوې امپراتورۍ بدله شوه. د دغې کورنۍ هر پاچا د پارتيا د مؤسس ارساس (Arsases) په لقب يادېده او وروستی پاچا يې ارته بانوس (Arta banus) د دېرشم ارساس لقب درلود. لومړی متريداتس له ۱۶۰ نه تر ۱۴۰ مخزېږدېز پورې ماد، ايلام، پارس، کاراسين (Caracene)، بابل، اثوريه په لويديځ کې او گد روسيه او ممکن

هـرات او سیسـتان په ختیځ کـې لاندې کړ. پـه دې ډول دپارت امپراتوري پـه اروپا کې د روم د امپراتـورۍ رقیبـه شـوه، چـې د سـلوکوس امپراتوري یې لاندې کـړه او په خپله یـوه لویه امپراتوري جوړه شـوې وه؛ خو هرات او سیسـتان چـې د لومړۍ مخزېږدیزې پېړۍ پـورې د پـارت د امپراتـورۍ یـوه برخـه وه، لـه هغـه وروسـته د ګوندوفاریـس (Gondophares) پـه مـشرۍ خپلـواک شـو. دی چـې پـه ختـه سـاکا و، له سیسـتان نه تـر اباسـین نـه اخوا پورې یې داسـې یـوه لویـه امپراتوري جـوړه کړه، چې تـر درېیمې زېږدیـزې پېړۍ پـورې پـر ځـای وه، چـې له هغـه وروسـته ساسـانیانو لاندې کـړه، د ساسـاني اردشـیر پاچـا د پارتیـه وروسـتی پاچـا ارته بانـوس په لـه منځه وړولـو سره د پارتیـه امپراتـوري پـه ۲۲۴ زیږدیـز کـې ختمه کـړې وه (۹۴).

د چین د لوی دېوال بشپړېدل

او په باختر باندې د هغه اغېزې:

پـه اصـل کـې دا د چیـن د لـوی دېـوال بشـپړېدل و، چـې د یونـان ـــــــ باختري دولت د نسـکورېدلو لامل شـو. دغه دېوال د چین په نامه د واکمنې افسـانوي مؤسـس شـهه هوانـک تـي (Shih Huang Ti) پـه دوره کـې په ۲۲۰ مخزېږدیز کې بشـپړ شـو. ” چینایـان لـه ډېـر پخـوا نـه د دفاعي دېوالونـو په جوړولو معتقد شـوي او په شـمال او شـمال لویدیـځ سرحدونـو کې یـې ډېر دېوالونـه درولي وو. شـه هوانک تـي پاچا هغه ترمیـم او نـور هـم پیـاوړي کـړل او لـه یوه بـل سره ونښـلول، چـې ټـول اوږدوالی یې څوارلـس سـوه میلـه شـو. دغه دېـوال دومـره پـراخ و، چې د سـړک پـه ډول ترینه کار اخیسـتل کېـده او په ټـول اوږدوالي کې یې د څارنې داسـې برجونه جوړ شـول، چې د لینـدو دوه غشـو پـه انـدازه سره لـرې وو، پـه ورځ کـې د دود په علامو او په شـپه کې په رڼـا سره د یرغلګـرو خبر ورکول کېده. هغه د دغسـې سـتر دېوال لپـاره د بزګرو، جنګي بندیانـو، ګدایګـرو، جانیانـو او مریانـو له بېګار نه اسـتفاده وکړه. فکر کېـږي، چې یو میلیـون انسـانان بـه د هغـه پـه جوړېدلـو کـې تلـف شـوي وي (۹۵). د چیـن کورنـۍ نـه وروسـته د هـان کورنـۍ واکمنـه شـوه او واکمنـي یـې څلـور پېړۍ اوږده شـوه. د دېـوال درولـو اصـلي موخه په چین باندې د مغـلي پوونده قومونو د یرغلونـو او ورانې،

مخنیوی و. د هسیونګ نو (Hsiung Nu) قوم چې وروسته په هونانو (Huns) یاد شول او د ترک مغولي خلکو یو لوی پوونده قوم و او په ختیځې سایبریا کې اوسېدل، له هغه وروسته د ولویدیځ په لور مخه وکړه. دوی د درېیمې مخزېږدیزې پېړۍ په نیمایي کې سره یو موټی شول او د شان یو (Shan Yu) په مشرۍ یې یو پیاوړی ولس جوړ کړ(۹۶).

یوچیان یا کوشانیان:

د چین دېوال په بشپړېدلو سره دغسې پېښې په یوې او بلې پسې وشوې، چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېځایه شول. په پیل کې هونانو په ۱۷۷ مخزېږدیز کې د لودیدیځې کانسو (Kansu) په یوچیانو (Yue Chih) ودانګل او هغوی یې اړ کړل چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلي درې ته وکوچېدل. څو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون (Wusun) قوم په ګډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرار ته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن ــــ مغلي قوم هان شوه (۹۷). د دغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنګر واچوه او سغدیانه یې ترېنه ونیوله او د ساکا قومونه له آمو نه تېر شول او باختر یې تر لاسه کړ. په دغه وخت کې په یوچیانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي، خو دومره څرګنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هلیوکلیس (Heliocles) نه د ۱۴۰ او ۱۳۰ مخزېږدیز کلونو تر منځ ونیوه او د آي خانم ښار پاچاهي ماڼۍ یې په ۱۴۵ کې وسوځوله، په داسې حال کې چې یوناني اوسېدونکي یې له ښار نه د مخه وتلي وو. د شاوخوا محلي خلکو د ښار ودانۍ ونیولې او د پرار شویو شتمنۍ یې خپلې کړې. څه وخت وروسته د چیني ترکستان یوچیانو هم په آي خانم ودانګل او وران یې کړ. یوازې په غونډۍ باندې د آی خانم حصار پاتې و، چې په هغه کې د تیموریانو تر وخته پورې ژوند کېده (۹۸).

ساکي نامتو قومونو، چې باختر لاندې کړ د سترابو د لیکنې له مخې دادي:

آسي (Asii) یا اسیویي (Asioi)، پاسیه نوی (Pasionoi)، توخاروی (Tokhario) او ساکارالای (Sakaraulai). دوی ټول د سردریا (Jaxartes) د شمال له ملکونو څخه وو. یوازې توخاروی د یوچیانو زړی شمېرل کېدلی شي (۹۹). د آمو سین شاید په همدغه وخت کې د ساکا د یوه ټبر هاما ورگه څخه د هامو یا آمو په نامه یاد شوی وي. آمو یونانیانو د مخه له وخش نه (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و(۱۰۰).

یوچیانو هم په خپلې نوې مېنې سغدیانه کې ډېره توخته ونکړه، په ۱۲٦ مخزېږدېز کې له آمو نه تېر شول، آې خانم یې نور هم وران کړ او باختر یې له ساکا قومونو څخه ونیوه. زیاتره ساکا بیا په درنگیانه او اراکوزیه ورښکته شول په کومو کې چې ساکا د مخه مېشته شوي وو. د رنگیانه د ساکا په مېشته کېدلو سره اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاد شو او سیستان د دوی دایمي هېواد شو. ساکاوو وروسته کابل او پنجاب هم لاندې کړ او کله چې په هند کې یوچیان پرې لاس بري شول، دوی بیا مالوان او گجرات ته لاړل او هلته یې تر څلورمې زېږدیزې پېړۍ پورې واکمني وکړه (۱۰۱).

په باختر کې د یوچې د لوی ټبر پنځه څانگې ځای پر ځای شوې وې، دوی چې په اصل کې سپین پوټکي اریایي وو، د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو. د هرې څانگې مشر یابغو (Yabghu) په خپلو یوچیانو، باختریانو او یونانیانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره وېشلی او د ځایي مشرانو په مرسته یې اداره کاوه. څه باندې نیمه پېړۍ وروسته د لومړۍ زېږدېزې پېړۍ په نیمایي کې د کوی ــــ شانگ (Kuei- Shanung) د څانگې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول د دغو څانگو مشران سره یو موټی کړي او دیوه دولت بنسټ کېږدي. له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کي پن (Ki – Pen) (کاپیسا)، کاوفو (کابل) د یونان ــــ باختري وروستی پاچا هرمایوس (Her maeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له پهلوایاونه ونیولې (هندیانو پارتان د پهلواها په نامه یادول). هرمایوس د هندوکش په سهیل کې د یونان ــــ باختري دولت وروستی پاچا گڼل کېږي. کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچاهۍ نه مړ شو.

د ده د دورې سکې دومره ډېرې دي، چې ځينې د هغو له مخې وايي چې د ده د واکمنۍ موده اتيا کاله وه، د ده لمسی پاچا ويماتاکتو (Vima Taktu) په خپلو سکو کې خپل ځان ستر ژغورونکی (Store mergas) ښوولی (۱۰۲). د کوشاني پاچايانو ډېر نوميالی کنشکا نومېږي، چې امپراتوري يې له گنگا نه نيولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لويديځ کې يې پارتيه گاونډۍ وه، خو سرحدونه يې چې د سکندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه د هر پاچا په وخت کې ناټاکلي او د تغيير په حال کې وه. د کنشکا پايتخت په ژمي کې پوروشاپورا (پېښور) او په اوړي کې باگرام و. د کنشکا په وخت کې بودايي دين دننه په امپراتورۍ کې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې يې چين ته هم لار ومونده. دغه ډېره پراخه امپراتوري د کنشکا کورنۍ د پاچايانو په وخت کې د سوداگرۍ په ښې پرمختيا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشکا (Huviska) په وخت کې چې ممکن د خپل عظمت هسکې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲٦ زېږديز د کوشاني پاچا واسيوډېوا ته ماتې ورکړه او په دې ډول يې د کوشاني واکمني ختمه کړه.

ساسانيان او يفتليان:

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرگ نه وروسته پاچا شو. پلار يې پاپک او نيکه يې ساسان نومېده، چې د پارس په پلازمېنه اتخر (Stakher) کې د اناهيتا (Anahita) خدای گوتي په معبد کې مذهبي مشر و. د اردشېر پاچاهي په ساساني ياده شوه، لکه د پارتا پاچايانو چې د خپلې پاچايي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو، ادشېر لا جنرال و چې د پارت پاچا ار ته بانوس لښکرې يې په درېيم ځل جنگ کې په سوسيانه کې ماتې کړې او په ۲۲٦ مخزېږديز کې يې د پاچايۍ اعلام وکړ، خو دی زر له دغسې يوه پياوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و، خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنگ کولو نه وروسته له منځه لاړ. په داسې حال کې چې ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام

ورکړ. په پای کې دی هم مات شو. له هغه وروسته اردشېر د دغسې امپراتورۍ خاوند شو، چې له فرات نه تر مرو، هرات او سیستان پورې غزېدلې وه. اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو نه وروسته له هغه مړ شو، چې له پارس نه يې د پارتا د لاس په لنډولو، د باختر په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په ځپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي امپراتوري ژوندۍ کړه. ځای ناستی زوی يې پاچا شاهپور چې د روميانو او کوشانيانو تر منځ ګير و، په پرله پسې ډول په ارمني مسئله کې ښکېل او تل د کوچي قومونو تر فشار لاندې واقع و چې غوښتل يې د قفقاز له کوتلونو څخه واوړي او د ده امپراتوري دومره پیاوړې نه وه چې له ټولو سره مقابله وکړي. د دغې مقابلې پر ځای يې په کوشاني امپراتورۍ ودانګل، چې د وربښمو او نورو څيزونو د ترانزيټي سوداګرۍ له امله ښه شتمه وه. د نقش رستم د معبد په دېوال باندې د شاهپور له قوله ليکل شوي چې بريالي پوځ يې پېښور چې د کوشانيانو د ژمي پلازمېنه وه، ونيوله، د اباسين ناوه يې تر لاسه کړه او د شمال خوا ته په وړاندې تګ کې له هندوکش نه واوښت او باختر يې لاندې کړ. هلته دا هم ويل شوي، چې شاهپور له آمو نه هم تېر شو او سمرقند او تاشکند يې هم ونيول بيا د لويديځ په لور تر سوريې پورې لاړ او انتياک يې هم ونيو، چې د سوريې مرکز و. خو په ۲۷۲ زېږديي کې د هغه له مړينې نه وروسته په امپراتورۍ کې يې ناارامي پيدا شوه. دوه زامن يې يو په بل پسې د لنډ وخت لپاره واکمن شول، په همدغه مهال کې روميان په لويديځ او کوشانيان په ختيځ کې د ساسانيانو په تاوان د مخه ولاړل، خو دوهم شاهپور چې په واک شو، د دواړو د تېري مخه يې ونيوله، خو له ختيځ روم سره مقابله ښه اوږده وه او په مړينې سره يې د امپراتورۍ فيوډالي ارستوکراتان له زردشتي روحانيانو سره يو موټی شول او دغه امتياز يې تر لاسه کړ، چې دوی به له هغه وروسته د واکمنې کورنۍ غړي د پاچايي لپاره غوره کوي. پر هغه سربېره د پنځمې پېړۍ په لومړۍ څلورمه کې د يفتلي دولت په نامه يو قوي دولت د يوچيانو يا کوشانيانو ځای ونيو او هغه ساسانيانو ته يو لوی ګواښ شو.

يفتليان سوچه پوونده قوم و، خو دهويت په اړه يې اختلاف دی. ځينې يې "سپين هونان" ګڼي، خو مک ګورن دغه نظر د اعتبار وړ بولي چې وايي يفتليان په خاص ډول د ترفان له تخاري ويونکيو خلکو څخه يانې اريايي نژاد دي. دغه نظر

د دغه واقعیت انعکاس دی، چې د یوچیانو او د ترفان د خلکو ژبه هندو اروپایي وه. په هر حال په ۴۰۲ زېږدیز کې چې مغولي اوارانو (Avars) د خاګان یا خاقان په سروالۍ یوه امپراتوري جوړه کړه، یفتلیانو کاشغر ته مخه وکړه او د کارا شهر یا کاراښار (Kara Shar) کوچا یا کوڅه (Kucha) کاشغر او ختن (Khutan) ښاري دولتونه یې لاندې کړل او څه وخت وروسته یې له کاشغر نه سغدیانه لاندې کړه، خو نه په کاشغر او نه په سغدیانه کې مېشته شول او د باختر په لور یې مخه وکړه او د یوچیانو وروستی پاچا کیدارا (Kidara) یې پرار ته اړ کړ او هغه اول په کابل او بیا په شمالي هند کې د کیداري سلطنت جوړ کړ، خو دهغه په پرار سره زیاتره یوچیان په باختر کې پاتې شول. یفتلیانو په باختر کې واکمني پیل کړه او د بادهاغس (Badhaghis) یا د باد سیمه یې مرکزوټاکه. دا وخت شاید ۴۲۵ زیږدیز کال و. دوی وروسته له هندوکش نه هم واوښتل، کابل او کندهار یې لاندې کړل او یوه لویه امپراتوري یې جوړه کړه.

یفتلي دولت دومره پیاوړی شو، چې یو ځل یې د ساساني امپراتوري پاچا پیروز په جنګ کې مات او دې ته اړ کړ چې ورته باج ومني، خو هغه له دوی سره په بل جنګ کې مات او ووژل شو. د ساساني بل پاچاخسرو (۵۳۱ـــــــــــــــ ۵۷۹) د ترکانو په مرسته چې د مغولو او اریایي خلکو مخلوط وو، یفتلیان مات کړل او د امو سین یې د خپلې امپراتورۍ پوله وټاکله. پاچا خسرو په لویدیځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سیمې تر لاسه کړې، خو په پای کې د بېزانس یا ختیځ روم امپراتور هېراکلیس دغه سیمې د وړې اسیا او ارمنستان په ګډون ترینه بېرته ونیولې او بیا یې د حضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستیسفن (Ctesiphan) ښار یې محاصره کړ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ. په دغو جنګونو سره دواړه امپراتوري ګانې ناتوانې شوې، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضعې د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خلیفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه، چې اول د بین النهرین په قادیسه کې او بیا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. دریيم داریوش په شان ختیځ ته په شا شو، چې په پای کې په مرو کې د

خسرو نومي ژرنده گړي په لاس ووژل شو(۱۰۳) او د هغه په مرگ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له هغ وروسته په سیمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو چې له پخوانیو ژوند طرزونو نه یې گرد سره توپیر لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر:

اوس د دې وخت دی چې له دغې لنډې تاریخي سروې نه وروسته د دغو پوونده او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بیا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاریخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پوونده ولسونو د یرغل او واکمنۍ لنډ بیان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پیاوړی شو، چې په دریمه مخزېږدېزه پېړۍ کې د چین لوی دېوال بشپړ شو او د هسیونگ ـــــ نو لوی مغولي التایي قوم د کاشغر په مېشتو اریایي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستیو بیا د لویدیځ خوا ته مخه وکړه. دغه لوی حرکت څو پېړۍ دوام وکړ، چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسیا اریایي قومونه یو په بل پسې په پای کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسیونگ ـــــ نو هم پر ځای پاتې نه شول او په دویمه او دریمه پېړۍ کې تر تور سمندرگي پورې ورسېدل. دوی دلته د هونانو (Huns) په نامه یاد شول او د هغه ځای اریایي ولسونه گاتان (Gothes) او ونډالان (Vandals) یې اړ کړل، چې د لویدیځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د څلورمې زېږدېزې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د گاتانو یوه څانگه د گال (Gaul) په لور لاړه، بله څانگه یې د وزي گات (Visigoth) په نامه ایتالیې ته ور ښکته شوه او په ۴۱۰ کې یې د روم د امپراتورۍ مرکز (روم) چور کړ. وانډلان د لویدیځ لور په حرکت کې هسپانیې ته ورسېدل، چې د روم د امپراتورۍ یوه ښېرازه ولایت و. دوی بیا له مدیترانیې نه شمالي افریقا ته ور ښکته شول او د هغه ځای د روم امپراتورۍ ټولې سیمې یې ونیولې. دوی بیا له مدیترانې نه بېرته واوښتل او په

۴۵۵ کې یې د روم ښار چور او وران کړ، خو هونانو، گاتانو او ونډالانو یو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستی واکمن اتیلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي گاتانو د گډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بیا په روم ودانگل، خو هلته یې هم ماتې وخوړه او ورو، ورو د تاریخ له ډگره ووتل او په ځایي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې ونډالان او وزي گوتان په هسپانیې او فرانسې کې ورک شول.

د جنگونو او چور او لوټ په دغه دوره کې یو څوک یوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، یوازې د خپلو گاونډیو په اړه یې معلومات لرل، هغه هم زیاتره ناسم. ژوند خورا گران شو، زیاتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل یې زیاتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لویدیځه اروپا د یوې پېړۍ په بهیر کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هیبتناکه شوه. دغه دوره په تاریخي لحاظ د سپیني تختې په شان ده، موږ دغومره پوهیږو چې د لوټمارۍ او د مرگ دورې په پای کې اروپا گرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لویدیځه یا اروپایي رومي امپراتوري وشړېدله او د یوې لویې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پر ځای په سلگونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقع کې اروپا بیا هیڅکله یو ملت نه شو چې له یوه مرکزي ښار نه اداره شي (۱۰۴). دا د هغې دورې پیل و، چې وروسته فیوډالیزم ونومو‌ه، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخیل وو.

خو په همدغه دوره کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې فاتحو پوونده ولسونو په خپلو لاس لاندې سیمو کې دولتونه په ښو ودرول او امپراتورۍ گانې یې جوړې کړې. دا به له دې امله و، چې دغه ولسونه په اصل کې له یوه توکم یا نژاد څخه و. پر هغه سربېره د میشتو ولسونو سیمې زراعتي وې. ښاري مدنیت هم پکې خپور و او ترانزیټي سوداگري په تېره د وریښمو د سوداگرۍ له امله ودانې او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و چې د یونان او باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه یادېده. دغه شمېر به مبالغه وي، خو دا یقیني ده چې په باختر او سغدیانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه چې ډول، ډول صنعتونه او صنعتکاران هسک شي او دکلالۍ او نقره یي لوښو جوړول صنعت پر مخ ولاړ شي، چې د شبرغان د طلا تپې طلایي

ګانې يې غټه بېلګه ده، چې د يوې پر مختللې صنعتي دورې تمثيل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هر اړخيز شتمنتوب و چې پوونده قومونو يو وخت بل وخت پرې ودانګل، که څه هم دوی اريايي او په زياته اندازه د يوه قوم خلک وو.

په دغو سيمو کې زردشتي او بودايي دينونه هم خپاره وو، لکه چې هندويزم په هند کې خپور و. دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسيپي ژوند او ښو کړو او حتی کرنې ته هڅول، خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو. د هغو ترڅنګه د محلي خدايګوټو لمانځنه هم کېده. مهمه داده چې خلک په عقيده کې د زغم خاوندان وو. پارتياني او کوشاني واکمنو چې هر يوه يې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه يې په لاندې شويو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي. زردشتي او بودايي دينونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره. په اصل کې پوونده ولسونه له دين سره علاقمن نه وو، خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس يا ولسونو واکمنان وو، زردشتي دين يې رسمي دين ګرځولی او پرې ټينګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمه پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، يهودان د پخوا په شان ځپل کېدل، خو عيسويان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه يې هم فاصله نيولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو. نستوريان (Nestorians) معتقد وو، چې د حضرت عيسی طبيعت هم خدايي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزايتان (Monophysisties) معتقد وو، چې دغه دواړه طبيعتونه د هغه په انساني طبيعت کې يو ځای شوي دي. دغه فلسفي بحث چې عيسويان يې هر چېرې بې اتفاقه کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې يې هم بې اتفاق او کمزوري کړي وو. په همدغه دوره کې و، چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو، چې پلويان يې هڅول کېدل چې له کرکې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په ګډه ولري او د برابرۍ ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کيقباد پاچا تر سيوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم ترينه واوښت او وځپل شو (۱۰۵).

د يادولو وړه ده، چې په زردښتي او بودايي ولسونو کې د دين په نامه کړاوونه او

وژنې نه دي ليدل شوي. د ځينو فاتحو پوونده او مېشتو ولسونو اجتماعي دودونه هم سره ورته وو. په اوستايي دوره کې د کورنۍ غړو يانې خوېندو او وروڼو او نيايانو(ماما ګانو) او خورزو تر منځ واده دود و. د آمو په پاسنۍ برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي ميترس (Sisi Mithres) لا له خپلې مور نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په يفتليانو کې په يوه وخت کې د ښځې لپاره څو مېړونو لرلو رواج عام و، چې هغه په معمولي ډول سره ورونه وو. دغه رواج د منځنۍ اسيا په نورو هندو ارياييو ټولنو کې نه دی ليدل شوی. اوس هم د هندوستان د همالې په ملنګ نومې سيمه کې د ښځې لپاره په يوه وخت کې د څو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی (۱۰۶).

فاتحو پوونده ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شويو مېشته ولسونو سياسي طرز يا پوره يا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاريخپوهې روميلا ټپر په نظر فکر نه کېده، چې د پهلواها (پارتيانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي، خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې يوې طرحې تکامل وکړ، چې پوونده قومونه مېشته ټولنې لاندې کړي او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج تر لاسه کاوه. " د باج حصول د مالدارو د څانګو مشران پياوړي کړل او دوی بيا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزګران کېدلی شول، خو دوی زياتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي (۱۰۷).

د پارتيانو د امپراتورۍ دويم واکمن ميتريداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) ادار طرزغوره نه کړ. په عوض يې هغه طرز غوره کړ، چې تر هخامنشيانو د مخه په ختيځ کې معمول و. د دغه پلان له مخې هر ملت پرېښول کېده، چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي. له دغو پاچايانو نه دغومره غوښتل کېده، چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن يا فيوډالي مشر په شان اطاعت ولري. په دې ډول له ميترېداس نه وروسته د پارتيانو په ټولو سکو کې د پاچايانو لقب عام و. هر پاچا مجبور و د ضرورت په وخت کې د سرتېرو يو واحد تهيه او هر کال باج تاديه کړي. نور دوی خپواک وو. پاچا دايمي پوځ نه لاره،

واکمني يې هم مطلقه نه، بلکې محدوده وه. ترڅنګه يې دوه شوراګانې وې، چې يوه يې د واکمنې کورنۍ له غړو او بله يې له قومي او روحاني مشرانو نه جوړه وه، خو پاچا به د پارتيا د مؤسس ارساسيس له کورنۍ نه غوره کېده (۱۰۸).

په واقع کې هم په هخامنشي او هم د پوونده ولسونو په امپراتوريو کې محلي واکمنانو د باج په برابر کې داخلي خپلواکي ساتله. په نتيجه کې د امپراتورۍ لوړ واکمن او محلي واکمنو تر منځ د ټکر امکان لږ و، خو د واک پر سر د واکمنو کورنيو غړو تر منځ جګړې وې. بيا هم هرې امپراتورۍ اوږد عمر کړی. يوازې د يونان ـــــ باختري پاچايي په باختر کې لنډ عمر کړی، خو هغه هم له يوې پېړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغونې زمانه کې:

اوس د دې وخت دی چې په دغې تاريخي سروې کې پښتانه ولټول شي. د پښتونو څرک په دغو برخو کې څرګند دی. په ويدي دوره کې، د هېرودوت په پکتويک کې، په پامېرونو کې، په اوستايي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې. لومړی بايد په نظر کې ونيوله شي، چې دغه سروې له يوه نامعلوم وخت نه پيل کېږي او د اسلامي دورې تر پيله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې د دغې سيمې يا سيمو اوسېدونکي يوازې اريايي نژاد خلک وو. د ساسانيانو په وروستي وخت کې و، چې ترکان هم پکې ننوتل چې هغوی د غبار په وينا د مغولو او اريايانو مخلوط وو.

لکه د مخه چې بيان شول، پښتانه د هېرودوت د تاريخ له مخې په پنځمه مخزېږديزه پېړۍ کې د اوسني ننګرهار او پېښور تر منځ سيمه کې اباد وو. افغان تاريخپوه احمد علی کهزاد پښتانه تر هغه دمخه په ويدي دوره کې د ويدي مذهبي سندرو له مخې په بخدي او نورو ځايونو کې هم ښودلي دي. هېرودوت هم ويلي چې د ننګرهار پکتيان د بخدي له خلکو سره په ډېرو څيزونو کې ورته وو، خو ده دا نه دي ويلي چې د بخدي دغه اوسېدونکي پښتانه وو؛ خو د اريايي ژبو لوی متخصص جارج مارکن ستېرن او د هغه پلويان د هېرودوت پکتيان پښتانه نه

ګڼي. دی دغه حکم د ژبپوهنې له مخې کوي او دغه تاریخي واقعیت له پام نه غورځوي، چې دغه سیمه په ټولو تاریخي دورو کې د پښتنو سیمه وه. غټه بېلګه یې پوونده پښتانه دي، چې د کسي د غرو په شاوخوا درو او هوارو کې یې له نامعلوم وخت راهیسې په ژمي او اوړي کې پوونده توب کاوه. په همدغې پراخې سیمې کې پښتانه قومونه یو وخت بل وخت مېشته شوي دي. دغه سیمه په لږ و ډېر تغییر سره د هېرودوت د پکتویک، پښتونخوا، ګندهارا او روه او په پای کې د افغانستان په نومونو یاده شوې ده. د سکندر په وخت کې پښتانه په کونړ، چترال، باجوړ، او سوات کې د اسواکا، اسوه غانه په نامه یو دغسې لوی قوت و، چې له سکندر سره په ټینګه وجنګېدل. که سکندر هند ته د تګ په لار کې له خیبر نه تېر شوی وای، د هېرودوت پکتیانو په اړه به ډېر معلومات تر لاسه شوي وای، خو د هغه له قومندان هیفایسش (Hepahaestiion) او قومندان پریډیکاس (Predicas) سره چې د یوه واړه پوځ په قومندانۍ له خیبر نه تېر شول، دغسې کسان ملګري نه وو چې د شاوخوا خلکو په اړه یې معلومات تر لاسه کړي وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لږ و ډېر ثبت کړي دي. د هغو غټه برخه د سانسکرت د اسواکا یا اسوه غانه اسپه سي (ننني یوسفزي) دي. دوی دغسې خلک نه وو، چې یوه یوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره یې اړیکې نه لرلې. دوی د چترال یا باشګل درې یا دواړو د لارې د سغدیاني له خلکو سره هم راشه درشه لرله (۱۰۹). د غبار په وینا د ګندهارا دادیکا هم د چترال له لارې پامیر ته وکوچېدل. غبار هم د هېرودوت په شان دادیکا په اصل کې پښتانه ګڼي. دغه څه له دغه واقعیت نه هم څرګنده ده چې پامیري یا غلچه ژبې په تېره یزغلامي یا یزګولامي ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نږدې دي. مارګن سټرن هم په حقه وایي چې د دغو یانې پامیري ژبو ویونکي یا دننه په یوې سیمې کې یا د یو بل په ګاونډیتوب کې اوسېدل.

په اصل کې د پامیر سیمه د قومونو د تګ راتګ سیمه وه. په دغه سیمه کې له آمو یا په دقیق ډول د پنجه له سین ګې څخه تېرېدل. پخوا له دې چې د کوکچې سین ورسره یو ځای شي، په نسبي ډول اسان وي. له جنوب نه چې د کوکچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره ګډ شي، تېرېدل ورنه ګران شي. په تېره

د قومونــو لېــاره د همدغــه جغرافيــوي موقعيــت لــه امله و، چــې ســلوکوس نيکاتور په ۳۰۰ مخزېږديـز کـې هغه ته نږدې آي خانم ښـار ودان کړ. سـاکا، يوچيـان، او يفتليان پـه همدغـه ځـای کې له شـمال نه باختر تـه ننوتل. ګندهاريـان هم له همدغـه ځای نه سـغديانې تـه تلـل. لکه چې د مخـه ويل شـوي "ګندهاريان په کوم وخت کـې اول له هندوکـش او بيـا لـه آمو نه واوښـتل او سـغديانې ته لاړل او نـورو يې د لويديځ په لور ارغنـداو تـه مخه وکړه او هلته مېشـت شـول. بيلو چې د نورو په شـان د هېرودوت دغه څلـور ډلـې خلک پکتيـان ګڼي وايي چـې په ارغنـد او هلمند کې مېشـتو ګندهاريو په هلمنـد کـې د ګندهـار په نامه يو ښـار ودان کړ، چې دغـه نوم د کندهار په بڼه تر اوسـه هـم ژونـدی دی، خـو دی د هغه وخت اوسـېدونکي هنـدي نژاد ګڼي." لـه هندي نژاد نـه مطلـب د ګندهارا اوسـېدونکي دي. ګندهارا چې د ويـدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کـې لـه اباسـين نـه تـر کابـل پورې سيمې تـه ويل کېـده. لکـه چې د مخـه ويل شـوي ګندهاريـان او داديکا د هېـرودوت د تاريخ له مخې په دود، دسـتور او کاليو کې باختريانـو، سـغديانو، پارتيانـو او خوارزميانو ته ورته وو. سـکندر هـم خپلو سرتېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو، چې سـغديان، دهای (Dahae)، مسـاګيتای، سـاکا، هنديان او همداسـې باختريان له يوه نسـل څخه دي (۱۱۰). په دې ډول له داديکا يا د پاميري ژبـو له ويونکيو سره د پښـتنو او پښـتو نږدې والی تثبيـت او يقيني دی.

د باخـتر لـه نـورو خلکـو په تېره د سـاکا لـه قـوم سره د پښـتنو تړاو لا ټينګ دی. پښـتانه پـه اصل کې شـايد سـاکا وي. پخوا له دې چـې په دغې موضـوع بحث وشي، پـه اسـيا کـې به د سـاکا په تېر رڼـا واچـول شي. په سر کې بـه بيا وويل شي چې سـاکا او سـتيان چـې تـر دې نږدې وختونـو پورې يو تېر ګڼـل کېده، خو هغـه سره بېل ټبرونه وو. سـاکا اريايي او سـتيان غير اريايي وو، خو دواړه سـوچه پوونده قومونه وو. سـتيانو پـه سـهيلي روسيه بانـدې دوه پېړۍ حکـم وچـلاوه او بيـا يـې د لويديځ په لـور مخه وکـړه، خـو سـاکا پـه ختيځ کـې ان دالتای تر غرونـو پورې پـه ورشـوګانو او په منځنۍ اسيا کې پوونده تـوب کاوه.

د منځنـۍ آسـيا د لومړيـو امپراتوريـو پـه نامه اثـر ليکـوال ويليم مک ګـورن وايي چـې پـه منځنـۍ اسـيا کـې له اولـې ورځې نه لـږ تر لـږه دوه بېلـې او څرګنـدې ژبنۍ ډلـې اوسـېدلې، چـې د مناسـبو نومونـو په نښـتوالي سره يوه يـې د سـتيان او بله يې د

هونـان پـه نامـه یاده شـوې ده. سـتیان هغه ډېره مناسب نـوم دی، چې د منځنۍ اسـیا ټولـو هغـو خلکو ته اختصاص شـوی، چې پروفیسر بریسـتیډ (Breasted) لوی سـپین توکـم بللـی، چې هغـوی د اریـان (Aryan) یا هنـد د اروپایي په ژبه کړېـږي. له هونان نـه مقصـد هغـه ډله خلـک دي، چې وړانـدې په ختیځ کې اوسـېدل او پـه دې ډول یې د مغولـو وینـه جذبـه کـړه، چـې د هغه لـه امله زیاتـره وخت خـو په څه غلطـي سره د (لـوی ژېـړ توکـم) په نامـه یاد شـوي دي. لا مهمه داده چـې دوی په داسـې ژبه ګړېدل چـې هغـه اریایـي خلکـو ته پـوره بېګانه وه. دغـه ژبه په عمومـي ډول د تـوراني په نامه یـاده شـوې، خو ښـه بـه دا وي چې هغه یـورال التـای (Ural- Altai) په نامـه یاده شي.

پروفیـسر مـک ګورن وړانـدې وایي، چې لا ډېـر مهم هغه اثر و چې سـتي کډوالو د ترکسـتان پـه سـهیلي کډوالـو کـړی و. د کلمـې په ډېـر پراخ مفهـوم سره هغه سـتیان (یـا د هغـو تاریخـي سـتیانو نیکونه) چـې د تاریخ په سباوون کـې د پـارس (اریانا) په لـوړه سـطح او په شـمال لویدیځ هنـد کې خپاره شـول او په دې ډول یې پـه دغو دواړو سـیمو کـې دغسـې خلـک په مـیراث پرېښـوول چـې زیاتـره یې سـپین توکـم وو او په هنـدو اریایـي ژبـو غږېـدل. "لکـه چـې د مخه یقینې شـوې دغه سـتیان پـه اصل کې سـاکا یانـې اریایـي وو. مک ګـورن دا هم وایي، چې په وروسـتیو وختونـو کې د پارس (اریانـا) او هنـدو اروپایي اوسـېدونکیو خپـل د کوچي توب لومړني عادتونه ترک کړل او دکروندګـرو پـه ډول مېشـته شـول. دغـه حـال دوی د خپلو لـرې تربورانـو او اصلي ستیانو(سـاکا) مرګکـي دښـمنان کـړل، چـې په ترکسـتان (منځنۍ اسـیا) کې اوسـېدل او د پوونـده تـوب ژونـد طـرز او د یرغـل او چـور خویونه یې سـاتلي وو. دغو سـتیانو (سـاکاوو) پـه سـهیل کـې په خپلـو لـرې تربورانـو بیا بیـا دانـګل او چورول یـې، چې هغـوی د شـتمنۍ په سـبب ډېر نـرم طبیعت شـوي وو (۱۱۱).

لـه اریانـا او شـمالي هنـد تـه د تاریخ سـباوون مهاجرت نـه د مک ګـورن مقصد د ویـدي دورې د قومونـو لېـږد و، خـو دی دغـه قومونه یوازې سـتیان بـولي، موږ اوس پوهیږو چـې دغـه سـتیان پـه حقیقـت کـې سـاکاوو دي. د دغـه قـوم څانګـې هم نه مشـخصې کـوي یانې نومونه یې نـه اخلي. دغه قومونـه د ویدا په هغو مذهبي سـندرو کـې یاد شـوي، چې پروفیسر رالف ګرفـت (Ralph Griffth) انګریزي کـړي او اوږدې معلومـاتي تبصرې یې پرې اضافـه کړې دي. دغه قومونه دا دي: پکتهـاس (Pakthas)،

بهالانا (Bahalana)، الینا (Alinas)، شیوایان (Sivas) او شانیان (Visananis) (۱۱۲) په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په ځرګند ډول نه دي ذکر شوي. بخدي او اریانا هم پکې نه دي یاد شوي، خو اریایان پکې په وار، وار یاد شوي دي. دا به له دې امله وی، چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده، چې دغو اریایانو له کوبها (کابل) نه تر شمالي هند پوې د لېږد په اوږده مهال کې ویلي او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول، ډول خدای ګوتو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې، نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسیا او بخدي کې وو. په اوستایي دوره کې دا هېرودوت و، چې د هخامنشي امپراتورۍ د بیان په ترڅ کې یې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتیس (Pactyes) په ګډون یاد کړي دي. د هېرودوت دغه پکتیس په غالب احتمال چې د ویدي دورې پکتهاس (Pakthas) دی. دغه پکتهاس د خپل قوم پاچا ښوول شوی، چې قوم یې په غالب احتمال بیا د ده په نوم یاد شوی دی. د دغه قوم بل پاچا توریانا (Turyana) یاد شوی.

ګرفت په خپله تبصره کې د پکتهاس پاچا توروایانا (Turvayana) هم ښوولی، چې ممکن هماغه توریانا وي (۱۱۳). په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و، چې اول یوناني جغرافیه پوهانو او تاریخپوهانو او ورپسې د معاصرې لویدیځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسیا او لرغوني افغانستان قومونه تر یوې اندازې مشخص کړي. بیا د چین د لوی دېوال له بشپړېدلو نه وروسته و، چې قومي لېږدون، لکه چې دمخه یې ذکر شوی، په پراخه پیمانه پیل شول او ساکا وو، یوچیانو او یفتلیانو یو په بل پسې سغدیانه، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کړل او پوهانو د دوی په اړه څېړنې وکړې او په خپله دوی او ځانګې یې مشخصې کړې.

اریانا ته د سکندر تر راتګ نه د مخه هم ساکا د اریانا په ډېرو سیمو کې مېشته وو. فرای هم وایي، چې داسې ګڼل کیږي چې دوی [ساکا] تر ټولو ډېر پوونده قوم وي، چې د منځنۍ اسیا د ابادیو شاوخوا اوسیږي(۱۱۴).

غټه بېلګه یې د نای سا (Nysa) اوسېدونکي دي، چې مؤلف آرین د کوفن (کابل) او اباسین (Indus) تر منځ ښار ښوولی دی. د روایاتو له مخې د دغه ښار بنسټ ډایونیسس (Dionysus) ایښی و، (۱۱۵). ډایونیسس د یونان د تبز (Thebes)

خدای گوتې و. نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چیرته نږدې او اوسېدونکي یې ساکا ښوولي دي. د مؤلف کمنگز (Cummings) په روایت " نیاسایان په تاریخي لحاظ هماغه نسل و لکه ساکیا (Sakya) یا ساکای (Sakae) چې په هغه وخت کې په بدخشان او گاونډیو سیمو کې اباد وو او وروسته دوی د هند په جنگیالي طبقې کشتریا (Kshattriyas) کې جذب شول." دی د نیاسایانو هېواد په دې ډول معرفي کوي: " داسې ښکاري چې په لرغوني مهال کې د نیاسایانو سیمه په لویدیځ کې د جگدلک په کوتل، په شمال کې د کابل په سین و، په ختیځ کې د خیبر په کوتل او په جنوب کې په سپین غره محاطه وه(۱۱٦). دغه سیمه لږه او ډېر د هېرودوت له پکتیک هېواد سره سرخوري، چې د پکتیس یانې پښتنو هېواد و.

د سکندر تر راتگ نه د مخه د ساکابله لویه سیمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وینا ستیان یانې ساکا په بخدي کې د دهای (Dahae) یادونه په وار وار کوي، چې د ساکا د لوی ټبر یوه غټه څانگه وه. د مک گورن په وینا ساکا آمورگیویي (Saka Amurgioi) آن په لرغوني مهال کې په پامیرونو کې اوسېدل. دی د نورو پوهانو له قول نه دا هم وایي، چې "... داهیا (Dahia) یوازې له بخدي سره پېژندل کیږي. یانې چې تاهیا (Tahia) یا (Dahae) د بخدي اوسېدونکي دي (۱۱۷).

کمنگز هم په بدخشان یا د پامیرونو په سیمه کې د ساکا یادونه کوي. په دغه لړ کې روسي لرغون پېژندونکي لیتونیسکي وایي، چې "... ساکا به د پامیر سیمو ته په اوومه مخزېږدیزه پېړۍ کې کوچېدل او له هغه ځایه به یې د هند شمال بریدونو ته نفوذ کاوه (۱۱۸).

ساکا د سکندر تر راتگ نه دمخه هم په سیستان کې اباد وو. مک گورن د تهاماس (Thomas) له قول نه وایي، چې "... د ساکا یوه ډله له پخوا زمانې له اوومې مخزېږدېزې یا حتی له هغې نه د مخه په درنگیانه کې مېشته وو او دغه ساکا به تولې هخامنشي او هیلنستکي (Hellenistic) دورې کې هلته پاتې وو، که څه هم سیمه یې هغه وخت په ساکستانه نه یادېده(۱۱۹). دغه سیمه وروسته له هغه اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاده شوه، چې په دویمې مخزېږدې پېړۍ کې د

ساکا څو ځانګې د یوچیانو په فشار له سغدیانې نه ښکته شوې، باختر یې ونیوه او بیا هم د هغو په فشار له بخدي نه سیستان ته واوښتل او هلته اباد شول. د دغې پېښې بیان د مخه شوی دی. ساکا به په سیستان کې په دغه وخت کې په زیاتشمېر او په قوت کې و، چې د ګوند و فارس په مشرۍ یې یوه امپراتوري جوړه کړه.

داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و، چې د دهای ساکا پرنای یا پارني ځانګې د ارساک یا ارشاک په مشرۍ په پارتیه کې په ۲۵۴ مخزېږدیز کې واکمني پیل کړه، چې هغه څه کم پنځه پېړۍ وپاییده چې په پای کې په ۲۲۹ زیږدیز کې د ساساني پاچا ارشیر په لاس نسکوره شوه، لکه چې د مخه یې بیان شوی دی. دغه ساکا له مادانو او پارسیانو نه ګرد سره بېل او پوونده ماهر اس سور قوم و، چې د وروستیو ورسره نه لګېده او هغوی ته او ټولو هغو ځیزونو ته چې هغوی پرې ټینګ ولاړ وو، په نفرت سره کتل (۱۲۰).

عجیبه ده، چې افغان تاریخپوهانو د ساکا قومونه په مفصل ډول نه دي یاد کړي. که څه هم دوی د افغانستان لرغوني تاریخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی. دا به له دې امله وي، چې دغه اثار چې دلته ترینه استفاده شوې ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته معلوم نه وو. یوازې کهزاد د دغو سرچینو له ځینو نه استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاریخ کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بیان کړی.

د دغې لنډې شرحې په نظر کې نیولو سره د مګ کورن ړومبنۍ وینا سمه ښکاري، چې وایي که موږ د ستیانو (ساکا) نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وایو "... چې د پارس (اریانا) او شمالي هند ټول اوسېدونکي د پخوانیو ستیانو زوزات دي او تر اوسه (۱۹۳۹) هم په دغسې ژبو خبرې کوي، چې د ساکا له ژبې سره تړاو لري (۱۲۱)." له پورتنۍ شرحې نه دا هم ښکاري چې ساکا څلور زره کال د مخه د اریایانو په لومړي لېږد کې په سغدیانه، بکټریانه (بخدي)، پامیرونو، سیستان، نای سا، پکتویک، کونړ، سوات کې اباد شوي وو. دوه زره او دوه سوه کاله د مخه په بل لوی لېږد کې ساکا د یوچیانو په فشار سره په بخدي ننوتل، یونان ــــــ باختري واکمني یې نسکوره کړه او بیا یې په سیستان، پارتیه او شمالي

هند باندې واکمنې وچلوله. په ويدي دوره کې لکه چې د مخه ويل شوي دي، پکتهاس، بهالانا، شيوايان، الينايان او وسيانيان هم په اريانا کې اباد وو. وروسته جغرافيه پوه سترابو د اريانا ولسونه له باختريانو او پارسيانو نه سربېره پاراپاميزاديان (Parapamisadae)، آري، درنگيان، اراکوزي او گد روسي هم ياد کړل. پليني (Plini) بيا د اريانا اوسېدونکي د آري، ډوري سي (Dorisei) ، درنگای (Drangae)، ايورگيتای (Evergetae)، زرنگای (Zarangae)، گدروسي (Gedrosi)، ميتوري سي (Methorici)، اگتوري (Auguttori)، اوربي (Urbi)، د داري تيس (Daritis) اوسېدونکو، پاسيريس (Pasires) او ايچددايوفگي (Ich thyo Phagi) په نومونو ښوولي (۱۲۲).

دوی ټول په غالب احتمال د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو، ځکه چې دوی په هغه وخت کې په يوې ژبې گړېدل، يا يې ژبې سره ډېرې نږدې وې او په عين حال کې يا په يوې سيمې کې يا د يوه بل په گاونډ کې اوسېدل. پروفيسر مگ گورن په ځرگند ډول دغسې وايي: "سترابو او پروفيسر ولسن په استدلال سره دغه نظر ښکاره کوي، په دې ډول چې د لومړني په وينا "... دوی ... زياتره د يوې ژبې ويونکي دي." د وروستيو په وينا: "بې له شکه د دغو خلکو ژبې تر ډېره حده پورې له يوه اصل (akin) څخه وې؛ ځکه چې دوی په واقع کې ديوه هېواد اوسېدونکي وو (۱۲۳)." خو دغه ژبې او همداسې ويونکي يې مشخص شوي نه دي او هغه په عمومي ډول سيمو ته منسوبې دي، لکه سغدي، باختري، آري، پاراپاميزادي، اراکوزي او داسې نور...

نو دغه ولسونه د تاريخ او ژبې له نظره ډېر سره نږدې وو. د تاريخ له نظره د دوی د نږدېوالي غټه بېلگه له يرغلگر سکندر سره دټولو مخالفت و. دغه واقعيت د ساکا مشرانو په خپله هغه ته ښکاره کړی و، چې بيان يې د مخه شوی دی. دوی په مخامخ کتنه کې ورته ويلي وو، چې له هغه وخت نه چې ده (سکندر) په باختر ودانگل، دوی د باختريانو په ملاتړ جگ شول. په اصل کې د همدغه ملاتړ په ډاډ و، چې د بخدي والي، بېسوس او بيا د هغه ځای ناستي سپتامنز له سکندر سره سخت وجنگېدل. بېسوس په نسب کې پارسي ښوول شوی او سپتامنز د کهزاد په وينا پښتون و او هغه د ساکا د ولس په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره

سخته جګړه وکړه. دا دومره ټینګه جګړه وه، چې تاریخپوه پیټرګرین هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی. د ده د وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دومره پیاوړی و، چې ویل یې "مرګ ده ته تر تسلیمېدو نه لږ دردناک دی".

دغه ټول ولسونه د ده په سروالۍ له سکندر سره یو او بل وخت د دوه کلونو په بهیر کې وجنګېدل، لکه چې وروسته د کونړ اسپه سیانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه.

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول زیاتره لکه چې د مخه ویل شوي دي، په یوې ژبې ګړېدل یا یې ژبې سره نږدې او له یوه اصل څخه وې، خو دهغو په اړه په دقیق ډول ګړېدل ناشوني دي؛ ځکه چې هغه ډېر پخوا له منځه تللې او یو څو خورې ورې کلمې یې را پاتې دي. د دغو ژبو د نږدې والي غټه بېلګه هغه نومونه وو، چې پکې مشترک و او د اس نوم یې یو څرګند مثال دی، چې په اوستایي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی دی. په اوستا کې اسپه د اس په مانا دی او په اوستایي دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه یادېده، چې دکاویاني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې ده. د دغې کورنۍ د نږدې ټولو واکمنو د نومونو وروستاړی اسپه دی، لکه اروت اسپه، مهر اسپه، اوست اسپه، ویشتاسپه، یا ګرشاسپه. د نورو مهمو کسانو په نومونو کې هم دغه کلمه راغلې لکه جم اسپه، پوروشاسپه، پتراسپه، هچاتاسپه او داسې نور... په ساکي ژبه کې د اسپه کلمه حتی د ساکا د قوم د ځینو څانګو په نومونو کې هم راغلې؛ لکه: اسپه سای ټای (Aspasiatae)، اسپه سای کای (Aspassiakae)، او اسپه سای ټرای (Aspasiitrae)(١٢٥).

په پښتو نومونو کې هم د اس او اسپه کلمې ډېرې راغلې؛ لکه: اسپه سي، چې د سکندر په وخت کې پّ کونړ، باجوړ او چترال کې اباد وو او په اسلامي دوره کې د یوسفزي په نامه یاد شول. د اسواکا او اسوه غانه نومونه به سانسکریت کې د پښتنو لپاره په کارېدل. د شنسپ ولس اصلي نوم شین اس و، لکه کونړ چې د سکندر په وخت د خوسپس (Khiaspes) یا ښو اسونو، یا د ښو اسونو په ملک یادېده. د باختر د منځۍ نوم زر اسپه و، چې مانا یې شاید زر اسونه وي. د اس نوم

په داسې حال کې چې په اريايي کلمو کې عا و، د اسپه کلمه يوازې د اوستا او ساکي ژبو مال او په پښتو کې د ښځينه اس په مانا و. په داسې حال کې چې په نورو هندو اروپايي ژبو کې د ښځينه اس لپاره اسوه (asva)، ايکوا (equa) او اس ژوا (aszwa) نومونه پکارېدل (۱۲۶). په دې ډول د اسپه نوم يوازې په اوستا، ساکي او پښتو کې ويل کېده، نه په نورو هندو اروپايي ژبو کې. دغه واقعيت د پښتو، اوستا او ساکي ژبو نږدې خپلوي په ګوته کوي، چې د هغه له مخې ويل کېدلی شي چې د اسپه کورنۍ په اصل کې شايد پښتنه کورنۍ وه، يا پښتو لږ تر لږه په اوستايي دوره کې په باختر کې ويل کېده.

په دې اړه مؤلف دوست محمد دوست او پوهاند مجاور احمد زيار په خپلو د افغانستان ژبې، او پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې په نامه اثارو کې تفصيل او مثالونه ورکوي. اروابښاد صديق الله رښتين هم په خپل اثر (لرغونې پښتو) کې د پښتو او اوستا يو شمېر هغه نومونه په پرتله ييز ډول راوړي، چې سره ورته او نږدې دي، لکه د پښتو پې د اوستا پايو، زوم او زاماته، سپږه او سپشو، سپين او سپينه، پلار او پيتر، مازغه او مازګه، پيرى او پيريکا، غوږ او ګوش، واوره او وفره او داسې نور (۱۲۷).

خو پښتانه له ساکا سره تر هر بل قوم نه دومره ډېر نږدې و، چې ويل کېدلی شي دوی شايد په اصل کې يو ټبر وو، يا پښتانه د ساکا کومه څانګه وه. پروفيسر فراى د سيستان ساکا د پښتنو لوړ نيکونه ګڼي او وايي چې د اسلامي پراختيا په برابر کې د زنبيلانو د ټينګ مقاومت يو دليل په يقين سره هغه جنګيالي قومي خلک، د افغانانو يا پټانانو نيکونه وو، چې د يرغلګرو سره جنګ لپاره يې مېړونه ورکول(۱۲۸). د اريايي ژبو متخصص مارګن سټرن په وينا پښتو په اصل کې شايد د ساکا يوه لهجه (Dialect) وي، چې له شمال نه وارده شوې، خو ممکنه ده، چې اړيکې يې له دېنه ډېر نږدې تعريف شي (۱۲۹). خو ده وروسته دغه کار وکړ: " پښتو بې له دې چې له ساکا ژبې سره وتړله شي، بل کېدون نه لري (۱۳۰). مارګن سټرن کاشکې د خپل حکم لپاره شواهد هم وړاندې کړي واى. زه د دغې ليکنې په قوت بيا وايم چې پښتانه او ساکا په اصل کې شايد يو ټبر وي، يا پښتانه د ساکا د لوى ټبر يوه څانګه وي. که ساکي ژبه پاتې واى، په دې اړه به څرګند حکم شوى

وای، خو د نالوستو او پوونده ساکاوو ژبه نه ده را پاتې. را پاتې کلمې يې هم د گوتو په شمار دي. دوه يې هغه دي چې اوس هم په پښتو کې هغسې ويلې کيږي، چې دوه نيم زره کاله د مخه په ساکاوو کې ويل کېدلې. زرينه او تني (Tanais)، زرينه (Zarina) د ساکا د کمې ځانگې واکمنه يا ملکه وه او هغه په خپلو خلکو دومره گرانه وه چې له مړينې نه وروسته يې د هغې د سرو زرو مجسمه و درولـه (١٣١). مؤلف دوست محمد هم ملکه زرينه يادوي، خو هغه يې د ملکې توميريس (Tomyris) پر ځای يادوي. د هېرودوت په وينا دا توميريس وه، نه زرينه چې په خپل پوځ سره يې، لکه چې د مخه يې بيان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سيروس پوځ ته ماتې ورکړه(١٣٢). زرين هم د پښتو کلمه ده او هم د پارسو، خو زرينه يوازې د پښتو کلمه ده. تني د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسياد اوسني سردريا نوم و او اوس هغه د افغانستان په پکتيا کې د يوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورگه لنډ شوی شکل دی. داسې هم د لرغوني زمانې د منځنۍ اسيا په ځينو سيمو کې، لکه خوارزم او مرو کې داسې ښارگوټي لوڅ شوي، چې د کلا (Kala) کلمه يې د نامه يوه برخه يا وروستاړی جوړوي. بېلگې يې دا دي: تيشيک ـــــ کلا (Teshik- kala)، توپرک ـــــ کلا (Toprak – kala)، کوی، کرل گان ـــــ کلا (Koy-kryalgan- kala)، و د ژنباس ـــــ کلا (dzhanbas- kala) او گياور ـــــ کلا (gyavr- kala)(١٣٣).

کلا د پښتو يوه عامه کلمه ده، د Pasionai يا پاسيونای ساکي ځانگه چې د ساکا له نورو ځانگو سره يې په بخدي کې د يونان ـــ باختري واکمني نسکوره کړه، ممکن د بښتو پاسنی وي. ژبيوه پوهان زيار په خپل ياد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسې او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ويل کيږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه گڼي.

له دغاو ژبنيو بېلگو نه سربېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصيتونه دومره سره ورته وو، چې هغه لکه د يوه ځانگړي ټبر خلک وي. د ساکا د څو لويو ټبرونو يو کنفدرېشن يا لوی اتحادو، چې تر اخري واحد يانې کورنۍ پورې يې بې شمېره ځانگې لرلې. پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو ټبرونو کنفدرېشن دی او ځانگې يې دومره ډېرې دي، چې شمېرل يې ناشوني ښکاري. پر دې سربېره د

ساکا د هیڅ ټبر لوی مشر ځواکمن او مطلق نه و، تر څنګه یې د څانګو مشرانو هم رول لاره. له سکندر سره چې د ساکا څو جرګو لیدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړې وې، نه له یوه زورواک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان. لکه چې د مخه ولیدل شول، د پارتیه پاچا د دوه جرګو په سلا او مشوره واکمني کوله، نه یوازې په خپله له احمدشاه دراني نه تر امیر عبدالرحمن پورې د افغانستان سیاسي نظام هم لږ او ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سیاسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دی.

بله دا چې هغسې چې د ساکاوو ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلمسې پېړۍ پورې تر زیاتې اندازې د کوچیتوب و. په نولسمه پېړۍ کې امیر عبدالرحمن که څه هم د غوڅ عمل خاوند پاچا و، ونه شول کولی هغه لږ او ډېر دوه میلیون کال پوره کوچیان، چې ټول یې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي. دوی نه غوښتل د کوچیتوب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امیر ډېر امتیازونه ورته منلي وو (۱۳۴). د ښاغلي زلمي هېوادمل په وینا تره خېل قوم چې زیاتره یې اوس هم کوچیتوب کوي، په اصل کې ساکا دي. قوم ته د وفا لرلو احساس هم په ساکاوو کې ټینګ و او هم په پښتنو کې ټینګ دی. په دواړو کې لکه چې ویل شوي دي:

" فرد څانګې ته او څانګه فرد ته په وفا لرلو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي. که د کومې څانګې غړی ژوبل یا ووژل شو، هغې څانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم یا د هغه له څانګې نه بدل اخیسته. که یې کوم غړي د بلې څانګې په برابر کې جرم وکړ، قومیان یې پرې ټینګ درېدل او په دې ډول د وینې د انتقام دایمي توب... (۱۳۵)."

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره. د ساکا خلکو به هم لرل. د دوس بل خاصیت طعنه ورکول، تور او برېښ کول او لاپې وهل و. هغه وخت چې سکندر د تنې یا سردریا غاړې ته ورسېد، ساکا سورو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او ننداره ییز ډول وښوول. سکندر ځان مجبور ولید چې د ربړونو په ګاللو سره له سین نه تېر شي، خو ساکا

هغـه وخـت خواره شـوي وو. پښـتانه هم پـه طعنه ورکول تـور او بریښ کولـو او لاپو وهلـو کـې نـوم لـري، بلـه دا چـې دواړه زړور او جنګیـالي قومونه وو، غټ مشـال یې لـه سـکندر سره د دوی مقابـل وه. سـکندر په منځنۍ اسـیا کې له سـاکا او په کونړ کې لـه اسـپه سي پښـتنو سره له دغسـې ټینګ مقاومـت سره مخ شـو، چې له بـل قوم سره پـه دغسـې ټینګ مقاومت سره مخ شـوی نه و. همدغسـې جنګونو کـې وو چې ځینو پکـې غـیر عـادي زړورتیـا ښـووله او اتلان کېـدل، لکه ملکـه زرینه او ملکـه تومیریس پـه لرغـوني منځنـۍ اسـیا کـې او امیر کـروړ د لرغوني افغانسـتان پـه غور او رسـتم په سیسـان کې(۱۳٦).

د پټـې خزانـې د لیکـوال محمد هوتک په وینـا امیر کروړ د امیر پولاد سـوري زوی او پـه ختـه سـهاک و. دی پـه ۱۳۹ هجري قمـري کال کـې د غور په مندېـش کې امیر شـو. پـه اوړي کـې پـه زمینـداور کې په داسـې ماڼۍ کې اوسـېده چې د هغـې ماڼۍ په شـان وه، چـې د غـور په مندېش کـې یې لرله. ده پـه جنګونو سره خپلـه واکمني پراخه کـړه او کـه یې په لاندې شـعر بـاور وشي، هرات، جـرم، بامیان او تخار یـې هم لاندې کـړي وو. نامتـو شـیخ کټـه د ده دغـه شـعري ټوټه چې لـه ویـاړ او لاپو نه ډکـه ده، نقل کـړې چې په دغـه بیت شروع کیـږي (۱۳۷)

زه یم زمری په دې نړۍ له ما اتل نسته

په هند و سند و پر تخار او پر کابل نسته

بل په زابل نسته

د ټولـو منابعـو لـه مخـې رسـتم د سیسـتان یـو ډېـر نومیالـی اتـل تېر شـوی دی. مؤلـف دوسـت یـې د تاجکي حـماسي روایتونو لـه مخې او د ایـران د لرغـوني تاریخ متخصـص پروفیـسر رچرد فـرای یې په ختـه سـاکا ګڼـي(۱۳۸). خـو ایرانـی تاریخپوه عبدالعظیـم رضایـي یـې ایرانـی یانې غیر سـاکا ګڼي، خو پـه دغه عجب دلیـل سره: ” بعضی از مؤرخان می پندارند که داسـتان رسـتم را سـاکاهای [اسـاک ها] از سر زمین اصلي خویش اورده اند که در روزګار باسـتان به سیسـان تاخته و در انجا سـاکن شـده بودنـد. ولـی از انجـا کـه مـادر رسـتم روتابـک یـا رودا بـه ی ایرانی اسـت ایـن تصور خالـی از حقیقت بـه نظر میرسـد.(۱۳۹).

عجب استدالال: اول دا چې رودابه په اصل کې د کابلستان د واکمن مهراب شاه لور وه او بله دا چې په نن افغانستان او سیمه کې یو ځوک د پلار په نسب یادېده، نه د مور. د رستم د اتلوالي قصې اول د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې بیان شوې دي. په یاد دې وي، چې د شاهنامې دوه ــــ درېیمه برخه افسانوي روایتونو او قصو داستان او درېیمه برخه یې د ساساني واکمنۍ تر پایه پورې د تاریخي پېښو منظوم داستان دی. دغه افسانې د فردوسي تر وخته پورې (دمړینې اټکلي کال ۱۰۲۵ م) په شفاهي ډول اورېدل کېدلې(۱۴۰). د کهزاد په وینا په شهنامه کې په یادو شویو نومونو کې په سلو کې پنځه نوي یې هغه دي، چې په افغانستان پورې تعلق لري(۱۴۱).

تاریخپوه رضایي هم وایي چې : " بموجب مندرجات روزنامه های ملی، بزرگترین پهلوانان ایرانی از سیسان برخاسته، تاج و تخت و سر زمین ایران (د ایران نوم هغه وخت رواج نه لاره) را از هجوم بیگانگان مصؤن داشته اند. پهلوانان موصوف متعلق بخاندان های بزرگ بوده، نژاد شان به جمشید، شاه پشدادی میرسید. بطوریکه پیش از این گفتیم چمشید هنگام فرار از دست ضحاک (اسهاک؟) دختر کورنگ پادشاه زابلستان را بزني گرفت و از آن صاحب پسری شد که او را تور نام نهادند. سپس به ترتیب از تور شیدسش، ازشیدسپ تورک، از تورک شم، از شم اثرط، از اثرط گرشاسپ، از گرشاسپ نریمان، از نریمان سام سوار، از سام سوار زال و از زال رستم بوجود آمدند(۱۴۲).

رضایی زال او زوی یې (رستم) دومره مهم ګڼي چې په هکله یې وایي چې: " نخستین شاهی که پس از انقراض سلسله پیشدادیان بر اورنگ شهری یاری و کمک زال و رستم بدست اورد(۱۴۳). سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه د هغه پلار زال یادونه شوې ده. په افسانوي قصو کې رستم د روستاتم (Rostatham) په نامه د سیستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی(۱۴۴).

دلته د دغو ټکو یادونه ضروري ده، لومړی دا چې د اریایانو په لومړي لوی لېږد کې په سیستان کې به دومره ډېر ساکا مېشته شوي وو، چې د رستم د

کورنۍ مشران يې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالي وکړي. بل دا چې په دغه مهال کې تورانيان او د هغو مشر افراسياب، لکه چې شاهنامه وايي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنګېږي. ترکان، لکه چې د مخه ويل شوي دي، د ساسانيانو د واکمنۍ په اخر کې دغسې سيمې ته ورغلل. دا چې د شاهنامې له مخې تورانيان او په سر کې افراسياب به په اوستايي دوره کې له رستم سره جنګېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري. لکه چې د مخه ويل شوي ، شاهنامه په اصل کې د شفاهي روايتونو او قصو داستان دی او شفاهي روايتونه په خپل ذات کې د تاريخي واقعيت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه راويتونه هسې چې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د بيا بيانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي يې؛ نو شفاهي روايتونه په تېره هغه چې د پېړيو ، پېړيو عمر لري، هغومره چې د راويانو د ذهن او خيال انعکاس وي، د واقعيت انعکاس نه وي، خو د رستم په شته توب او اتلولۍ کې شک نه پيدا کيږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچينو کې ياد شوی دی.

د مارکوارت په نظر رستم او ګرشاسپ يا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې يو شخص و (۱۴۵).

کهزاد بيا ګرشاسپ او غرغښت يو کس ګڼي او وايي چې ګرشاسپ او غرغښت هر دو نام يک شخص ويک قهرمان افسانوی، داستان نيمه تاريخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که (اوستا) و منابع ديګر مصل (مثل) (کتاب ګرشاسپ) نويسنده و شاعر قرن چارم هجری ابو الموئيد بلخي و تاريخ سيستان ګمنام قرن ششم هجری ذکر شده. " ... ادب ملی افغانستان همين ... قهرمان ملی را در تمام داستانهای حماسی از ياد نبرده و تمام کارنه های وی را زنده نګاهداشته اند (۱۴۶)." کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د يوې ډرامې بيان کوي او وايي چې :" در طی نمايش درام بنام (جذر و مد اسلام) از (غرغښت) بحيث يک (پهلوان ملی)، (بابای ملت)، (پدر معنوی قوم)، (غښتلی غرغښت)، (جهان پهلوان) ياد ميشد (۱۴۷)."

د گرشاسب یا غرغښت نومیالیتوب او نومیالی توب له دېنه معلومېږي، چې محمد حیات خان یې په خپل حیات افغاني اثر کې هم په همدغه ډول یادوي. دی هم د تاریخچوه رضایي په شان گرشاسب د رستم د کورنۍ مؤسس یا لوړ نیکه بولي (۱۴۸). په یاد دې وي، چې گرشاسب په اوستا او رستم په شاهنامه کې د سترو اتلانو په شان ډېر یاد شوی دی.

سواری چو رستم نیامد پدید
چو سام نریمان بگیتی نبود

په دې ډول په یوه روایت غرغښت، گرشاسب او رستم په اوستایي دوره کې د سیستان د یوه پهلوان نومونه کېږي او د محمد حیات خان او رضایي په وینا گرشاسب د رستم لوړ نیکونه کېږي او څنگه چې رستم په ختمه ساکا و، دوی ټول په ختمه ساکا یانې پښتانه کېږي.

پښتو د خپلې ودې په لومړنیو مرحلو کې له سانسکرېت نه هم اغېزمنه شوې ده. سانسکرېت هغه لرغونې هندي ژبه ده، چې په ویدي ژبې سره تړاو لري. دغه ژبه په څلورمې مخزېږدیزې پېړۍ کې د تعلیم کړو هندیانو ژبه شوې وه، نورې هندي ژبې له سانسکرېت نه راوتلې دي. دغې ژبې به د موریا کورنۍ په دوره کې په پښتو اثر کړی وي. تر هغه د مخه هم هندي عناصر په ختیځ افغانستان کې یو ځای بل ځای اوسېدل. لکه چې د مخه یې بیان شوی د موریا د کورنۍ مؤسس چندرا گوپتا موریا د سلوکوس نیکاتور په وخت کې خپله واکمني آن تر هندوکش پورې ورسوله او کورنۍ یې څه باندې یوه پېړۍ (۳۲۰ــــــــــ۱۸۷ مخزېږدي) کې واکمني وکړه. په دغه دوره کې د گندارا پښتانه له اراکوزي (کندهار) نه تر اباسین پورې له سانسکرېت ویونکو سره محشور و. طبیعي ده، چې پښتو به هم له سانسکرېت نه متاثره شوې وي. دغه تاثر له لاندې عددي جدول نه ښکاره دی. دلته دا هم ویل کېدلی شي چې پښتانه شاید په همدې دوره کې د لومړي ځل لپاره له مجردو عددي مفهومونو سره اشنا شوي وي. (۱۴۹).

شماره	سانسکرېت	سانسکرېت	پښتو

۱	Eka	ایکا	یو
۲	Dva	دوه	دوه
۳	Thaya	ترایه	درې
۴	Catvarah	کتواره	څلور
۵	Panca	پانسه یا پنکه	پنځه
۶	Sat	شت	شپږ
۷	Sapta	سپتا	اووه
۸	Astava	استاو	اته
۹	Nava	ناوه	نهه
۱۰	Casa	داسا	لس
۱۱	Satam	سه تم	سل

سره لـه دې هـم د پښـتنو شـجره لکه د نورو قومونو د شـجرو په شـان لـه اول نه تر پايـه پـورې پـه منظم ډول معلومه نـه ده. د تاريخچوه کهزاد په نظر: " ... شـجره تمام اين کتلـه بـزرگ اعـم از تمـام قبايل و عشـاير که در اين گوشـه دنيـا افتاده اند، بوجود سـه شـخصيت بزرگ سـه نيکه گان اولی منتهی ميشـود. کـه عبارتند از (بيټنی، غرغښـت، و سـړبن)". دی دغـه درې گـوني نيکونـه د اتـرط، گرشاسـب او سرنـد پـه نومونـو هم يـادوي او پـه خپـل اثـر (غرغښـت يا گرشاسـب) کـې د هـر يـوه د کارنامو پـه اړه اوږد غږېږي. د پښـتنو ټولې څانگې او خېلونه، چې شـمېر يې ناشـونی دی، په نهايت کې دغـو درې نيکونـو ته رسـيږي: درانيـان، برېڅ، ترين، غورياخېل، يوسـفزي، اسـحقزي يـا سـاکزي او نـور سـړبن يـا سرنـد تـه ، کاکـړ، داوي، بـابي، او نـور غور غرغښـت يا گرشاسـب تـه او غلزيـان، لوديـان، سـوري، نيـازي او نـور بيټنـي يـا اترط تـه (۱۵۰). تـر کهـزاد نـه د مخـه پـه دې اړه ډول، ډول او عجب حدسـونه وړاندې شـوي دي، چې ذکـر يـې دلتـه لازم نښـکاري. په لنـډ ډول د دوی نسـب قبطيانـو، يهودانـو، جارجيانو، ارمنيانـو، پاړسـيوانو ترکانـو او حتـی تارتارانـو تـه هم رسـول شـوی دی، خـو دغه ټول

محض حدسونه او ناسم دي، چې روسي افغان پېژندونکی ډورن په دغو الفاظو په غوڅه رد کړي دي. زه په خپل وار په دې نظر یم چې افغانان [پښتانه] د خپل هېواد ځايي خلک دي او د سرویلیم جونز په شان زه هم دوی د پاراميزاد له لرغونو خلکو سره یو ګڼم. " ډورن دا هم وايي چې « دوی په خپل اوسني هېواد کې له نامعلوم وخت نه را پدې خوا اوسېدلي دي (۱۵۱)». کهزاد دغه روايتونه او دغسې نور لا په غوڅه توګه ردوي او وايي، چې: « جناب شیرمحمد گنداپوری ابراهیم زی صاحب تاریخ (خورشید جهان)، و جناب محمد هاشم خان صاحب تاریخ فرشته، صاحب اثار دیگری چون (آئین اکبری)، مخزن افغانی)، (مرات الافغانی) وغیره هزار و یک قصه واهی چون (طالوت فرعون)، (ابراهه پادشاه حبشه) و (قبطیان) و (بنی اسرائیل) و حکایات جعلی (اخیار و برخیا) و غمزه {وغیره؟} را با هم بافتند. ساختند ولی از نور معرفت قرن بیستم همه این داستان های خود ساخته را از میان برد و انساب سه قهرمان (بیټنی، غرغښت و څرېن) به یشت ها اوستا چون افتاب بر پارچه یخ تابش نموده و همه قصص و روایات جعلی را بکلی ناپدید ساخت (۵۲).» سره له دې هم دغه بې بنسټه روايت چې افغانان ياني پښتانه په اصل او نسب کې يهودان دي، د ځينو په ليکنو کې انعکاس کوي. دغه بې بنسټه روایت که څه هم په دغې ليکنې سره پوره باطلېږي، د هغه بې بنسټتوب به زه دلته نور هم روښانه کړم.

د دغه جوړ شوي روايت له مخې کله چې حضرت محمد(ص) له مکې څخه مدينې منورې ته هجرت وکړ، نو په دغه وخت کې د خالد بن وليد د ليک په ذريعه د غور د سيمې د افغانانو[پښتنو] له مشرانو څخه څو تنه مدينې ته لاړل، چې د هغو له جملې څخه مشر دعيص زور قيص و، چې د نوموړي د نسب سلسله چې په مخزن افغاني کې ذکر شوې ده، په (۳۷) ام پښت کې ساول ته چې په طالوت باندې ملقب و او د بني اسرائيل پاچا و، ته رسيږي.

د دغه روايت له مخې دغو افغانانو په مدينه کې اسلام ومانه او حضرت محمد(ص) د قيس دغه عبراني نوم په عرب واړوه او عبدالرشيد نوم يې پرې کېښود. « په هغو ورځو کې حضرت محمد(ص) د مکې د نيولو اراده وکړه او قيس عبدالرشيد د څو تنو نورو پښتنو او خالد سره د عسکرو سر لښکر وټاکل شو او په

هغه جګړه کې چې د مکې د نیولو په منظور وشوه، افغانانو [پښتنو] ښه مېړانه ښکاره کړه او یوازې عبدالرشید وکړای شول، چې د قریشو (۷۰) تنه متمردین ووژني(۱۵۳).

د دغه جعلي روایت پر بنسټ اول دغه افغانان د خالد په ګډون یهودان وو او هغه افغانان چې په عربو کې مېشته شوي وو، د هغو شخه د ولید خالد زوی ډېر مشهور دی. دویمه دا چې خالد بن ولید خپل دغه یهودي قومیان مدینې ته وبلل، چې د حضرت محمد(ص) سره د مکې په نیولو کې مرسته وکړي؛ خو دغه روایت له سر نه تر پایه پورې د واقعیت پر خلاف دی او زه به دلته د هغه د دوو سترو ټکو بې بنسټ توب تثبیت کړم.

د حیات افغاني ژباړونکي هنري پریسټلي (Henry Priestley) په وینا لومړی دا چې د ساول پښت په غلطه له جودا (یهودا)شخه ښودل شوی دی (په داسې حال کې چې د تورات د (Old Testament) له مخې هغه د بنجامن ټبر ته منسوب و.) د تورات په هیڅ ځای کې د دې ذکر نشته، چې افسانوي ارخیا او ارمیا به د ساول له زوزات شخه وي. نه د ارمیا او نه د افغان یا هغه ته ورته بل نوم د حضرت داود د نومیالیو کسانو په ډله کې لیدل کیږي(۱۵۴). دغه نومونه د اسلامي دورې عربستان او حضرت محمد (ص) په اړه تاریخونو کې هم نه لیدل کیږي. ما هم په ټولو هغو ډېرو اثارو کې، چې د لوړو زده کړو په وخت کې د لندن په پوهنتونونو کې او بیا له هغه وروسته لوستي دي، دغه نومونه نه دي لیدلي.

د دغه روایت بل ټکی، چې خالد بن ولید به د قیس په مشرۍ د غور افغانان مدینې ته بللی وي، هم یو بې بنسټه حکم دی. خالد بن ولید دغسې تاریخي شخص و، چې کړنې یې په ډېرو کتابونو کې ثبت شوې دي، د هغو له مخې هغه یهود نه، بلکې د عربو د قریش لوی ټبر د د مخزوم له شانګې شخه و، خو دی تر ۶۲۹ م پورې د حضرت محمد(ص) او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې یې لا په احد کې د حضرت محمد(ص) پر ضد جګړه کې برخه هم اخیستې وه. دا هغه جګړه وه، چې مسلمانان پکې په زیاته اندازه د هغه په قومنداني مات شوي وو (۱۵۵).

څلور کاله وروسته په ۶۲۹ م کال کې چې حضرت محمد(ص) د حدیبې له

متارکې نـه وروسـته پـه مکـه کـې هـم د امتیانـو او نفـوذ خاونـد شـو، خالد بـن ولید لـه عمـر بـن العـاص سره د حـضرت محمـد(ص) پیغمـبري ومنلـه. بـل کال (٦٣٠) مسـلمانانو مکـه په جنـګ سره ونیوله، خـو دا یو لوی جنـګ نه و(١٥٦). پـه دغه حال کـې مسـلمان خالـد تـه ممکنه نـه وه، چـې د هغه وخـت په شرایطـو کې افغانـان هغه هـم پـه دومـره موده کـې مکې ته حـاضر کړي. غیر له هغـه هم که قیـس او ملګري یې پـه ختمـه یهـودان وای، هغوی به ولې له حـضرت محمد(ص) سره د مکـې په نیولو کې مرسـته کـړې وای. ځکـه چـې د هغـه په حکـم سره د مدینې یهـودان ځپل شـوي وو.

هیڅ تاریخي شواهد د دغه روایت پخلی نه کوي. په هیڅ تاریخي منبع کې د دې یادونه نشته، چې د غور قیس به ٦٣٠ کې په مدینه کې لیدل شوی وي. په دې ډول په ٦٣٠ کې په مدینه کې د غور د قیس او د هغه د ملګرو شته والی او بیا د حضرت محمد(ص) له خوا په عبدالرشید سره د هغه د نوم بدلیدل او دغه قیس د اوسنیو تر څلوېښت ملیون نه ډېرو پښتنو مؤسس یا لوړ نیکه کېدل هسې هوایي خبرې کېږي. هو، خالد بن ولید د عربو د قریش نامتو قومندان و، خو هغه د خلیفه ابوبکر(رض) په وخت کې د ردا په نامه کورني جنګ په بهیر کې وځلېد. دا دی و چې د عقربه په نامه مهمه جګړه یې وګټله او یاغیان یې په ټول عربستان کې ایل کړل.

پـه اصـل کې دغـه روایت ځکه رښـتیا کېدلی نه شي چې پښـتون بې له شـکه لکه چـې لـه دغـې لیکنې نه هـم ثابته ده، اریایـي قوم دی، نه سـامي چې عربـان او یهودان ورتـه منسـوب دي. پښـتو هـم بې له کوم شـکه اریایـي یا په دقیـق ډول ختیځـه اریایي ژبـه ده، نـه د عـربي او عـبري ژبو په شـان سـامي. اریایي او سـامي خـو دوه سره بېلې نژادي او ژبنـۍ ډلې دي.

د دغـو واقعیتونـو پـه رڼـا کـې دغه روایت چې پښـتانه پـه اصل او نسـب کې یهود دي، یـوازې د ذهـن او بدنیـت زېږنـده کیـږي، نه تاریخـي واقعیت. اوس کـه یو څوک سره لـه دې هـم پښـتانه د دغـه جعـلي روایـت پر بنسـټ بني اسرائیـل ګڼي، هغـه به په اصـل کـې د لوسـتونکیو، تاریخ او رښـتین توب پـروا نه کوي.

دویم څپرکی

افغان

افغـان نـوم هـم پخوانـی دی، خو نـه هغومـره پخوانی چې د پښـتون نـوم دی. په لرغونـې زمانـه کـې د پـارس خلکـو پښـتانه د ابـګان (Abgan) او د هند خلکو پښـتانه د اسـواکا (Asvaka) یـا د اسـوه غانـه (Asvaghana) پـه نومونـو یـادول. هندیانـو لـه دولسـمې پېړۍ نـه وروسـته کـوم هغه پښـتانه، چې د بهـار ولایـت په پټنه کې مېشـته شـوي وو، د پټهـان پـه نامـه یـادول او لا وروسـته ټولو هغو پښـتنو ته ویل کېـده، چې په هنـد کـې اوسـېدل. د قانـون په شـان دا یـو دود دی، چې هـر ولس چې په لرې سـیمو کـې خپـور شي، ګاونډیـان یـې له خپل اصلي نـوم نه غیر په نـورو نومونو یـادوي؛ لکه سـاکا چـې د پـارس خلکـو اشـکانیان او د هند خلکـو پهلوا بلـل، خو په خپله پښـتنو هـر چېـرې ځانونه پښـتانه یا پختانـه ګڼل. دا ډېر وروسـته و، چې پښـتتنو د افغان نوم د ځـان لپـاره ومانـه. افغان اوس هغه څوک دی، چې د افغانسـتان تبعه وي. د پښـتونخوا پښـتانه یـا ډېـری یـې هـم ځانونـه افغانان ګڼـي، نـو د افغـان دغه نـوم د یـوه ځانګړي ولـس لـه مفهـوم نه ملی مفهـوم ته تحول کـړی دی. د غبار پـه وینا» ... تـا قرن هژدهم (افغـان) نـام عمومـی پشـتون زبانـان مملکت قـرار ګرفته بـود و تا قرن نزدهم وسعت آن بجایـی رسـید کـه نـام عمومی مـردم افغانسـتان اعـم از دری زبانـان و تـرک زبانان

وغیره شناخته شد». داسې ښکاري چې د افغان نوم په اسلامي دوره کې د هغه د پخواني نوم یا نومونو ځای نیولی وي. بیا هم غبار «... نام (افغان) که از قرن دهم در نوشته های مؤلفین افغانستان چون مؤلف مجهول حدودالعلم من المشرق الی المغرب، ابوریحان، فردوسی، بیهقی، منهاج السراج وغیره در مورد قسمتی از پشتو زبانان افغانستان آن روز ذکر گردیده و عتبی در تاریخ یمینی ان را معرب نام (اوغان) میشمارد. هم یک نام قدیمی است که با نام (اپاکا) مذکور در (ریگویدای هند) مطابقت منماید (۱).

د ابوریحان البیروني په وینا افغان نوم په هغه کلمه پورې اړه لري، چې په مهاباراته (Mahabaharata) کې د اسواکا (Asvaka) په نامه یاد شوی دی.دغه اسواکا د گندهارا په سیمه کې وو، چې د ویدي دورې نوم دی او دوی په هغو غرو او رغو کې اوسېدل چې په اسلامي دورې کې د سلیمان په غرو یاد شوي دي(۲). البیروني، چې د اسلامي نړۍ یو ستر عالم و، د سلطان محمود غزنوي سره هند ته په سفر ولاړ، هلته یې د سانسکرېټ ژبه زده کړه او د هند د مدنیت په هکله یې د کتاب الهند په نامه اثر ولیکه، چې د هغه د دولسو کالونو د مطالعې او مشاهدې محصول و(۳).

د اسلامي دورې د سلیمان غرونه په واقع کې د کسي غرونه دي چې له هندوکش نه د بلوچستان تر پولې پورې پراته دي او اباسین یې ختیځه پوله تشکیلوي. اسواکا په دغه سیمه کې د مهابهاراته د رامنځته کېدلو په وخت کې اوسېدل. مهابهاراته چې د هندوانو ستر حماسي اثر دی، د نهو سوو کالو په بهیر کې له میلاد نه پنځه سوه کاله د مخه تر ۴۰۰ میلادي پورې کښل شوی، سل شاعرانو کښلی او زر سندرغاړو په قالب کې اچولی ؛ ترڅو چې د گوپتا واکمنو په دوره کې برهمنانو خپل مذهبي او اخلاقي فکرونه پکې ځای کړل او اوسنی شکل یې غوره کړ. مهابهاراته د شکنتلا او د هغې د پهلوان زوی بهارت قصه بیانوي. د هغه د نومیالیو نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی مهابهاراته یا لوی هند) قومونه هسک شوي، چې د هغو خونړي جنگونه د قیصې زړی جوړوي(۴).

تاریخپوه احمد علی کهزاد په خپل یوه وروستي اثر (افغانستان در شاهنامه)

کې د افغان په هکله يو څه اوږد بحث کړی دی. د ده په نظر « معادل این کلمه در سانسکریټ کلمه اوگانه یا اواگانه (Awagana) است» بیا وايي چې « اسم دیگری در سانسکریټ است که به شکل (اسوه غانا Aswa-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است . جز اول (اسوه Aswa) آن نزدیک به (او Awa-) است لیکن در معنی کوچکترین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) به معنی (اسپ) و(او-) هم همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات [کلمه] به یک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوارکاران) معنی میدهد (۵).

وای ونډي مارتن (viviende St. Marthin) شاید لومړنی مؤلف وي چې په خپل اثر (Annee geographicque) کې لیکلي چې د افغان نوم د سانسکریټ له (Acvaka) یا (asaka) نه راوتلی په مانا د اس سور و(٦).

په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه یا اسوه گانه په لږ لفظي توپير سره دوه مفهومونه څرگندوي. اس سواره او د اس سورو هېواد. دغه رسم ، چې یوه کلمه یا یو نوم هم یو ولس او هم د هغو د هېواد لپاره راوړل کیږي، په افغانستان کې تر اوسه هم ژوندی دی؛ لکه: مومند، شینواري، اپریدي او نور، چې هم د یوه قوم او هم د یوه ملک لپاره راوړل کیږي.

ډېر وروسته د ساسانیانو په دوره کې د اوگانه نوم په پرسي پولیس کې د رستم نقش په ډبرینو لیکنو کې ثبت شوی دی. پروفیسر شپرنگلنگ (Ms. Spengling) وايي چې د افغان نوم د گوندافر ابگان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلی دی چې د رستم نقش په کتیبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۴۱-۲۷۱ م) په دستور په پارتي، منځنۍ پارسو او دیوناني ژبو کښل شوی. په دغه مقصد چې خپل بری نړېوالو ته وښايي. د شپرنگلنگ خپل عبارتونه دادی: « ابگان (Abgan) او اوگان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پرته بله ښه کلمه پیدا کولی نه شم(۷). په همدغه مهال کې به و، چې پښتانه په ابگان او پارسیوانان په دیگان یادېدل او دوی لکه د مخه چې ویل شوي په اصل کې له یوه نسب څخه یانې پښتانه دي. تاریخپوه عبدالحی حبیبي د افغان په اړه یوه وړه لیکنه

لـري، چـې مرکـزي ټکی یـې د شـپرنګلنګ نظر دی.

د پټـان نومـي کتـاب لیکونکـی سر اولاف کـه رو هـم ورتـه نظر ښـکاره کـوي او وایـي، چـې دا پـه کان (Apakan) او ابـګان (Abgan) لـه کلمـې نـه د افغـان تکامـل طبیعـي معلومیـږي (۸) خـو تاریخپـوه رچـر د فـرای په دغه اړه شـک ښـکاره کوي او مؤلـف وارتـن ګریګوریـان پـه خپل کتـاب (د معـاصر افغانسـتان هسـکېدنه) کې دغه نظـر ردوي او وایـې چـې دغه کلمې د اذربایجـان د پخوانیو خلکو نومونـه وو او هغه پـه دغـه مفهـوم سره د پېنځمـې پېړۍ په ارمني کـې د کهـزاد د لیکنې په تاییـد ده، چې د عمومـي لیـږد پـه لـړ کې یې ویـلي وو، چـې د پکتیانـو ... یـو کوچنـۍ ځانګه خوا کـې یـې اسـتوګنه غـوره کـړې ... او په دغه ځای کـې غربې په خپلـه دوی د پکتیس یا پکتویـس او خـاوره او وطـن یـې د پکتیکا په نامه مشـهور شـو.

پـه هـر حـال، حقیقـت دادی چـې د ابګان نـوم د افغـان په مفهـوم د سـلیمان یا د کـسي پـه غـرو درو کې په ورسـتیو هندي، چینـي او فـارسي لیکنو کې دغومـره ډېر یاد شـوی دی چـې هغـه بې لـه کوم شـک نه د افغـان له نامـه سره مطابقـت لري.

پـه دغـه سـیمه کې په دې اړه غټـه بېلګه وراهامیـرا (Varahamira) د هند سـتوري پېژندونکـی دی، چې په شـپږمې عیسـوي پېړۍ کې یې (اټکل ۵۰۵ نه تـر ۵۸۷ پورې) پـه خپـل اثـر (بري هت سـمهیتا (Brihat Samthita کـې د اواګانـه (Avagana) نوم ده ځلـې د نـورو نومونـو تر]انګـه راوړی دی(۱۰)، خـو وراهامېرا د هغـو د هېواد په هکله څـه نـه دي ویـلي. یـوه پېړۍ وروسـته یانـې پـه اوومـه عیسـوي پېړۍ کې یـو چیني زیـارت کوونکـي او ګرځنـدوی شـون چونګ چـې په هیون تسـانګ باندې یاد شـوی دی (د زوکـړې کال ۶۰۳م) پـه هنـد او شـمالي، مرکزي او ختیځ افغانسـتان کې دېرش کالـه وګرځېـد او بیـا یې پـه دوه ټوکونو کـې (د لویدیځې نړۍ بودایي سـندونه) په نامه یـو کتـاب خپـور کـړ. د یـو شـمېر لیکوالو په انـد شـون چونګ د افغـان نـوم د اپوکین (O-po-kien) پـه بڼـه ذکـر کړی، لکه چـې چینایان بانـدني نومونه په معمـولي ډول په اړولي شـکل راوړي. پـه هـر حـال، د شـونګ اپوکینان هم د سـلیمان په غـرو درو کې اوسـېدل. معلومیـږي چې اسـوکا، اسـوه غانه او اپوکینان هماغه پښـتانه یـا افغانان دي چـې پـه عین ملـک یانې د سـلیمان یا کـسي په غـرو درو کې اوسـېدل.

د افغانستان تاريخ ليکونکي سر پر سي سايکس، د شون چونګ د ليکنې پر بنسټ وايي چې اپوکينان " په طبيعت کې سرسخت او وېروونکي خلک دي. په چلند کې زېږه خو د عقيدې او ايمان په موضوع کې تر ګاونډيانو نه ښه دي (۱۱)." خو ما نه د اپوکين نوم او نه هم د سايکس دغه وينا د شون چونګ په هغه کتاب کې ومونده چې پروفيسر ساموېل بېل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په ۱۸۸۸ کال خپور شوی دی. دا ځکه چې سايکس د شون چونګ قول په غلطه نقل کړی. د شون چونګ پورتنۍ وينا د باميان د خلکو په اړه ده، خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکين وو، يا نه وو. پر هغه سربېره هغه څه چې شون چونګ د باميان د خلکو په اړه ويلي دي هغه نه دي چې سايکس نقل کړي؛ بلکې دادي": ... د هغو د خلکو چلند زيږ دی، جامې يې په عمومي ډول له وړيو او پوټکو څخه دي... ادبيات، رسومي، مقررې او د سوداګرۍ مروجې پيسې يې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري... ژبې يې هم لږ و ډېر سره توپير لري، خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي (۱۲). " دويمه دا چې پروفيسر بېل د کتاب هغه برخه چې د اپوکين نوم پکې ياد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونګ په هغې برخې کيږي، چې ستاني لاس جوليين (Stanilas Julien) په انګريزي اړولې دی. نوموړي د دغه مقصد لپاره شل کاله د چيني او سانسکريټ په زده کړه کې تېر کړي وو. اليکزاندر کننګهم بيا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر (د هندوستان پخوانۍ جغرافيه) په نامه وليکه. په هغه کې دی ليکي چې شون چونګ يوازې يو ځل په يوه لنډه فقره کې د اپوکين نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) [بنو] او غزني تر منځ د لومړني شمال لويديځ او وروستي سهيل خوا ته ښيي (۱۳).

په دغه ډول اپوکين د شون چونګ په نظر په اصل کې د يوې سيمې نوم و، چې کننګهم هم د يوه اوږده بحث په ترڅ کې افغانستان او افغانان ګڼلي او ويلي يې دي چې "زه نږدې ډاډه يم چې د اپوکين د کلمې له ذکر نه د شون چونګ مطلب افغان دی (۱۴)" خو له هغه وروسته د اوګان نوم لږ په نظر راځي. وروستی ذکر يې شايد د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې وي،

چې هغه د يولسمې عيسوي پېړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وايي چې: (۱۵)

همه گرد ایوان دو رویه سپاه
بزرین عمود و بزرین کلاه
سپهدار چون قارن کاوگان
به پیش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري چې د اسلامي دورې له پيل نه وروسته افغان د اوګان ځای نيولی وي. د حدود العالم ناڅرګند ليکوال شايد لومړنی ليکوال وي چې د افغان نوم يې د لسمې پېړۍ په پای يا د يوولسمې پېړۍ په سر کې راوړی وي. تاريخپوه حبيبي ليکي "... در دوره یی اسلامی همانا ذکر این نام در کتب دری و عربی مکرر می آید که ذکر قدیمتر آن در حدود العالم تالیف ۳۷۲ هجری از طرف یکنفر جوزجانی گم نام است که مینورسکی دانشمند فقید او را از خانواده و یا مربوطین دربار آل فریغون جوزجانی میشمارد و در این کتاب ذکر افغان در چندین مورد آمده است و بعد از آن محمد بن عبدالجبار عتبی در تاریخ یمینی افغان را در وقایع سبکتگین و آل او بهار ها ذکر میکند و حتی این اثر در الکامل آن را با املای قدیم افغان هم می آورد و مؤرخان ما بعد مانند فخر مدبر در اداب الحرب و حمدالله مستوفی در کتاب گزیده و حمد قاسم فرشته و دیگران هم از قبایل افغان و اوغانی بارها ذکر کرده اند(۱٦).

د افغان نوم د فردوسي په شاهنامه کې په بېلو قرينو کې راوړل شوی چې يو څو يې په لاندې ډول دي (۱۷):

چنین گفت دهقان دانش پژوه
مر این داستان را از پشین گروه
که نزد یک زابل به سه روزه راه
یکی کوه بد سر کشیده به ماه
بیک سوی او پشت خر گاه بود

دگــر دشـــت زی هنـــدوان راه بود
نشســـته در آن پشـــت بســـیار کوچ
ز افغـــان ولا چیـــن و کـــرد بلوچ

یا دا چې:

یکـــی قلعـــه بـــالای آن کـــوه بود
کـــه آن حض از مـــردم انبـــوه بود
مرآن حصـــن را نـــام مر بـــاد بود
از و جـــان نا بخـــردان شـــاد بود
بـــد ژ در یکی بدکنش جای داشـــت
کـــه در رزم بـــه اژدها پای داشـــت
نـــژادش ز افغـــان ســـپاهش هزار
همـــه ناوک انـــداز و ژوبیـــن گذار

په بل ځای کې د بهزاد له خولې وايي:

چون بهـــزاد افغان از و این شـــنفت
بدو گفـــت کاهریمنت بـــاد جفت
چه نامی گزینگونه کوشـــی بجنگ
قوی بالـــی و یا فروهـــش و هنگ
د پهلـــوان رســـتم له قولـــه وايي:
که آیـــم بر افـــراز که چـــون پلنگ
نـــه دژمانـــد آنگـــه نـــه کهســـار
همـــه مـــرز افغـــان بهم بـــر زنم
بدیـــن دژکـــین اتـــش انـــدر زنم

بیا هم رستم:

یکـــی پنـــد پیرانـــه بشـــنو زمن
ایانامـــور رســـتم پیلـــتن
همه مال و اســباب و این زیب و فر
کنیـــزان مـــه روی بـــا تـــاج زر
از یندشـــت خـــرگاه افغـــان گروه
هزار از ســـواران این دشـــت و کوه

لـه هغـه وروسـته د افغان نوم په لیکنـو کې دومره عام شـو چې ټولو هغـو لیکوالو چـې د دغـې سیمې پـه هکلـه په فـارسي او عـربي کې لیکنـې کـړې، د افغان نـوم یې ارومـرو یـاد کـړی دی(۱۸). پښـتنو لیکوالـو هـم چـې پـه اول کې یـې د افغـان نوم نه یـادوه، لـه هغـه وروسـته یـې په لیکنو کـې یادوه. پـه دغه لړ کـې خان جهان لـودي (د مړینـې کال ۱٦۳۰) شـاید لومړنی پښـتون مـشر او لیکوال وي، خوشـحال خان خټک خـو دغه نوم پـه ویـاړ سره یادوه:

د افغـــان په ننـــګ مې وتړلـــه توره
ننګیالی د زمانې خوشـــحال خټک یم

احمـد شـاه دراني هـم په هغـه لیک کې چې د عثماني سـلطان دریـیم مصطفی په نامـه واسـتوه د " د قوم جلیل افغان ذکـر وکړ (۱۹).

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدو ډېر وخت ونیوه. فرانسوي ګرځندوی فریه (Ferrier) لا وایي چې غلزیان او ابدالیان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ ګڼي حتی نه غواړي چې د افغان په نامه یاد شي (۲۰). فریه د نولسمې پېړۍ په دویمې نیمایي کې په افغانستان کې ګرځېدلی او بیا یې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاریخ په نامه یو پنډ اثر ولیکه. سره له دې هم د افغان نوم د انکشاف په حال کې و، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په اولې نیمایي کې په انګریزي لیکنو کې لا زیات راوړل کېده، افغانان د یوه ملت په توګه او افغانستان د یوه هېواد په توګه نړېوالو ته ور وپېژندل شو. د افغان انګلیس لومړي جنګ د افغان کلمې ملي مفهوم نور هم پیاوړی کړ. په همدغه جنګ کې په تېراه د کابل په سیمه کې و، چې د افغان دوه مهم عناصر (پښتانه او تاجک) د یرغلګرو په برابر

کې سره يو موټی او ټينګ ودرېدل او په عمل کې وښووله چې دوی د افغان ملت زړی جوړوي. د همدغه اتحاد له امله و چې انګريز ليکوالو په تېره بيا ليډي سيل (Lady Sale) په خپل ژورنال (په افغانستان کې د غميزوژورنال) او مؤلف جان کي (John kaye) په خپل اثر (په افغانستان کې د جنګ تاريخ) د افغان نوم ډېر ياد کړی دی.

مېرمن سيل چې د افغان – انګليس په لومړي جنګ کې د افغانانو يرغمل وه او افغانان يې له نږدې ليدلي او پېژندلي وو، په هکله يې وايي چې " زه زياتره اورم چې افغانان ډارن دي... خو دوی د ماشين (Guns) په برابر کې لکه هسې چې درېږي، چې په خپله يې نه لري او حصارونو ته په ختلو او د هغو په نيولو کې چې موږ يې بيرته نيولی نه شو، بې زړه توب نه ښيي. د مرکز (کابل) افغانان يو څه متمدن دي، خو د اطراف ښاغلي او نوکران يې زما په فکر زياتره هغسې کسان دي چې سکندر ورسره مخامخ شوی و(۲۱).

جان کي چې انګليس تاريخپوه و او خپل ډېر مهم اثر يې د افغان – انګليس له جنګ نه وروسته په ۱۸۵۱ کې زياتره له حکومتي پاڼو او دهغو له يادښتونو او شخصي ليکونو له مخې ليکلی ، چې په جنګ کې يې برخه اخيستې وه، افغان يې د يوه ملت په توګه ډېر ياد کړي او افغانان يې په دغه ډول توصيف کړي دي: " افغانان توپاني او سرکښه خلک دي، ډېر لږ متمايل دي، چې واک ته تسليم شي او خپل نارضايت به شډل ډول ښيي (۲۲)."

الفنسټن (Alphinstone) چې د افغانستان په هکله د لوړ علمي صلاحيت خاوند و او په خپل اثر (د کابل سلطنت شرح او بيان) کې يې افغانان تر هر بل باندني ليکوال نه زيات په په رښتيني ډول معرفي کړي دي. هغه وخت چې يې افغانستان ته د انګريزي پوځ له استولو نه واورېدل، حکومت ته يې ښکاره کړه چې تاسې به شاه شجاع د پوځ په زور په افغان تخت کښېنوئ، خو په دغه خوار ملک کې او د " سرکښه افغانانو" په منځ کې د هغه ساتنه به ناهيلي توب راوړي (۲۳).

د افغان – انګليس په دويم جنګ سره د افغان نوم په ملي مفهوم سره نور هم خپور او وپېژندل شو او پر هغه سربېره مذهبي بُعد يې هم پيدا کړ، آن تر دې چې د هندوستان ويسرای هم افغانان د يوه ملت په توګه تعريف کړل، نو ويل کيدلی شي چې د نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې د افغان نوم هم په ملي او هم په مذهبي مفهوم د افغانستان اوسېدونکيو معرف وګرځېد او افغان نېشنليزم واقعي شو.

لا مهمه د ملي کېدلو او مدني کېدلو په لور د نظام او ټولنې وده وه. د ملي کېدلو دغه حرکت د امیر عبدالرحمن په واکمنۍ کې و، چې ټول افغانستان د لومړي ځل لپاره د عین قوانینو او مرکزي حکومت چارواکو له خوا په نېغ ډول اداره کېده. د امنیتي او رسمي چارواکو زیاتولي هم د دغه حرکت له پیاوړتیا سره مرسته کوله. د همدغه پاچا په وخت کې و چې ډېرو سیمو ته د ډېرو خلکو په پرارولو سره د افغان قومونو عنعنوي گوښه توب د تل لپاره له منځه لاړ او د ملي پېوستون او ملي دولت د پیاوړي کېدلو لپاره لار هواره شوه. دغه حرکت بیا د پاچا امان الله په واکمنۍ کې هم په نظر او هم په عمل کې ښه قوت وموند. په همدغه وخت کې و چې د افغانستان ټول خلک د افغانستان د لومړي لیکلي اساسي قانون له مخې د دموکراتیکو حقونو خاوندان وپېژندل شول او افغان ټولنه په دې ډول مدني شوه، چې ټول غړي یې سره برابر وگڼل شول. پاچا امان الله لومړی افغان و، چې د افغان تعریف یې هم وکړ او هغه هم په پراخ مفهموم سره: " هر کسه که در افغانستان سکونت دارد از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار وصنعت و خدمتیکه میکند، تماماً افغان گفته میشوند(۲۴)."

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي چې هیڅ یو پر بل باندې هیڅ ډول امتیاز نه لري. د اوسني قانون د څلورمې مادې پر اساس " د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کیږي."

د همدغې حقوقي برابرتیا او داسې هم د آزادۍ له برکته و، چې افغانان په تېره اوږده او خطرناکه ناارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته رښتیني پاتې شول. دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینگ دی چې یوازې د افغان نوم دی چې د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملي پېوستون ټینگولی او دوی په افغاني روحیه سره په گډه د ننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي، نو اوس د دې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندل شي.

دریم څپرکی

افغانستان

افغانستان دغسې هېواد دی چې انسانان په کې له ډېرې پخوا نه اوسېدل. بیا نو دا طبیعي ده چې هم به دوی او هم به د دوی مېنه په څو، څو نومونو یادېدله. د افغانستان لومړني اوسېدونکي په یقین سره معلوم نه دي او په اړه یې ډېر حدثونه وهل شوي دي. د ویدي دورې اوسېدونکي یې معلوم دي، چې هغه اریایان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه اریایان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول؛ خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې اوسېدل د اریا نوم یې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وینا " تا زمانیکه قبایل ویدی در باختتر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند... خود با نام (اریا) یاد میکردند." په دې ډول د کهزاد په وینا " نام اریا بار اول در مورد کتله باختری استعمال شده است(۱)". د دې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به د دغو اریایانو مېنه یانې اریانا او ور پسې خراسان په لنډ ډول معرفي شي.

اریانا:

کله چې اریانا وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د اریانا

حدود هیڅ وخت ټاکلي نه وو. حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې اړه لرله چې کـه هغوی پوونده وو، حدود به یې د تغییر په حال کې و. په هغه وخت کې د اریانا ډېر اوسېدونکي پوونده توب د ژوند عام طرز و او د یوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زیات عام و. داسې هم ډېر شوي دي چې یو قوم به د بل قوم په فشار یا د طبعي عاملونو له امله خپله مېنه پرېښووله او په بله مېنه کې به یې واړول او هغه به بیا د دوی په نامه یاده شوه.

بله دا چې اریانا له داسې سیمو نه جوړه وه چې هره یوه یې د یوه هېواد په شان وه. دغه واقعیت په اوستایي دوره کې پوره څرګند و. د زردشت په قول د نیکي خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه یا ملکونه (Lands) خلق کړل، چې اریانا وایجه (Airyana vaego) یې تر ټولو ښکلی هېواد و او نور یې دادي: سغدهاس (Sughdhas)، مورو (Mouro)، بخدي (Bakhdhi)، نیسایا (Nisaya)، هاریو (Haroyo)، وای کې ریټا (veakerata)، اوروا (Urva)، خننټا (Khnenta)، هاراوارټه (Harahvarta)، وارینا (Varena)، هایټومنټ (Haetoment)، راغه (Ragha)، کخرا (Kakhra) او اوه سینونه [هیپټا هندو] (Heptahindu) او هغه ملک چې د رنګا سرچینې ته نږدې پروت دی او هلته دغسې خلک اوسېږي چې مشران نه لري. مهمه داده چې دغه هېوادونه سره بېل وو او اهورا مزدا هغه د دې لپاره خلک کړل چې ښکلې اریانا وایجو د دوی له شر نه په امان وي. اریانا وایجو د وان ګوهي دیتیا (Vnguhi Daitya) څنګ ته هېواد ښوول شوی دی (۲).

څنګه چې د دغه هېواد موقعیت هم ناڅرګند دی، د اریانا وایجو موقعیت هم نا معلوم دی او تاریخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري، غبار اریانا وایجو د آمو او سردریا یا جیحون او سیحون تر منځ هېواد ښیي (۳). کهزاد هم وایي چې "... میتوان این قطعه زمین را در جوار سرچشمه رود اکسوس (امو دریا) یا بین مجرای علیای اکسوس و ایکرارت یا امو دریا و سردریا در حوضه فرغانه قرارِ دارد(۴). خو نامتو انسان پېژندونکی ګوردن چایلډ وایي چې د هلمند له موندنو څخه ښکاري چې سیستان به اریانا وایجو وي (۵).

البته د بخدي یا باختر هېواد چې یونانیانو په بکټریا (Bactria) یاد کړ، په ختیځ

کې يو مهم هېواد و. مرکز يې بلخ يا زراسپه و، چې يونانيانو په بکتړا (Bactra) او وروسته عربانو د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فرای په وينا داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوی ښار وي(۹). بلخ په اوستا کې د " د لوړو بيرغونو درلودونکی ښکلی بخدي" په نامه هم ياد شوی دی. بلخ د آريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوی دی(۷)، خو د اريانا حدود، لکه چې د مخه وويل شول د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې دسياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل. د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د اريانا ولايتونه د ده په وخت کې يانې په دويمه عيسوي پېړۍ کې دا وو. مارجيانه (دمرغاب حوضه)، بکټريانه (بلخ او بدخشان)، اريا (هرات)، پاراپاميزوس(هزاره جات او کابل تر اباسين پورې)، درانجيانه (سيستان او کندهار، اراکوزيه (غزني او د کسي غرونه تر اباسين پورې)، او جدروزيه يا گدروزيه (کچ او مکران يا بلوچستان) (۸). د توجه وړ ده چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه سربېره په څو برخو کې سره توپير لري. دا هم معلومه نه ده، چې په اريانه کې به داسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و، چې حکم به يې په ټولو ولايتونو کې چلېده. ځينې ولايتونه يې لا دومره مهم و چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو. د رنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دی چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او گوندوفارس يې لکه چې د مخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و. د غبار په وينا " اين پادشاه بر تمام حصه های جنوبی اريانا و در شرق تا سند و پنجاب حکمران و مرکز اش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت يونان و باختری در کابل هم خاتمه داده است(۹).

اريانا په اصل کې يوه جغرافيوي اصطلاح وه، نه سياسي. دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا لخوا د اريايانو پر مېنې اېښوول شوی دی. دغومره ويل کېدلی شي چې اول اريا د خلکو او وروسته اريانا د مېنې په مانا رواج شوې وي. لکه چې د مخه وويل شول، اريايان هغه وخت چې د هندوکش په دواړو خواوو سيمو کې مېشته شول، ځانونه يې د نجيب په مانا اريا وبلل. په دې ډول اريا د ويدي دورې نوم کېږي او دوی به ځکه دغه نوم غوره کړی وی چې ځانونه له تور پوټکو د رای ويديانو (Drividians) څخه جلا وښيي چې د شمالي هند په

موهنجه دارو او هراپا کې یې مدني او ښاري ژوند درلود او چې اریایانو لاندې کړل، د داسیو په سپک نامه یې یاد کړل. دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پوونده خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غټه پېښه وه، چې پېړۍ پېړۍ یې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سیمې تاریخ ته یې خاصه ځانګړتیا ورکړه. دا هم په یقین سره معلومه نه ده، چې اریانا یا اریانا ویجو په کومې پېړۍ کې د اریایانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد یې " به اساس سرود ویدی (اریانم ویجو) سر زمین ولیه اریایي ګمي(۱۰)، خو ما نه اریانا او نه اریانا ویجو یا اریانم ویجو نوم د ویدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند چې رالف ګرفت انګرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه لیکنه کړې ده.

لکه چې دمخه ویل شوي، اریانا ویجو د اوستایي دورې نوم و، چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې یو هېواد و، چې د مخه یې یادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وایي چې د لرغوني یونان لیکوال " ایراتوستینز (Erotosthenes) بار اول نام قدیم مملکت ما (اریانا) را در حوالی وسط قرن سوم ق م ذکر کرده (۱۱)". د دغه حکم تایید کوي.

اریانا، اریانا وایجو او اریا ورته درې واړه د اریایانو یا په دقیق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنیو معلومو اوسېدونکو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې اریانم وایجو او اریا ورته د دوی د هېواد لومړني نومونه وو، چې وروسته (څومره وروسته، معلومه نه ده) اریانا شو، په دې ډول چې د وایجو او ورته وروستاړی چې د ورشو یا ځای په مانا دی، ورو، ورو ترک شول او اریانا یې ځای ونیو. دغه تغییر به هغه وخت پېښ شوی وي چې په اصل کې پوونده اریایان مېشته شول. بله دا چې د (ورته) وروستاړی د ورشو په مانا دی، چې اوس هم په پښتو کې ویل کیږي. د کهزاد په وینا" ورته یا ورشه تا امروز در پشتو به صورت (ورشو) بمعنی (چراګاه) باقیمانده، (ویجه) هم عیناً شکل تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در میان پشتو زبانان وادی ارغنداب قندرهار بمعنی جای ، (مسکن) استعمال میشود(۱۲). اریانا به په اصل کې اریانه وه، چې د وښیانه په شان د پښتو نوم کیږي، د اریایانو د هېواد په مانا. په اریانه وایجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې یې بیان شوی دی، د ساکا ډېرې ځانګې آبادې وې، چې ژبه یې ساکي یا پښتو

وه، یا دا چې لکه د مخه چې ویل شوي، پښتو او اوستایي ژبې سره خوېندې وې. په هر حال، دغه اتمولوجي هم د دې تایید کوي چې د اریانا اوسېدونکي یا ډېر اوسېدونکي یې ساکا یانې پښتانه یا د هغو ورونه وو.

د اریانا حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي چې ډېر لرغونی نه دی. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني یونان ایراتوستینز د درېیمې مخزېږیزې پېړۍ په نیمایي کې ثبت کړي چې هغه په دغه اړه معلومات له یونانیانو نه او یونانیانو هغه له ځایي خلکو نه تر لاسه کړي وو او نورو بیا د ایراتوستینز د لیکنې پر بنسټ لیکنې کړې دي. ستراپو له همدغې ډلې یونانیانو نه و، چې د اریانا حدود یې په دې ډول ښوولي دي(ستراپو له میلاد نه شپیته کاله د مخه تر نولس میلاد پورې ژوند کړی دی) د ستراپو په وینا د اریانا حدود په ختیځ کې اباسین او په جنوب کې د هند سمندر و. لویدیځ حد یې په یوه ځای کې دغسې یوه فرضي کرښه ښوولې چې له کسپین نه تر کارمانیا (کرمان (Carmania پورې غزېدلې او په بل ځای کې یې دغسې لیکه ښوولې، چې پارتیان (Parthiene)... له میدیا (Media)څخه او کرمان له پارای تکین (Paraetakene) او پارس څخه جلا کوي او شمال ته یې دپاراپامیزاد غرونه ښوول شوي دي، چې دوام یې د شمالي هند پوله جوړوي(۱۳). دغه حدود سربېره پر دې چې غېر دقیق او په لویدیځه خوا کې ناڅرګند دي، بخدي او سغدیانه پکې نه دي ښودل شوي. پروفیسر ولسن دغه نیمګړتیا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه یې لیکلي چې اریانا د پارس او ماد ځینې برخې او په شمال کې بخدي او سغدیانه هم په غېږ کې نیسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي (۱۴).

ښایي دا په نظر کې ونیول شي چې د دغو حدودو د ننه دغومره پراخې سیمې پرتې دي، چې یوې کورنۍ یا یوه حکومت اداره کولی نه شوې؛ نو دا یو جغرافیوي او ژبنی واحد کېږي، نه سیاسي واحد. که سیاسي واحد وای، یو ځانګړی نظام به یې لرلای، هم به یې جوړښت معلوم وای او هم به یې اوسېدونکیو د باندني یرغل په برابر کې ګډ غبرګون ښودلای، خو واقعیت دغسې نه و، دبېلګې په ډول په سلوکېدي دوره کې د هند د موریا دولت مؤسس چندراګوپتا موریا تر پاراپامیزاد (هندوکش) پورې د اریانا ختیځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له

دې چې لـه ګـډ مقاومـت سره مـخ شي. پـه سرچپـه ډول دسيسـتان سـاکي کورنۍ د ګونـدو فـارس په واکمني کې شـمالي هنـد د خپلې امپراتـورۍ برخه وګرځولـه، بې له دې چې دغـه برى يې د نورو سـيمو په مرسـته تر لاسـه کـړى وي. په يونـان - باختري دوره کـې پاچـا ميناندر شـمالي هنـد لاندې کـړ او خپله واکمنـي يې پرې جـاري کړه. پـه دغـه حال کې اريانا بايـد د اريايانو ژوند سـيمه وګڼله شي، نه د يـوه واحد حکومت تـر لاس لانـدې سـيمه. اريانـا شـايد د هغو ياد شـويو شـپاړس هېوادونـو عمومي نوم هـم و، پـه دې ډول چـې هـر ځانګـړى هېواد يـې د خپلـو اجتماعي مقاولو لـه مخې د نفوذمنـو قومـي مشرانـو په مشـوره د واکمنـې کورنۍ د لويانـو له خوا په خپلـواک ډول اداره کېـده. دا هـم د يادولـو وړ ده، چـې پـه پورتـه يـاد شـوي حـدود کې د ننه دغسـې سـيمې وې چـې پـه هـرې يوې کـې د آريه ريښـه ليـدل کېده، لکـه هريو، هـراوي تې، ارياکا، ارياسـپ، اريـوس او اراتاکانا (۱۵).

د يادولـو وړ ده چـې هغـه اريايـان چـې پـه مـاد يا پـاړس يا هند کې مېشـته شـول خپلـه مېنـه يـا مېنې يـې اريانا په نامـه نه کړې، يـوازې هنـدي اريايانـو د اريانـا اريايانو پـه پـيروي د همالیې سـهيل ته خپله نـوې مېنه د خپـل واکمـن بهاراتـه (Baharata) په نامـه بهاراتـه ورشـه (Bharata Varsha) ونومولـه (۱٦). پـه شـاهنامه کې چـې د ايران نـوم بـه وار، وار يـاد شـوى دى، لـه هغـه نـه مطلـب اريانـا دى. د ايـران نوم لـه اريانم (Aryanam) يانـې د اريايانـو له هېواد نه راوتلى دى(۱۷). دا وروسـته په شـلمې پېړۍ کـې و، چـې ايران په رسـمي ډول د پارس د هېواد نوم شـو. دا هـم د يادولو وړ ده، چې د هغو شپاړسـو هېوادونو په ډله کې چې په اوسـتايي دورو کې ياد شـوي دي او دمخه يـې يادونـه شـوې ده، پـارس د هېواد په توګه نه دى ياد شـوى. له همـدې امله به و چې هخامنـشي واکمنـو د اريانـا لـه يادولـو نه ډډه کوله او شـايد هغـه يې يو بل هېـواد باله، لکـه وروسـته چې ساسـانيانو د پارتيـا نوم په خراسـان سره عـوض او عام کړ.

خراسان:

د خراسـان پـه اړه د لانـدې ټکـو په پام کې نيـول ضروري دي. لومـړى دا چې دغه نـوم د پـارس د کـوم ساسـاني واکمـن لـه خـوا ايښـودل شـوى، لکـه چې د مخـه ويل

شوي د ساسانیانو اصلي مؤسس اردشیر و، چې په ۲۲۶م کې یې ځان وروسته له هغه پاچا اعلام کړ چې د پارتیانو لښکرو ته یې په درېیم ځل جګړه کې په سوسیانه کې ماتې ورکړه او د هغو پلازمېنه ستیسیفون (Ctesiphon) یې ونیوه. پارسیان له اول نه د پارتیانو مخالف وو، پارتیان په اصل کې د داهي (Dahi) قوم د پارني یا اپرني (Aparni) څانګې خلک وو، چې د ساکا مساګیتا قوم ته منسوب وو، چې په دهستان کې د پوونده وو په شان اوسېدل او پارسیوانو د هغو واکمني بېګانه ګڼله. که څه هم هغوی څه کم پنځه پېړۍ واکمني وکړه او د پارسیوانو ژبه یې هم زده کړې وه. د دوی تر منځ د بېګانه توب بل غټ ټکی دیني عقیده وه. ساکا په لمر معتقد وو او پارسیان زرتشتي وو. دا هم معلومه نه ده چې دوی به د ساسانیانو د لاس بري په وخت کې زرتشتي شوي وي. شاید نه وي شوي، ځکه لکه چې زر به ولیدل شي د سیستان ساکا د عربو د یرغل په وخت کې نه زرتشتي او نه بودایي وو. دوی په ځانله محلي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بل غټ ټکی د خراسان نوم د لمرخاته ملک په معنا دی، ځکه چې خراسان د ساسانیانو د هېواد یانې پارس په ختیځه کې پروت دی. داسې ښکاري چې ساسانیانو پارتیه د دې لپاره خراسان ونوموله چې د ساکا هویت له منځه یوسي؛ ځکه چې خراسان جغرافیوي مفهوم لري چې نسبت یې د هغه اوسېدونکیو ته نه کېږي. زموږ په عصر کې هم اروپایان لویدیځه اسیا د منځني ختیځ او ختیځه اسیا د لرې ختیځ په نومونو یادوي، خو نه دغه نومونه او نه خراسان د خپلو اوسېدونکو معرف کېدلي شي. دا په دغسې حال کې چې پارتیه د ساکا د خلکو هېواد پېژندل شوی و او پارتیانو ورته اشکانیان ویل.

د خراسان په اړه بل غټ ټکی دادی چې هغه د ساسانیانو تر لاس لاندې هېواد و، نه خپلواک هېواد. بل دا چې خراسان ورو، ورو پراخ شوی او د پېړیو په بهیر کې یې نور ملکونه په غېږ کې نیولي دي. د ساسانیانو په وخت کې د پارتیه پلازمېنه ستیسیفن (Ctesiphon) هم ترک شو او پر ځای یې د خراسان والي یا مرزبان زیاتره وخت نیشاپور خپل مرکز غوره کاوه او د عربو د یرغل په وخت کې د خراسان مرکز د مرو ښار و، چې هغه په ټول ختیځ کې د عربو په غټ مرکز بدل شو. خراسان په واقعیت کې د خپل مفهوم له مخې هغو سیمو ته ویل کېده چې د پارس په

ختیځ کې واقع وو، کـه څه هم د هغـه تر لاس لانـدې به نه و. پـه دې اړه ښـه مثال د ساسـاني اخـري پاچـا دریـم یزدګـر دی، چـې ۶۴۰ کـې په نهاونـد کې له عـربي پوځ څخـه لـه خپلـې ماتې نه وروسـته له خپلو ډېـرو غیر نظامـي درباریانو سره سیسـتان ته ورسـېد، خـو "پـه سیسـتان کې د مرسـتې لپـاره د هغه غوښـتنې وانـه ورېدل شـوې... داسـې ښـکاري چـې ځایي واکمنـو [زنبیلانو] غـوره ګڼله چـې له یرغـل کوونکو سره پـه خپلـه سـوله وکـړي، نه دا چې دغسـې پاچا تـه خپل تابعیت وښـیي چـې د ناکامۍ لسـت یـې اوږد و." بیـا نو هغـه "... له سیسـتان نه د خراسـان په لور روان شـو (۱۸)" سیسـتان لـه خراسـان نـه بېل هېـواد و او هغه لکه چـې د مخه ویل شـوي دي، د ځایي واکمنـو لـه خـوا چـې په اصـل کـې سـاکا وو او د زنبیلا پـه نامـه یادېدل، پـه خپلواک ډول اداره کېـده. یزدګـرد بیـا لـه سیستان نـه د خراسـان مرکز مرو تـه لاړ، خـو هلته په ۶۵۱ کـې د هغـه مرزبـان (والي) ماهوی په دسیسـه د خسرو نومي ژرنـده ګـړي په لاس ووژل شـو او د هغـه پـه مرګ سره ساسـاني پاچایي ختمه شـوه (۱۹).

د خراسـان حـدود حتـی د ساسـانیانو پـه وخـت کـې هـم ناڅرګنـد وو، دغومـره څرګنـده وه چـې پارتیـه او مـرو د خراسـان پـه نامـه یادېدلـه او د مـرو رغیانـه یـا واحه (Oasis) د ساسـانیانو نظامـي مرکـز و. مـرو پـه زره پاړسـو کـې د مارګـو (Margu) پـه نامـه یادېـده، خـو د نیشـاپور، هـرات او بلـخ درې لوی ښـارونه د مرو تـر لاس لاندې نـه و. دوه وروسـتي یـې زیاتـره وخـت د یفتلیانو تر لاس لانـدې او پـه دې ډول حتی د ایرانشـهر لـه واکمنۍ نـه د باندې و(۲۰). کله، کله د ساسـانیانو واکمنـي په بلخ باندې چلېـده، خـو د عربانـو د یرغلونو په وخت کې هلته لا هم کوشـاني باختـري ژبه لیکل کېـده. پـه همدغـه وخت کـې و، چې فارسي پـه بلخ کې ننوتلـه. دا چې هـرات د کوم مرزبـان لـه خـوا اداره کېـده، یقینـي نـه ده او د خـرداد بهه روایـت چې ټول خراسـان د ساسـانیانو پـه دوره کـې د یـوه اسـپاهبد یـا سـپاهبد (Spahbad) لـه خـوا اداره کېده او هغـه څلـور مرزبانـان تـر لاس لانـدې لـرل، په کومه بلـه منبع کـې نه دي ویل شـوي. پـه عمومـي ډول معلومـه نـه ده چـې د عربانـو د راتـګ په وخـت کې څومره سـیمې د ساسـانیانو او څومـره د محـلي واکمنو او په خاص ډول د یفتلیانو پـه لاس وې (۲۱). د ایـراني مطالعـو متخصص پوهانـو ویـنا د میر غلام محمـد غبار دغه وینا لـه بې اعتباره کوي، چې وایي" ... کلمه خراسـان و خراسـانیان دوره اسـلامی از قـرون اولیه هجری

تا این اواخر در جای اسم اریانا و اریانای قدیم و افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور و مسطور بوده است(۲۲).

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځایي خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه یې د بخارا، سمرقند یا پخوانۍ سغدیانې د لاندې کولو په مقصد یرغلونه کول او له هر یرغل نه وروسته به بېرته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونیول. دا به ۷۳۷م کې یانې د خراسان د نامه له لومړۍ یادونې نه څه کم پنځه پېړۍ او د حضرت محمد(ص) له وفات نه یوه پېړۍ وروسته و، چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړینې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه (۲۳). سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندېنشو کړای. دوی لا د مخه د اوومې پېړۍ په اخر کې په سیستان کې د زنبیل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه. په ٦۹۸ کې په یوې نښتې کې د قوماندان عبیدالله له شل زریز پوځ نه یوازې پنځه زره سرتیري بُست ته ژوندي په شا شول. د عراق او ختیځ والي حجاج بن یوسف خلیفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ چې د امیرالمومنین پوځ په سیستان کې له مصیبت سره مخ شو او یوازې یو څو په تښتېدلو بریالي شوي دي. دښمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې یې ننوتلي او ټول جنګي حصارونه او قصرونه یې نیولي دي (۲۴).

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه، چې د مؤلف کنیدي په نظر په سهیلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ایران کې فتوحاتو ته د پای ټکی کېښود(۲۵). له ایران نه مطلب اریانا او په مشخص ډول سیستان دی. سره له دې هم عربي قوماندانانو له بلخ نه یو وخت بل وخت یرغلونه کول. په دغه وخت کې ډېرې سیمې خپلواکې یا نیمه خپلواکې وې، لکه هریوا، تخار، سیستان، زابل او غور. عربانو په دغه وخت کې له امو نه پورته سیمې د ماوراوالنهر په نامه یادولې، خو دا د ځایي کورنیو د واکمنۍ او په خاص ډول د سفاریانو او غزنویانو په وخت کې و، چې په ټول خراسان یا د خراسان په ډېرو برخو کې یوه کورنۍ د واکمنې کورنۍ په شان هسکه شوه او لوړ واکمن یې د عباسي خلیفه ګانو له خوا په رسمي ډول د خراسان والي وپېژندل شو. خو د طاهریانو، صفاریانو، سامانیانو، سلجوقیانو،

غزنویانو او غوریانو د حاکمیت سیمې سره ډېرې متفاوتې وې او مرو د پخوا په شان اصلي خراسان ګڼل کېده، لکه چې غبار د ګردیزي له قول نه لیکي، چې "... چون امیر محمود[غزنوي] رحمت الله از فتح مرو فارغ شدو امیر خراسان شد و به بلخ آمد(۲۶)." بله دا چې دغه لوړې واکمنې کورنۍ هغومره چې په خپلو نومونو یادېدلې، د خراسان په نامه نه یادېدلې. دا هم د یادولو وړ ده، چې هیڅ مؤلف او په واقع کې هیڅ منبع د خراسان حد او حدود ثبت کړي نه دي. دا به له دې امله و، چې د خراسان حدود تل په تغییر کې وو او وروستۍ واکمنې کورنۍ تر پخوانیو نه لا ډېرې د هغو مؤسسانو په نومونو یادې شوي، نه د خراسان په نامه؛ لکه: تیموري، بابري، شیباني، او صفوي. غبار په خپل کتابګوټي کې د خراسان نوم د لیکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر یاد کړی، بې له دې چې هغه یې په یوه ټاکلي هېواد کې سیاسي واحد ښوولی وي. د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مینانو یاد کړی، واکمنو او نظامیانو نه دی یاد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی، چې دوی په دې اړه چوپ دي چې اریانا کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره ځای ونیوه. په هر حال خراسان اوس بېرته د هغه لومړنۍ سیمې یوې وړې برخې طوس او نیشاپور ته ویل کېږي، چې د ایران یو ولایت دی.

افغانستان:

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ شوی ترکیبي نوم دی، په د افغان هېواد په مانا، لکه چې دمخه ویل شوي افغان هم یو ترکیبي نوم دی چې له ابګان او اسواکانه یې تحول کړی دی. افغان په پهلوي یا منځنۍ پاړسو کې د ابګان او په سانسکریت کې د اسواکا یا اسواغانه په نامه د پښتنو لپاره کارول شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه یا پختانه بلل او خپل هېواد یې د پښتونخوا په نامه یادوه. دا ډېر وروسته و چې دوی هم د افغان نوم د ځان لپاره ومانه. د دغه تحول ترڅنګ یوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د افغان په نامه یاد

شول. په داسې حال کې چې هر یوه خپل قومي هویت هم وساته. اساسي خبره داده، چې په دغه تحول سره ملي هویت د ټولو قومونو له پاسه داسې یو چتر شو چې د افغانستان ټول قومونه او ټول وګړي به د هغه په سیوري کې سره ګډ ژوند کوي. د پېژندګلوۍ دغه تحول د افغانستان په ټولو اساسي قوانینو کې هم ثبت شو او افغانان د قانون او خلکو له نظر سره برابر وګڼل شول او په دې ډول د مدني ټولنې د واقعي کېدلو لپاره بنسټ کېښودل شو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده. سیفي هروي شاید لومړنی مؤلف وي چې په خپل اثر (تاریخنامه هرات) کې یې ۳۴ کرته د هېواد په مفهوم یاد کړی دی. دا چې افغانستان د هرات د یوه لیکوال یانې سیفي په قلم دغومره ډېر یاد شوی دی، مانا یې دا کېږي چې دغه نوم له پخوا نه موجود او د ده په وخت کې عام و. سیفي خپل دغه اثر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونو تر منځ تکمیل کړی دی. دا د مغولي ایل خانیانود واکمنۍ (۱۲۵۶ - ۱۳۵۳) وخت و او په هرات کې ملک غیاث الدین حاکم و چې د کرت په نامه کورنۍ یې په ۱۲۴۵ کال کې واکمنۍ ته رسېدلې وه. سیفي، چې په اصل کې د غور او په هرات کې پیدا شوی و، په دې مامور شو چې د هرات تاریخ د مغولو له تاړاکونو نه وروسته ولیکي. د دغه مقصد لپاره د ملک غیاث الدین په دستور رسمي پاڼې او سندونه ورته ورکړل شوي وو(۲۷). دا چې دا یو ډېر مهم اثر دی له دې امله دي چې هم یې سرچینې لومړنۍ دي او هم یې لیکونکی عالم و.

سیفي د دیارلسمې پېړۍ په سر کې یانې د چنګیز خان د تړاکونو په وخت کې د افغانستان نوم یادوي او وایي چې "... از حدود خراسان و نواحی جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پیاده و سوار بهرات امدند(۲۸)."

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د یوه بېل هېواد په ډول یادوي او وایي چې محمد خدابنده الجایتو (۱۳۰۴ - ۱۳۱۷) امر وکړ، چې "... کشور هرات با ولایات آن از دریای آمو تا شرقي ترین نقطه افغانستان به وی [غیاث الدین] داده شود (۲۹)." داسې ښکاري چې د سیفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېواد و او د ځایي واکمنو لخوا اداره کېده. د سیفي له اثر نه دا هم څرګنده ده، چې

دغـه ځایـي واکمنـان بـه ټینګـو او لـوړو حصارونـو کې اوسېدل او د سـاجي پـه نامه حصـار یـې دومـره لوی و، چـې "... در انجا هزار مـرد افغان جلد مبارز متوطن اسـت و از عهـد یـزد جـرد تا امـروز هیچ بادشـاه و ملک و حاکم را گـردن ننهاده انـد (۳۰)." پـه نـورو حصارونـو کې ان تـر دوه زره سـواره سرتېري هـم ځای پر ځای وو. سـیفي د افغـان دغـه محلي واکمناند والیانـو په نامه یادوي، لکه سـندان د سـندان ولایت والي، د مسـتنګ [ننني کویټـه؟] واکمن تر ټولو مهم و. داسـې هم جمال الدین محمد سـام افغـان د غـور ولایـت والي دغومـره مهـم واکمن تېر شـوی و، چې سـیفي د سـام نامه تـر عنـوان لاندې یـوه مثنوي هـم ویلې وه.

د افغانسـتان دغـه محـلي واکمنـان، چې د چنګیز خـان له تاړاکونو نه وروسـته هم خپلـواک وو، پـه څوارلسـمه پېړۍ کې د کرتانـو په وخت کـې تابع وګرځول شـول او سـیفي دغه پېښـې په څـو فصلونو کې بیـان کړې دي. لـه دغو محلي واکمنـو نه میران شـاه دومـره مهـم و، چـې د سـیفي پـه ژبـه "... هژده سـال میران شـاه در افغانسـتان و حدود هندوسـتان لشـکر کشـی کـده بود، چند قـلاع و حصـون را بدسـت آورده بود و بمـردی و مردانگـی و غایت شـوکت در روز نبر با دویسـت مرد نامـدار مقابله کردی." مـیران شـاه د جنـګ پـه میدان کـې لاندې شـوی نـه و، هغه وروسـته له هغه لـه منځه یـووړل شـو چـې د مقابـل لـوري په موافقـه او وعـده له جنګ نـه لاس اخیسـتی او له خپـل پـوځ سره د ننـه په یـوې کلا کې ځای پر ځـای و او هلته نابېره پرې حمله وشـوه. بیـا نـو د سـیفي پـه ژبه " ملک اسـلام شـمس الحـق والدیـن از آن فتح مبتهج گشـت و بـدان واسـطه کـه دایـم از جانـب میران شـاه متردد بـودی و گفتـی که در ایـن حدود مردی معتبر تر و دلاور تر از میران شـاه نیسـت(۳۰الف)." خو سـیفي نه د میران شـاه ولایـت او نـه د افغانسـتان هېواد مشـخص کـړی دی. افغانسـتان یې د ختیځ پـه لور د اباسـین تـر حده پـورې هېواد ښـوولی، چې هغه د کسي یا سـلیمان غرونو سمسـورې درې کیـږي، چـې لـه کندهـار، قـلات او غـزني نـه د ختیـځ پـه لور تـر اباسـین پورې غزېدلـی او پېښـور او کویټـه یا مسـتنګ یـې مهم ښـارګوټي وو. دا هغه سـیمه یا هېواد دی چـې لـږ و ډېر د هېرودوت له پکتیک، ګندهارا او د پښـتنو له پښـتونخوا او روه سره مطابقـت لـري او پښـتانه پکـې لـه پخـوا زمانې نه ابـاد شـوي او کوچیان یې پـه کې تر اوسـه هـم کوچیتـوب کـوي. پـه همدغه وخت کـې و، چـې د دوی دغه هېـواد د نورو

لـه خـوا د جبال الافغانیه او حد افغانسـتان په نامه هم یاد شـوی دی (۳۱). پښـتانه دلته پخـوا هـم اوسـېدل، خو د چنگیـز خان پـه تاړاکونو سره د نـورو او هوارو سـیمو ډېرو پښـتنو هـم دغې سـیمې ته مخـه وکړه. پـه وروسـتیو مهالونو کې لـه دوی نـه ډېر بیرته د لویدیـځ پـه لـور وکوچېـدل او په کندهار، فـراه او هرات کې مېشـته شـول او دولتونه یې جـوړ کړل.

مهمـه داده چـې د سـیفي افغانسـتان وروسـته د نـورو پـه لیکنـو کې هم لـږ او ډېر پـه هماغـه حـدود کې یـاد شـوی دی. په پنځلسـمه پېړۍ کې افغانسـتان د امیـر تیمور پـه ملفوظاتـو کـې هـم لـږ و ډېر پـه هماغه حـدود کې یـاد شـوی دی او افغانسـتان له خراسـان، سیسـتان او کندهـار نه بېل ښـوول شـوی، خـو دغه اثـر د هـاروړډ پوهنتون تاریخپـوه جوسـف فلیچـر پـه وینـا جعـلي دی. لکـه چـې د مخـه یـې یادونـه شـوې زمچـي اسـفزاري پـه شپاړسـمه پېـړۍ کې افغانسـتان پـه همدغه حـدود کې ښـوولی دی. بابـر شـاه هـم په خپل اثـر (بابرنامه) کـې کله چې کابـل یادوي، افغانسـتان د هغه پـه جنـوب کې ښـیي او ختیځ حد یې تر پېښـور پورې رسـوي، خو له هغه نه وروسـته د اسـفزاري نـه غېـر د افغانسـتان نـوم پـه نظر نـه راځـي. دلیل یـې شـاید دا وي چې د بابـري یـا د هنـد د مغـلي امپراتـورۍ (۱۵۲۶-۱۸۵۸) پـه هسـکېدلو سره د هغه وخت افغانسـتان پـه هند کـې ونیـول شـو او لـه یاده و اېسـتل شـو، په تېره هغـه وخت چې بایزیـد انصـاري (۱۵۲۵ - ۱۵۸۱) دپیر روښـان پـه نامـه د مغولـو د لاس بري پـه برابر کـې یـوه تېنگـه او اوږده مبـارزه پیـل کـړه او زامنـو او لمسـیانو یې پـه پوره قـوت ورته دوام ورکـړ. د روښـان کورنـۍ هغومـره چـې د خپلواکـۍ پـه لار کې قربانـۍ ورکړې، شـاید پـه نـړۍ کې بلـې کورنـۍ هغومره قربـاني نـه وي ورکـړې. ور پسـې ایمل خان مومنـد، خوشـحال خټک هم د هغو په شـان یوسـفزي، مومند، اپریـدي او نور قومونه د مغولـو پـه برابـر کـې جگ کـړل. دوی ټولـو د خپلواکـۍ دغـه غورځنگـد نیمي پېړۍ پـه بهیر کـې نه یـوازې ژوندی وسـاته، بلکـې پر مخ یـې هم بوته چـې د هغو لـه امله مغـولي امپراتـور اورنگزېـب ځان مجبـور ولید چې پښـتني قومونو ته داخـلي واکمني ومنـي او پـه خـاص ډول د خیبر قومونـو تـه ډول، ډول امتیازونه ومني او پـه هغو سره دغـه غورځنگ بـې اثـره او نـاکام کړي، خـو دغـه غورځنگ لـه سـیاسي ناکامۍ سره سره اسـاسي پایلـې لـري، چې غټه پایله یې په رسـمي ډول پښـتني قومونو تـه د داخلي

خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و (۳۲).

په دغه دوره کې چې له یوې پېړۍ نه ډېره اوږده وه، افغانان او نور قومونه چې د بهرنیو تر لاس لاندې شوي وو، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ سیاسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو. په دغه حال سره له دوی نه په واقعیت کې مظلوم، بېواکه، نیمګړي، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو. چا چې دغه ډېر شکته انساني حال ختم کړ، هغه میرویس هوتک و، چې په خپل پاخه تدبیر او ټینګ عزم یې د کندهار، فراه، پښین او کوټې خلک پوره خپلواک کړل. ستر میرویس دغه ستر بری د قومي جرګې له لارې تر سره کړ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالۍ سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې یې شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو د دغې انساني نیمګړتیا د رفع کولو لپاره هلته په پټه یو تجویز ونیوه او میرویس بیا هغه په ډراماتیک ډول عملي کړ او په ۱۷۰۹ کال یې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي کسانو نه ځینې د مقاومت په حال کې له منځه یوړل او نور یې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل. په میرویس خان سربېره د مانجې د جرګې قومي او روحاني مشران دا وو: سیدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندړ، ملا پیرمحمد میاجي، عزیز خان نورزی، یوسف خان هوتک، ګل خان بابړ، نورخان برېڅ ، نور خان الکوزی، یحیی خان هوتک، حاجي نورمحمد هوتک، او محمد یونس کاکړ (۳۳). خو په دغه غټ بري سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن یا له امو نه تر اباسین پورې د هېواد خپلواکي د شیر سرخ جرګې نتیجه وه، چې ګڼون کوونکو مشرانو یې په ۱۷۴۷ کال کې یو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حیث غوره کړ. د دې لپاره چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظیم کړي. جرګه وال دغه قومي مشران وو : حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نورمحمد خان الیزی، نصرالله خان نورزی او نور...(۳۴) هغسې چې میرویس هوتک، چې وروسته په میرویس نیکه یاد شو، د مانجې د جرګې تجویز په پوره بري سره عملي کړ، داسې احمدخان سدوزي هم، چې وروسته په احمد شاه بابا یاد شو، دشېرسرخ جرګې تجویز عملي کړ، اول یې کندهار نه تر اټک پورې سیمه یانې د پښتنو لرغونی هېواد چې د سیفي له وخت نه وروسته افغان نومېده، د مغولي

صوبه دارانو لـه حاکمیت نـه وژغوره.

البتـه د روښـانیانو، ایمـل خـان مومنـد او خوشـحال خټک مبـارزو د مخـه د دغه افغانسـتان خلـک یـوه ژغورونکـي تـه سـترګې پـه لاره کـړې وو. احمـد شـاه دوی ته دغـه ژغورونکـی شـو او هغـه هـم د هغو په مرسـته مغـولي حاکمان لـه افغانسـتان نه پـه اسـانۍ سره وشـړل. پـه تاریـخ کـې بـل هیـڅ فاتـح لـه کندهـار نه تـر اټکـه پورې بانـدني حاکـمان، هغـه هـم بـې لـه جنګ نـه یـوازې پـه یوه لنـډ نظامـي سـفر سره نه دي ایسـتلي، لکـه سـتر احمدشـاه چـې وایسـتل. یـوازې دا هـم نـه و، احمـد شـاه او صدراغظـم یـې (شـاولي خان) په لـږه موده کې شـبرغان، بلخ، کندوز، بدخشـان، فراه او هـرات هـم تـر لاسـه کړل او پـه دې ډول یـې له آمو نه تر اباسـین پورې خـاورې نه د پکتیـا پـه ګـډون، یـو موټـی هېواد جـوړ کـړ او د یوه مرکـزي حکومت تـر اداري لاندې یـې راوسـت. داسـې هـم احمد شـاه وروسـته د پنجـاب، دهـلي او دفارسي خراسـان پـه لانـدې کولـو سره د لرغـوني افغانسـتان د نـورو فاتحانـو پـه شـان، یـوه امپراتوري جـوړه کـړه، چـې پـه دراني امپراتورۍ یاده شـوه. په دې ډول سـتر احمد شـاه د معاصر افغانسـتان سر مؤسـس، د مانجـې او شېرسرخ جرګو غړي او په خـاص ډول میرویس نیکـه د هغـه لرې مؤسسـان او میا روښـان، ایمل خـان مومند او خوشـحال خان خټک د هغـه لومـړني مخکښـان کیږي.

خـو د احمـد شـاه د لمسـیانو پـه واکمنۍ کـې پـه پاریس کـې د قاجـار کورنۍ او پـه پنجـاب کې د رنجیت سـنګهـ پـه واکمن کېدلـو سره اول د احمد شـاه امپراتوري له منځـه لاړه او بیـا د محمـدزي سردارانـو پـه واکمنۍ او جګـړو کې په خپله افغانسـتان پـه عمـل او واقعیت کې درې ټوټې شـو او پېښـور چې د افغان واکمنـو د ژمي پلازمېنه وه، پـه پـای کې د رنجیت سـنګهـ لاس ته ورغـی. یوازې دا هم نه و، د منځنۍ اسـیا په بـره برخـه کې د نولسـمې پېړۍ په دریېمې لسیزې کې د تـزاري روسـیې امپراتوري په مسـلط کېدلـو سره او تـر مرکزي هند پـورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بـر کېدلو سره پـه خپله افغانسـتان ته اسـاسي خطـر متوجه شـو. وروسـتۍ د سـوداګرۍ کمپني خو پـه واقعیـت کې یـوه انګریزي کمپني وه، چـې د برتانیې امپراتوري یې شـاته ولاړه وه. د دغـو دوو رقیبـو امپراتوریو د دسیسـو نتیجه په افغانسـتان باندې پـه ۱۸۳۸ م کال کې په ظاهـر کـې د دغې کمپنۍ خو په واقعیـت کې د انګریزانـو نظامي یرغـل و، چې د یوه

شړل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ. هغه دا و، چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان بېرته یو موټې کولو حرکت شروع کړی و، خو یرغلګر پوځ دلته په دغسې مصیبت واوښت چې د امپراتوري په بله برخه کې په داسې مصیبت نه ولتاړ شوی. هند ته د جبري بېرته تګ په وخت کې د کابل له شپاړس نیم زره پوځ او هندي نوکرانو نه یې یوازې د ویلیم براېډن یو جراح په نیم ژواندي ځان جلال آباد ته ورسېد او نور یې په سره او ترخه ژمي کې د کابل ګندمک د پخوانۍ لارې په اوږدو کې د غازي وزیر محمد اکبر خان په مشرۍ د افغانانو لخوا له ژوند نه محروم شول او لږ او ډېر درې سوه تنه یې یرغمل ونیول شول. د افغانانو دغه لاس بری د انګرېزانو د لویې او پراخې امپراتورۍ د یوې برخې په برابر کې د پښتنو او تاجکو د رښتیني ملګرتوب او ټینګ مقاومت محصول و. د انګرېزانو دغه ماتې د سترې لوبې په مسابقه کې دوی ته له یوه بل اړخ نه هم یوه غټه ناکامي وه، چې له تزاري روسیې سره یې د منځنۍ اسیا د لاندې کولو په مقصد شروع کړې وه. د همدغې سترې لوبې او له یرغملو او بندي انګرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و، چې انګرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختیځ هند کمپنۍ یې حکومتي کړه، په افغانستان کې له خپلې بې ساري ماتې سره، سره له امیر دوست محمد سره چې د دویم ځل لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېرته یو موټې کولو کې د پیسو او وسلو مرستې وکړې. امیر دوست محمد چې دا وخت ډېر ملکونه لیدلي او په سیاست کې د تجربو خاوند شوی و، د چین متفکر، کنفیوسس د دغې وینا له مخې چې (د عقل خاوند خپل هدفونه بې له تشدد نه تر لاسه کوي) عمل وکړ او یاغي کندهار او هرات یې د نظامي زور له استعمال نه پرته په زیاته اندازه په تدبیر سره له مرکزي حکومت سره بېرته یو ځای کړل او د خپلې مړینې په وخت (۱۸۶۳) کې یې له پېښور نه پرته یو موټی او خپلواک افغانستان په میراث پرېښود؛ خو څلوېښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د برتانوي هند لوړ واکمن (وایسرای) لارډلېټن په لندن کې د برتانیې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري (محافظه کار) ګوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسیې د بخارا په نیولو سره د افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانستان له پاچا امیر شېرعلي سره یې

لیکونـه تبادلـه کـول او یـو نظامـي هیئـت یې هـم پـرې تحمیل کـړی و، په افغانسـتان باندې نظامـي یرغـل وکـړ. د همدغـه جنـګ پـه بهیر کـې و چـې د افغانسـتان نیمه عـصري حکومـت له منځـه لاړ، منظم وسـله وال پوځ یـې تیت او په خپلـه امیر وفات شـو او د انګرېزانو سـیاسي اسـتازی لویـې کوګناري د خپل نظامي پـوځ په قوت د هغه پـه زوی او ځـای ناسـتي امیر محمد یعقوب خـان بانـدې د ۱۸۷۹ کال د مۍ په ۲۶مه د ګندمـک معاهـدې پـه تحمیل سره ځینـې مهم سرحـدي ځایونه لکه خیبر، پښـین او سبي لـه افغانسـتان نه بېـل کړل او پـه هند پـورې وتړل. د افغانسـتان باندنی سیاسـت یـې هـم د هنـد برتانـوي حکومـت تـه منحصر کـړ. سره لـه دې هم یـا له همـدې امله و، چـې انګرېـزي پـوځ د افغانسـتان پـه لانـدې کولو کې پاتـې راغی او په داسـې حال کـې چـې دکوګنـاري او ملګرو له وژل کېدو وروسـته امیر محمد یعقـوب هند ته تبعید شـوی و، د کابـل پـه سیمه کې د پښـتنو او تاجکو په پرله پسـې او ټینـګ مقاومت سره د جنـرال غـلام حیـدر څرخـي او د نـورو پـه مشرۍ نـاکام کـړل. د انګرېز پـوځ غټه او غوڅـه ماتـه د ۱۸۸۰ کال د جـولای پـه ۲۷مه د کندهـار د میوند پـه وچ او هوار میدان کـې پېښـه شـوه. هلتـه افغـان طالبانـو، قومـي خلکـو او د هـرات پـوځ چې زیاتـره له غازیانـو نـه جـوړ و، د غازي محمد ایوب پـه قومندانۍ انګرېزي منظم پـوځ ته د دواړو خـواوو د ډېـرو انسـانانو په قیمـت سره غوڅه ماتې ورکـړه. که څه هم انګرېـزي پوځ د عـصري ټوپکـو او توپونـو خاونـد و. بیا په لنـدن کـې د برتانیې نوی لـبرال حکومت د ګلیدسـټن پـه مـشرۍ، چې له افغانسـتان څخه یـې د پوځ ایسـتلو پرېکـړه د مخه کړې وه، خپـل ټـول پـوځ لـه افغانسـتان څخـه وایسـت او د امیر عبدالرحمـن واکمنـي یې چـې ګـڼ شـمېر افغانانو د چاریکار په ښـار کې د جولایي میاشـتې په شـلمه منلې وه، پـه رسـمي ډول وپېژندلـه. هغـه یوازینـی امتیاز چـې دوی له څـه کـم دوه کلونو جنګ نـه وروسـته تـر لاسـه کـړ، د افغانسـتان د باندنیـو اړیکـو د چلولـو انحصـار و. د امیر عبدالرحمـن واکمنـي افغانانو او افغانسـتان تـه یوه نـوې دوره شـوه. د ده واکمني چې یوویشـت کالـه اوږده وه، دوه ځانګړتیـاوې لـري چې اغېز یې تر اوسـه هم محسـوس دی. لومړۍ ځانګړتیـا یـې مـا پخـوا په یوه اثـر کې په لانـدې ډول خلاصه کـړې ده:

"امیـر عبدالرحمـن خان تشـکیل یک اردوی دایمی و عصری را بحیث یک وسـیله موثـر و قـوی بمنظور دفـاع از خاک، استرداد مناطق از دسـت رفته اسـتقرار و اسـتحکام

دولـت و سـلطنت خاندانـی حتمـی دانسـت. تـا اواخـر سـلطنت یـک اردوی بـزرگ دایمـی تقریبـاً صـد هـزار مجهز به اسـلحه عصری بشـمول تـوپ های ثقیـل و تفنگ هـا به سـویه کشـورهای عصری جهـان تکمیل کرد و کوشـید تمـام افراد ذکور مسـتعد بـه حمـل سـلاح را تربیـه نظامـی داده بـا توزیـع تفنگ ها بـا انهـا یک ملت مسـلح را تشـکیل دهد.“

بـرای اولیـن بار در افغانسـتان سـه سـپاه سـالار بقیادت لشـکرهای بزرگ در سـه منطقـه سرحدی سـتراتیجیکی کشـور یعنـی هـرات، ترکسـتان و ننگرهار بـا اختیارات وسـیع در امـور ملکـی و نظامی بحیث وایسرای امیر مقیم سـاخته شـدند. افغانسـتان بلحـاظ نظامـی بسـیار قـوی گردیـد و اگـر روسـیه و انگلیـس افغانسـتان را محـاط نمیکردند، امیر عبدالرحمن شـاید مناطق از دسـت رفته را بدسـت می آورد و امپراتوری سـابق درانـی را احیا میکرد. چون این نتوانسـت بااسـتحکام قـدرت در داخل پرداخت و در زمینـه بکارهـای موفـق شـد کـه حکمرانـان سـابق افغانسـتان از انجام آنهـا عاجز مانـده بودنـد. پروگـرام وسـیع نظامـی را کـه امیـر در پیـش گرفـت. (بقـول خـود امیر تقریبـاً ۷۸ فیصـد عوایـد دولـت بـان تخصـص داده شـده بـود)٬ از درک مالیـات ها٬ محصولات گمرکی وغیره که مسـتقیماً توسـط یک بیوروکراسـی وسـیع و بعضاً از راه اجـاره حصـول میشـد و همچنـان ازعوایـد خارجی کـه بنام معاش یـا میرداده میشـد٬ تحویـل میگردیـد. برای اولین بـار در تاریخ افغانسـتان مالیات های زمیـن بصورت بی سـابقه زیـات شـد. بحدیکه از زمیـن هائیکه بوسـیله نهرهای ابیاری میشـد٬ ۳۳ فیصد حاصـلات آن را دولـت بخـود اختصـاص داد. مزیـد بـر آن دولت اقلام عمـده تجارتی را هـم در انحصـار درآورد و بااین کار خـود تصـدی های دولتی را اسـاس گذشـت.

تعمیـل ایـن پروگـرام نظامـی و مالـی و انحصـار و تمرکـز قدرت سیاسـی سـبب ظهـور بیش تر از ۴۰ قیام در سراسر کشـور شـد٬ ولی تمـام انها به کمـک قوه نظامی وایلـه جـاری قومـی منکوب گردیـد. با آنهـم حکومت نظامـی نبود و شـخص نهایت پـر کار امیر بحیـث یـک سـلطان مطلـق العنـان قـدرت عالیـه را از راه قـوه اجرائیـه مخصوصـاً قـوه هـای نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شـبکه بسیار وسـیع جاسوسـی بخود اختصـاص داد.

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت٬ آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات مامورینی بیش نبودند. بزرگان قومی و روحانیون اخیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعصای نیمه رسمی دولت درآمدند. عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی و امنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند. برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور باداره پرداختند. مخالفین اگر چه در دوره های سابق هم نابود میشدند٬ ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود٬ برتشدد و قوت متکی بود. ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد٬ فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات خود را فدای جامعه نماید. باآنهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند. در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد.

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک٬ طب و کارخانه نظامی قدم های اولی برداشته شد٬ ولی معارف بحال آبتدایی و عنعنی باقیماند. افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تا حدی برای عصری شدن اماده شد ولی در عین حال در عین دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود (۳۵).

د افغانستان د پولو ټاکنه:

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکلو بشپړېدل دي. په دې اړه باید ووېل شي چې د افغانستان د پولو بیلې برخې په بېلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي مامورانو، د تزاري روسیې، ایران او افغانستان له مامورانو سره په ګډه ټاکلې دي. په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپارتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوې دي او افغانستان تاوان کړی دی. د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان

لـه اوسـني افغانسـتان څخـه د باندې ښـوول شـوی و، چـې هغـه اوس د پاکسـتان په حـدودو کـې دننه شـمېرل کیږي. پـه ټولیز ډول د پولـو په دغو ټاکنو سره افغانسـتان تر پخـوا نـه کوچنـی شـو، خو له بلې خوا همدغـه ټاکنـې دي چې افغانسـتان یـې د یوه هېـواد پـه توګه مشـخص او تثبیت کړ او د نړۍ نـورو هېوادونو او بین المللي مؤسسـو هغه په رسـمي ډول پېژندلی دی او اړیکې یې ورسره ټینګې کړې دي. خو د افغانسـتان د پولـو دغـه ټاکنـې د اصلـي سرچینـو او پانـو له مخې تر اوسـه پـه کوم اثر کـې نه دي بیـان شـوې؛ نـو د هغـو دقیـق بیـان کېدلی نـه شي. دلته بـه یې اسـاسي کرښـې په لنډ ډول وښـودلی شي.

د افغانسـتان هغـه پولـه چـې اول ټاکل شـوې وه هغه د بخـارا او افغانسـتان ترمنځ د بیـن المللـي پولـې پـه شـان د آمو سـین منل دي. د آمو سـین چـې د طبیعـي پولـې په شـان دی، د اول ځـل لپـاره احمـد شـاه او دبخـارا امـیر د دوی دواړو هېوادونو تر منځ د بـین المللـي پولـې په شـان منلـی و، خو د امیر شـیرعلي خـان د دویمـې واکمنۍ په وخـت کـې دغـه پوله په پیټرسـبرک کـې د روسـیې حکومت او پـه لندن کـې د برتانیې حکومـت لـه خوا په رسـمي ډول ومنل شـوه. دا وروسـته له هغه و، چې امیر شـیرعلي خـان همـدا چـې د دویـم ځـل لپـاره د ۱۸۶۸ کال پـه اکتوبـر کـې د واک پـه ګـدۍ کښېناسـت، د بـل کال پـه پیـل کـې یې هند ته د یوه رسـمي سـفر په ترڅ کـې وایسرای لارډ مایـو تـه پـه منځنـۍ اسیا کـې د روسـیې د وړانـدې تګ لـه امله د افغانسـتان په اړه اندېښـنه وښـووله. لکـه چـې د مخـه ویـل شـوي، روسـیې پـه منځنـۍ اسیا کـې د وړانـدې تـګ پـه لړ کـې پـه ۱۸۶۸ کې بخـارا لاندې کـړې او افغانسـتان تـه یې خطر پېښ کـړی و. د هنـد وایـسرای پـه دې اړه خپله څه ونکـړل، خو په لندن کـې یې خپل حکومـت د امیر له اندېښـنې څخـه خبر کړ. لندن بیـا په دې هکله له پیټرسـبرګ سره د لیکونـو مبادلـه پیل کـړه، د لیکونو دغې مبادلې څو کالـه په اوږدو وقفو کـې دوام وکړ، ترڅـو پـه پـای کـې پـه ۱۸۷۳ کال کـې د دوی د حکومتونـو تر منـځ یـو ډول پوهاوی (Understanding) راغـی چـې د هغـه لـه مخې روسـیې لـه امو سـین سره د کوکچې سـین لـه یـو ځای کېدلـو نه وروسـته تر خوجـه صالح پـورې او بیـا له هغه ځـای نه د پـارس تـر پولـې پورې د افغانسـتان شـمالي پولـه ومنله. پـه دې ډول چې د بدخشـان، ترکسـتان، هـرات، اندخـوی او میمنـې ولایتونـه بـه دننه په افغانسـتان کې شـامل وي.

روسانو اول بدخشان او واخان د امير شېرعلي ياني د افغانستان سيمې نه ګڼلې، خو بيا د انګرېزانو په ټينګار له خپلې ادعا نه تېر شول(۳۶). په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسي او برتانوي حکومتونو ترمنځ د يوه پوهاوي محصول و، نه د کومې ليکل شوې موافقې يا تړون محصول، خو دغه پوهاوي دواړو ته د رسمي موافقې حيثيت لاره. سره له دې هم دغه پوهاوی لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې ليکه ناټاکلې پاتې شوه او له کوکچې نه تر پامير پورې سيمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بيا له دغه حال نه ګټه پورته کړه، چې زر به يې بيان کړم.

د لويديځ په لور د سيستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناټاکلې وه، چې هغه هم د امير شېرعلي په دويمه واکمنۍ کې د انګرېزي هئيت مشر جنرال ګولډ سمد (Goldsmid) په منځګړيتوب وټاکل شوه. سيستان په لرغونې زمانه کې لکه چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی، د ساکاوو مېنه وه، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه د مخه ساکزي يادېدل. سيستان له جغرافيوي نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاريخي افتخارات يې خپل ګڼل. سيستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و، خو د امير دوست محمد له مړينې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنګ کې پارس پرې قبضه وکړه. دا چې د پارس قبضه د سيستان تر کوم ځای پورې وه، په دقيق ډول معلومه نه ده؛ خو امير شېرعلي، چې د دويم ځل لپاره واکمن شو، اراده وکړه چې له سيستان نه د پارسيانو لاس لنډ کړي. په دغه وخت کې پارس په سيستان کې له خپل موقف نه نارام و. سره له دې هم امير شېرعلي د هندوستان د شخص ګورنر – جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه. هندوستان په دې فکر چې د پارس – افغان د جنګ شروع به ناوړه اغېزې ولري او په [عين حال کې] مايل و، چې د ختيځ په لور د پارس د منظم او تدريجي وړاندې تګ مخه ونيسي، د منځګړيتوب وړانديز وکړ. افغانستان او پارس دواړو وروسته له يو څه مذاکراتو نه دغه وړانديز ومانه. ميجر جنرال ګولډ سمد وګمارل شو چې د دواړو خواوو مخالفې ادعاګانې سره پخلا کړي. ګولډ سمد د دواړو خواوو د ادعاګانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲

په اکتوبر کې خپله فیصله صادره کړه، چې د هغې له مخې دغه سیمه باید د دواړو خواوو ترمنځ وویشل شي. د دغه هېواد ښېرازه برخه چې د (خاص سیستان) په نامه یادېده او د هلمند د سین کیڼې خواته واقع ده، پارس ته او ښی خوا یې افغانستان ته تخصیص شوه. هم افغانستان او هم پارس دواړو په دغې فیصلې اعتراض وکړ او دسیستان فیصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې یوه ترخه موضوع پاتې شوه. امیر شېرعلي د گولډ سمد د دغې فیصلې په سر له انگرېزانو نه بېگانه شو. د لارډ ناپیر (Lard Napier) په وینا "او نه یوازې شېرعلي، بلکې ټول افغانان معتقد وو، چې موږ به هغه څه ببرته د دوی کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو." او چې دغسې ونه شول بیا نو"... دوی موږ ته د ضعیف او بې باوره خلکو په شان کتل، چې د دوستۍ په جامو کې د پارس په پلوۍ یې دوی تاواني کړي دي (۳۷)." لانجه د افغانستان او پارس تر منځ لا توده وه او هغه دبرش کاله وروسته په کړکیچ بدله شوه. دا هغه وخت و، چې د هلمند سین خپله تگلاره د لویدیځ په لور اړولې وه. پارس له برتانویانو وغوښتل چې دغه کړکېچ رفع کړي. د افغانستان پاچا امیر حبیب الله هم په دې اړه د برتانیې منځگړیتوب ومانه. دا ځل دغه ماموریت د کرنیل میک ماهن (McMahon) په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنورۍ نه وروسته د دغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملگرتوب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبروري پورې یې دواړو خواوو ته وسپارلې (۳۸). له دغو فیصلو سره سره یا د هغو له امله د سیستان د پولې موضوع نوي بعدونه پیدا کړل، چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچایي په لسیزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فیصلې وشوې، چې د هغو بیان بېل کتاب غواړي.

لکه چې د مخه ویل شوي د افغانستان شمال - لویدیځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او نا ټاکلې پاتې شوې وه. روسي قوتونو د امیر شېرعلي په وخت کې په ۱۸۷۳ کال کې خیوه او په ۱۸۷۶ کال کې خوقند لاندې کړي او د خیوې له نیولو نه وروسته د کسپین سیمه یې نظامي کړې وه. په داسې حال کې چې د منځنۍ اسیا نوې سیمې یې د بخارا په گډون په تېره لسیزه کې لاندې کړې وې. په لویدیځې منځنۍ اسیا کې یوازې د ترکمنو پراخه سیمه په خپل حال پاتې وه. دغه سیمه هم په دغه وخت کې دروسانو تر خطر

لانـدې شـوه. د ترکمنـو دغـه پراخه سـيمه په شـمالي کـې د خېـوې، په جنوب کې د افغانسـتان، پـه ختيـځ کـې د بخـارا او په لويديخ کې د کسـپين تـر منځ پرتـه وه، خو له افغانسـتان سره يـې پولـه ناټاکلـې وه او اميـر عبدالرحمـن پـه دغـه فکر چې روسـيه به د ترکمنـو د سـيمې لـه لانـدې کولـو نه وروسـته افغانسـتان ته هـم خطر پېښ کړي، د هنـد لـه وايسراى نه چـې د افغانسـتان د باندنيو اړيکـو اختيار لـه هغه سره و، پـه وار، وار وغوښـتل چـې د افغانسـتان دغـه پولـه لـه روسـانو سره مشـخصه کـړي، خو هغه بـه ورتـه ډاډ ورکاوه چـې دغـه موضـوع پـه ۱۸۷۳ کال کې حل شـوې او لـه سره نيول بـه يـې مصلحـت نـه وي، امير چـې يوولس کال په تاشـکند او سـمرقند کـې تېر کړي وو، روسـان يـې ښـه پېژنـدل، د وايسراى په خبره نـه قانع کېـده. ترڅو چې روسـانو د ۱۸۸۴ کال پـه فـبروري کـې د مـرو تکه ترکمنان هم لانـدې کړل او د هـرات په اړه هم اندېښـنه پيـدا شـوه. هـرات په هغـه وخت کې د هنـد ور ګڼل کېـده. بيا د هنـد برتانوي حکومـت هـم د امير په شـان اندېښـمن شـو او په دې فکر شـو چـې اوس د دې وخت دى چـې د افغانسـتان شـمال – لويديځـه ناټکلـې پوله هم بايـد وټاکل شي، خـو دا يو پېچلى کار و.

د هـرات او مـرو تـر منـځ پنجده پرتـه وه، چـې پراخې ورشـوګانې او دلتـه او هلته يـې لـړه کرنيـزه ځمکـه لرلـه. پـه پنجده کـې د سـارق ترکمنـو پنځـو څانګـو د پوونده تـوب ژونـد کاوه، لويـې رمـې يـې لرلـې، ښـه شـتمن وو او د کبتـکاس (Kibitkas) په نامـه پـه وړو کېږديـو کې اوسـېدل، چې کولى يې شـول په يوې اشـارې او چټکۍ سره مېنـه بدلـه کـړي. دوى په ۱۸۸۲ کې د روسـيې د خطر لـه امله د افغانسـتان تابعيت او دماليـې پـه توګـه د عشر ورکـول منلي وو. امـير عبدالرحمن بيـا د پنجده لپـاره حاکم وټاکـه او جـنرال غـوث الدين پـه قومندانۍ يې هلته يـو نظامي پوځ ځاى پـر ځاى کړ. پنجـده پـه اصـل کـې د هرات برخـه وه او د هـرات طبيعي پولـه د پنجده په شـمال کې لـه سريـازې نـه اخـوا وه. مرو د هـرات تابع سـيمه وه او د هـرات د هغه وخـت د والي (سـعدالدين) پـه وينـا د اخل او تکه ترکمنو لويـان په کابل کې د امير شـېرعلي په دربار کـې ډېـره وو، ځکـه چـې دوى په اصل کـې د هرات تابع وو. سـارق ترکمنـو له هرات سره نـږدې اړيکـې لرلـې. پخوا د پنجده اوسـېدونکي د جمشـيدي قـوم و، د دوى مېنه ارسـاري ترکمنـو او د ارسـاري ترکمنـو مېنه بيا د نولسـمې پېړۍ په نيمايي کې سـارق

ترکمنـو ونیولـه او دوی جمشـیدیانو تـه بـاج ورکاوه او جمشـیدیان د هـرات تابع ولس وو. پـه دې ډول پنجـده لـه جغرافیـوي، قومـي او تاریخي پلـوه د هرات برخـه وه، چې پـه دې ډول پنجـده د افغانسـتان برخـه کېـده. له همدې املـه و، چې امـیر عبدالرحمن دیـوه مسـلمان واکمـن پـه توگـه غوښـتل د منځنـۍ اسـیا پـه دغه برخـه کې یـو فعال پرمختیایـي چلنـد غـوره کړي. امیر ځکه دغسـې فعال سیاسـت ته زړه کـړی و، چې د مخـه د مـرو تکـه ترکمنـو مـشر، مخدوم قلي خـان او هـم د خـوارزم خان ورتـه د تابع کېدلـو وعـده ورکـړې وه. سره لـه دې هم امیـر له دې امله چـې د هند وایـسرای ورته د دغـه چلنـد برخلاف مشـوره ورکړې وه، د هغه له غـوره کولو نه ډډه وکـړه. یوازې دا هم نـه و، کلـه چې روسـان په قوت سره پنجـده ته نږدې شـول، جنرال غـوث الدین ته یې هدایـت واسـتوه، چـې که روسـانو پرې بریـد هم وکـړ، ورسره مقابله ونه کـړي او خپل پـوځ بالامرغـاب تـه په شـا کـړي. د هنـد د وایـسراي د مخالفت سربیـره د امیر د دغه چلنـد علـت دا و، چـې پـوځ یې د روسـانو د پوځ پـه پرتله ضعیف و او پـر هغه سربیره د پنجـده پـه سـارق ترکمنـو یې هـم اعتبار نه درلـود او ویل یـې چې سـارق ترکمنان به د دې لپـاره چې خپله شـتمي وسـاتي، له روسـانو سره ملگرتـوب وکړي.

امـیر پـه عین حـال کې د هغه خطر پـه برابر کې چې د روسـانو لخوا به افغانسـتان تـه هـم متوجـه شي، د افغانسـتان د خوندیتوب لپـاره د اوږدې مودې یـو تجویز وکړ. د هغـه پـه نظـر د پنجده د سـقوط په حال کې بـه د دې احتـمال لږ وي چې د افغانسـتان بشـپړتوب تـه تـاوان واوړي، خـو که افغان پـوځ د پنجده پـه سر له روسـانو سره مقابله وکـړه او کـه روسـانو هـرات او میمنه ونیول نو افغانسـتان بـه تجزیه شي. البتـه د هرات پـه سـقوط سره بـه روسي او انگریـزي پوځونه سره ونښـلي، خو د امیر په نظـر په افغان خـاوره کـې بـه د روس او انگریـز جنگ پـه نهایت کې افغانسـتان برباد کـړي او د هغه لـوړه گټـه پـه دې کـې ده، چې د دغسـې مصیبت مخنیـوی وشي. په واقعیـت کې امیر عبدالرحمن د هر هغه قدرت، مسـلمان وي که عیسـوي، مخالف و چې له افغانسـتان نـه د یـوه بـل پر ضد تېـر شي. له همدې امله و، چـې د پنجدې د بحران په شـدید حال کـې هم امیر حاضر نه شـو چـې د هرات د پیاوړتیا لپـاره د برتانـوي انجنیرانو یوې ډلې تـه د ورتـگ اجازه ورکـړي، خـو کـه روسـانو په هـرات حمله وکـړه، په هغـه حال کې امیر حـاضر و چـې د انگریزانـو پـوځ ومني چې خپـل پوځ به یـې له هغـه سره په گډه

تر پایه پـورې وجنګیږي.

څنګـه چـې د افغانسـتان باندنی سیاسـت د انګریزانو پـه انحصار کـې و او څنګه چـې هـرات تـه خطر هندوسـتان ته هم خطـر کېدلی شـو، د هند برتانـوي حکومت له روسـانو سره لـه موافقـې وروسـته د جـنرال پیټرلمسـډن (Peter Lumsden) په مشرۍ د ۱۸۸۴ پـه منـي کـې پنجـده ته یـو هیئت واسـتوه، چې هلتـه د خپل روسي سـیال په اتفـاق یـاده شـوې ناټاکلـې پوله وټاکي. افغانسـتان تـه بلنه ورنکړل شـوه، کـه څه هم موضـوع د هغـه د پولـې ټـاکل و خـو پـه دغـه وخت کې چـې روسـانو ځان پـه قوت سره د پنجـده او مـرو تـر منـځ رسـولی وو، نه یې غوښـتل چې کشـاله زر هـواره شي، موضـوع یـې ټالولـه او پـه عـین حـال کې یې خپـل پـوځ لا هـم پیـاوړی کاوه. له بلې خـوا جـنرال لمسـډن جنرال غوث الدیـن ته سپارښـتنه کوله چې د خپـل پوځـي قطعې لـه پیـاوړي کولـو نه ډډه وکـړي، د دې لپـاره چې دغه کشـاله په اسـانۍ سره هواره شي د لمسـډن دغـه ټینـګار پـه پـای کـې امیر پـه دغه فکر کـړ چې دغـه جنرال پـه واقعیت کـې د افغانانـو او روسـانو تر منځ نښـته غوښـتله، ځکه چـې دغه احمق پـه دې فکر و چـې کـه د افغانانو او روسـانو تر منځ وینـه توی نه شي، دوی ممکن سره دوسـتان شي چـې دا بـه په ټوله مانـا د انګریزانـو د ګټې خـلاف وي (۳۹).

د ۱۸۸۵ کال د مـارچ په دېرشـمه روسـانو پنجده لاندې کړه، افغـان سرتېرو ورسره ناکامـه مقابلـه وکـړه. کـه څـه هـم روسي پـوځ ترېنه لـوی او امیر هـم دوی لـه مقابلې نـه منع کـړي وو. امیـر عبدالرحمـن پـه دغه وخت کې هندوسـتان ته په رسـمي سـفر تللـی و او چـې د پنجـدې لـه سـقوط نه یې خبر کـړ، وایـسرای ته یې وویـل چې "غم مخوریـد" نـه دا چـې امیر کوښـښ ونـه کړ له وایـسرای نه وغـواړي دغه یرغـل بېرته په شـا ووهـي، ځکـه چې دوی لـه هغه سره ژمنه کـړې وه چې په هغه حـال کې چې کوم هېـواد پـه افغانسـتان بانـدې یرغل وکړي، بـې له دې چې هغـه پارول شـوی وي، دوی بـه له افغانسـتان نـه په قوت دفاع وکـړي. پر دې سربېره امیر د هند حکومت کار اسـانه کـړ. پـه دې ډول چـې دی لـه پنجـده او دهغـې لـه سـهیلي برخې نـه د روسـیې د لوی امپراتـور پـه نامـه تېرېـږي، خو چـې ماروچاق، ګلـران او ذوالفقـار لا هم د افغانسـتان وي. پـه دغـه وخـت کـې امیر دا هـم څرګنده کـړه چې پنجده پـه اصل کـې د دې لپاره نیـول شـوې وه، چې په دغسـې حـال له هغې نه د چنـي په توګه کار واخیسـتل شي. د

امیر پـه نظر د پنجده په قرباني سره به افغانسـتان له لوی مصیبت څخه ژغورل شـوی وی. سره لـه دې هـم د پنجده بحـران روسـیه او برتانیـه د جنـګ ژۍ تـه ور کش کړل، خـو پـه پای کـې د ډېـرو لیکونـو او ټیلګرامونو پـه مبادلـې سره دوی موافقه وښـودله، چـې دغـه کشـاله دې په منځګړیتـوب سره هواره شي. روسـیې بیـا د امیر لـه خوا هغه ورکـړل شـوی امتیـاز د پرېکـړې لپـاره د اسـاس په توګـه ومانـه او یوه بل ګـډ روسي – انګلیـس هیئـت د افغانسـتان دغـه پولـه د آمـو سـین له خمیـاب نه تـر ذوالفقـار پورې وټاکلـه. دا ځـل سروسـت رج وې (Sir West Ridgeway) د برتانـوي هئیـت مشر و او دغـه پولـه هم د هغـه په نامه یاده شـوه (۴۰). په دې ډول د افغانسـتان شـمال لویدیځه پولـه هـم د برتانـوي – روسي حکومتونـو له خـوا او د افغانسـتان په تاوان وټاکل شـوه. د بدخشـان پـه برخـه کې یانې د افغانسـتان شـمال – ختیځـه پوله هم د روسـانو په نظر ناټاکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشـان د افغانسـتان سـیمه منلـې وه. روسـانو د نهمـې لسیزې په سر کـې هلته هم تېـری وکړ، دغه پولـه له سر نه وټـاکل شـوه چې هغـه دلتـه د افغانسـتان د ختیځ جنوبي پولـې سره یو ځـای تر بحث لاندې نیـول کیږي.

د افغانسـتان د ختیـځ – سـهیلي پولې ټاکل د نورو پولو په پرتلـه ډېر پېچلي او ګران و، پـه دې چـې هـم د دغـې پولـې اوږدوالی ډېـر و او هـم د هغې په ټاکلـو سره اصلي اوسـېدونکي یانـې پښـتانه اغېزمـن کېـدل. لکـه چـې د مخه ویل شـوي افغانسـتان په اصـل کـې پـه ختیځ کې تر اباسـین پورې هېـواد ته ویل کېـده، خو د امـیر عبدالرحمن تـر وختـه لـه خیبر نه تر اباسـین پورې سـیمه د پېښـور پـه ګـډون د برتانـوي هند لاس تـه ورغلـی وه. پېښـور اول د پنجـاب واکمـن، رنجیـت سـنګهـ پـه ۱۸۳۳ کال کـې د هغـه لـه حاکـم سردار سـلطان محمد خـان، د امیر دوسـت محمـد ورور نـه نیولی او انګرېزانـو بیـا پېښـور له سکانو نـه پـه ۱۸۴۸ کال کې تر لاسـه کړی او د امیر دوسـت محمـد ټولې هلې ځلې د پېښـور د بېرته تر لاسـه کولـو په اړه نابریالۍ شـوې وې. لکه چـې د مخـه ویـل شـوي: د خیبر لـوی معبر چـې منځنۍ اسیا لـه جنوبي اسـیا یانې هنـد سره نښـلوي او لـه دې املـه د هنـد د امنیت لپاره مهـم و، د ګندمک پـه تړون سره لـه افغانسـتان نـه بېـل شـوی او پـه هند پـورې تړل شـوی و. سره لـه دې هـم برتانویان پـه دغـو لاس بریـو قانـع نـه وو. لـه دوی سره د هنـد د طلایـي مسـتعمرې د خونـدي

ساتلو اندېښنه وه. څنګه چې دوی په څلور سوه ملیوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي برتانوي مامورانو له لارې حکومت کاوه او هندیانو ته بېګانه استعماري اروپایان وو، په دې اندېښنه کې وو چې که روسیه د افغانستان له لارې په هند ور د مخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسیې د احتمالي پوځي وړاندې تګ مخه ونیسي باید د هند په شمال – لویدیځ کې ټینګ نظامي استحکامات او سیاسي تجویزونه ولري. په افغانستان باندې په ۱۸۳۸ کال کې د برتانوي هند لومړی تېری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دویم تېری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و، خو افغانانو دوی په دواړو کوښښونو کې نابریالي کړل، که څه هم برتانیه د وخت زبر ځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسیا، افریقا او امریکا او استرلیا کې یې پراخې مستعمرې لرلې. روسیې چې په منځنۍ اسیا کې تر افغانستان پورې ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختیا غوښتونکي محافظه کار ګوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په ملي انتخاباتو سره تر لاسه کړ، برتانوي هند د روسیې د احتمالي تېري په برابر کې یو نوی ستارتیژیکي تجویز وایست او په هغه باندې یې د عملي سرحد (Seientifie Frinties) نوم کېښود. د ډېورنډ توافق لیک او د ډیورنډ کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح علمي سرحد زېږنده دي. ما دغه موضوع ګانې پّ خپلو اثارو کې د ارشیفي لومړنیو رسمي پاڼو او ناخپرو شویو لیکنو او راپورونو له مخې په دقیق او اوږد ډول شرح کړي (۴۱). دلته به یې اساسي مطلب په لنډ ډول بیان کړم.

د په اصطلاح "علمي سرحد" نه مطلب دا و چې په هغه حال کې چې روسي پوځ د هند د اشغال په مقصد په افغانستان ننوځیيا حتی د امیر عبدالرحمن په مړینې سره په افغانستان کې ګډوډي پېښه شي، د برتانوي هند پوځونه به د هندوکش نه په ښکته ستراتېژیکي سیمو یانې کندهار، جلال آباد، کابل او غزني کې ځای پر ځای کېږي. په دغه مقصد چې د روسي پوځ د ورتګ مخه ونیسي. د وړاندې تګ دغه چلند بیا لازمه کوله چې نه یوازې هغه مهم کوتلونه او ځایونه چې "علمي سرحد" ته رسېږي د دوی په کنترول کې وي، پر هغو قومونو هم سیاسي کنترول ولري چې دغه کوتلونه یې په سیمو کې پراته وي. دغه ټول تجویز بیا حتمي کوله، چې هند بیا له افغانستان سره خپل سرحد یا پوله وټاکي او د امیر لاس له دغو قومونو

او سیمو نه لنډه کړي.

دا چې تزاري روسیې که څه هم امپیریلستي او پراختیا غوښتونکی هېواد و، د افغانستان له لارې په هند باندې د یرغل نیت لاره، یقیني نه وه خو وېره یې یقیني وه، په تېره د انګلستان د محافظه کار یا توري ګوند په پاسنیو کړیو کې په هر حال په هغه وخت کې چې د لندن د محافظه کار ګوند مشر لارډسالسبري (Salisbury) په لاس و او د هند حکومت د وایسرای لینزډون (Lansdowne) په مشرۍ چلېده، " علمي سرحد" د رسمي سیاست په شان ټینګ ونیول شو او د عملي کولو په مقصد له خیبر نه تر کابل پورې د ریلوې غزولو لازمي شیان او سامانونه زېرمه شول او د کابل سین سروې هم پیل شوه. داسې هم د کویټې او چمن تر منځ د کوژک تونل په اېستلو پیل وشو. انګلیسانو کویټه د امیر شېرعلي په وخت کې د کلات خان له لارې او سبي او پښین یې د ګندمک په تړون سره تر لاسه کړي وو. د انګرېزانو له خوا د کویټې نیول د افغان او انګلیس د دویم جنګ یو علت و. امیر عبدالرحمن هم ویل چې کوژک تونل اېستل لکه د ده په نس کې چې د چړې ننوېستل وي.

د هند وایسرای په ۱۸۸۸ کې امیر عبدالرحمن ته په یوه لیک کې څرګنده کړه چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هېوادونو تر منځ پوله مشخصه شي او د دغه مقصد لپاره به یو برتانوي هیئت کابل ته درشي. له هغه نه یې دا هم وغوښتل چې د افغانستان په شمالي پولو کې برتانوي افسران ومني، خو امیر د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وایسرای لینزډاون د ټینګار په برابر کې یې ډول، ډول پلمې کولې. کله به یې وړاندیز کاوه چې یو برتانوي هیئت دې په کابل کې په عام دربار کې کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به یې وایسرای ته بلنه ورکوله چې کابل ته راشي. یو ځل یې دا وړاندیز هم وکړ چې د دواړو خواوو پلاوي دې په کومه سرحدي سیمه کې سره خبرې اترې وکړي، خو دغه وړاندیزونه د وایسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټینګار کاوه، چې د بحث موضوع دې یوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې د مخه ټاکل شوې وي او د دغه مقصد لپاره دې امیر یو برتانوي هیئت په کابل کې ومني. وایسرای یو ځل امیر هند ته هم وباله، خو امیر د ناروغۍ په پلمه هند ته له ورتګ نه ښنه وغوښتله. دواړه خواوې له یوې بلې نه شکمنې وې. امیر په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو د وړاندې تګ

مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غځول، د گومل د تونل پرانستل او له ځینو سرحدي قومونو سره د هغو مذاکره کول او دکابل سین سروې کول. له بلې خوا وایسرای په سرحدي سیمو کې د افغانستان پرمختگ د خپل "علمي سرحد" پروگرام مخالف باله، لکه د وزیرستان په وانه او د مومندو په مټايي کې د نظامي پوستو جوړول، په اسمار کې د پوځ ډېره کول او د چاغي نیول. په دغه وخت کې په واقعیت کې د امیر ماموران له چترال نه تر لویدیځ بلوچستان پورې د وړاندې تگ په حال کې وو. دوی کوم هغه سرحدي قومونه چې د افغان – انگلیس په دویم جنگ کې په خپل سر شوي وو، هڅول چې د افغانستان حکومت ته غاړه کېږدي. دوی په خپل دغه ماموریت کې د پیسو په ورکولو، کابل ته د قومي جرگو تللو په هڅولو او په عین حال کې د نظامي قوت به ښوولو سره بریالي وو. غټ بری د سپاه سالار غلام حیدر څرخي په برخه و. هغه وروسته له دې چې شینواري، بر مومند او کونړیان د حکومت تر نېغې اداري لاندې راوستل، په ۱۸۹۱ کې یې خپل پوځ په اسمار کې ډېره کړ او له هغه ځایه د باجوړ، دیر او سوات د ایل کولو لپاره هلې ځلې پیل کړې. د برتانوي هند د باندنیو چارو وزیر (ماتر ډیورنډ) لا تر هغه د مخه د ۱۸۹۱ کال په جون کې څرگنده کړې وه، چې "موږ په ټول سرحد کې د (ایران) له تورو غرو نه تر وزیرستان پورې بد خبرونه تر لاسه کوو، امیر کُرمه تهدید کړې او اپریدیان په لړزېدونکي حال کې دي."

وایسری لینزډون لا په دې فکر و، چې امیر غواړي پوره خپلواک وي، نو بیا یې ټول هغه درانه توپونه او وسلې چې افغانستان له اروپايي هېوادونو څخه په بیه اخیستې وې، د کراچۍ په بندر کې ټال کړې او د امیر د اعتراض په ځواب کې یې ولیکل چې تر څو د سرحد مسئله فیصله شوې نه وي، هغه به ټال وي. دا په داسې حال کې چې دغو وسلو ته د هزاره جات په روان جنگ کې سخت ضرورت و. په واقعیت کې وایسرای لینزډاون په امیر عبدالرحمن باندې د دغسې فشار اچولو په فکر شو، چې پخوا وایسرای لارډ لېټن په امیر شېرعلي باندې راوړی او هغه بیا د افغان – انگلیس د دویم جنگ یو علت شو، خو دغه ځل لندن د وایسرای د خپل سري عمل په مخ کې خنډ شو. سره له دې هم لینزډون له امیر نه په یوه لیک کې وغوښتل چې د هند لوی درستیز جنرال فریدرک رابرټس په مشرۍ په جلال آباد

کې یو نظامي هیئت ومني چې د ۱۸۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي. په لیک کې یې دا هم ورته څرګنده کړې وه، چې "که ما له تا والا حضرت نه د سپتمبر تر اول پورې وانه وربېدل چې ته حاضر یې دغه هیئت ومنې، زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېرته واخیستل شي؛ خو که ته دغه وړاندیز ومنې یا ونه منې بیا به لازمه وی چې فیصله وشي چې کومې سیمې د افغانستان د سلطنت دي او کومې نه دي."

د جنرال رابرټس په مشرۍ د دغسې نظامي هیئت له استولو نه مطلب دا و چې د هند وایسرای غوښتل موضوع د فشار په راوړلو یا حتی د زور له لارې حل کړي. رابرټس د افغان – انګلیس په دویم جنګ کې د انګرېزي پوځ لوړ قومندان و، چې په امر سره یې یو شمېر افغانان په کابل کې په دار ځړول شوي او د افغانانو د میوند له بري نه وروسته یې په کندهار کې د غازي محمد ایوب پوځ مات کړی و. دی په رښتیا افغانانو ته منفور و، چې په کابل کې د هغه شته والي پارونې کولې. نو امیر عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ هیئت هم د منلو نه و. نو یې د اګست په درېیمه وایسرای ته ولیکل، چې حاضر دی دغه هیئت ومني، خو هغه دې د هزاره جات د جنګ له امله وځنډېږي.

لینزډاون له هغه وروسته خپل چلند نورهم سخت کړ. په خپله شورا کې یې په خپلو ملګرو ومنله، چې هند باید یوه کرښه وټاکي او څرګنده کړي چې د امیر حکم دې له هغې نه اخوا نه چلیږي او که افغان سرتیري له هغې نه اخوا ولیدل شي، په زور دې بېرته په شا ووهل شي او دغه کرښه دې په دې ډول په نښه شي چې اسمار، چاغه، او وانه دې له افغانستان څخه بېل شي، خو پخوا له دې چې دغه اخطار امیر ته د لیک له لارې ورسیږي، په لندن کې د لبرل ګوند د محافظه کار ګوند پر ځای په واک شو او د هند په چارو کې نوی لبرل وزیر وایسرای لینزډاون ته څرګنده کړه، چې له امیر عبدالرحمن سره په احتیاط چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي تغیر پېښ شوی نه وي، د هغه په چارو کې دې تر ممکنې کچې لاسوهنه کمه شي. سره له دې هم وایسرای وغوښتل چې یو نظامي هیئت د رابرټس په مشرۍ کابل ته واستوي، نو یې په یوه لیک کې د ۱۸۹۳ کال په جنوري کې امیر ته څرګنده کړه چې داسې یو نظامي هیئت به د مارچ په میاشت

کـې کابـل تـه در ورسـېږي او کـه پـه دې اړه د هغـه (امير) مثبـت ځواب د فـبروری تر اومـې پـورې ونه رسـېد، کابـل ته به د هغـه ورتګ ممکنه نـه وي. امير ممکـن پوهېده، چـې د جـنرال رابرټـس ماموريـت پـه پـسرلي کـې سرته رسـيږي، نـو يـې دځنډولو له تاکتيـک نه کار واخيسـت. امـير د پاين (Pyne) پـه نامه د لندن د ښـار د کارګرې طبقې يـو انګليـس مسـتخدم لاره، چې ورته ښـه مخلص و. خپـل ځوابي ليـک د فبروری په ۱۷ مـه د هغـه پـه لاس واسـتوه او ورته يې هدايت وکړ چې په سـفر کې بېـړه ونه کړي. هغـه د مـارچ پـه ۱۲ مـه کلکتې ته ورسـېد، يانـې هغه وخت چـې د رابرټـس ماموريت ختـم شـوی و. امـير پـه دغه ليک کـې وايسرای تـه ښرګنده کـړې وه، چـې دغه هيئت پـه دغـه وخـت کې د سـختو سـړو او پـه خپلـه د ده د ناروغۍ لـه امله منلی نـه شي او پـر دغـو سربېـره پـه دغه وخت کـې ځنګه چـې لارې پـه واورو سره بنـدې وي، قومي مـشران کابـل ته رسـېدلی نـه شي او د هغو په نشـتوالي کې بـه د هيئت راتـګ بې ګټې وي. پايـن چـې د امير اعتمادي شـخص و، په کلکتـه کې د باندنيو چـارو وزير مارتمر ډيورنـډ لـه هغـه سره پـه کتنه کې د اميـر په اړه د خپـل حکومت روغ نيتي وښـوده. پاين هـم پـه مقابـل کـې د امـير روغ نيتـي وښـوده. پـه عين حـال کـې ډيورنډ بـه سرحدي سـيمو کې د افغانسـتان د پرمختګ په اړه شـکايت وکړ. پاين هم په همدغو سـيمو کې د برتانـوي هنـد د وړانـدې تـګ پـه اړه د امير شـکايتونه هغه تـه واورول. پـه ټوليز ډول پـه داسـې لفظـي مبادلـې سره د دواړو خـواوو تر منځ يـو ډول روغ نيتـی راغی. عجيبه ده چـې د لنـدن ښـار د ختيځـې برخې يانـې د کارګرې طبقې اوسـېدونکيو تـه هلته په عـادي ډول مجـال نـه وي چـې د خپـل ملـک د لـوړو طبقو په تېـره له لـوړو حکومتي کسـانو سره مجلـس وکـړي، خـو پايـن په کلکته کـې د امير د يـو ډول اسـتازي په توګه لـه خپلـو دغسـې وطنوالـو سره خـبرې وکـړې او د هغـو او د امير عبدالرحمـن تر منځ بـې اعتـمادي يـې پـه روغ نيتـي بدله کـړه. د هغه لپاره په رښـتيا چـې دا يو غـټ بری و (۴۲).

پـه دغـه وخـت کـې چـې کابـل تـه د انګليـس هيئت تللـو خـبرې کېدلـې يانې د نهمـې لسـيزې پـه پيل کـې د روس پوځـي واحدونه د افغانسـتان په شـمال - ختيځ کې پـه بدخشـان کې را دمخه شـول. په داسـې حال کې چې ټول بدخشـان پـه جنوب کې د بروغيـل لـه کوتـل نـه په شـمال کې تراق سـو يا مرغاب سـين پـورې د افغانسـتان تر

لاس لانـدې سیمه وه او امـیر حتـی لـوی پامیر تـه نږدې پـه سرمه تاش یا سـومه تاش نـوې ځـای کې نظامي پوسـته هـم ځای پر ځای کـړې وه. لکه چې دمخه ویل شـوي، د بدخشـان د روښـان او شـغنان لـه سیمو نه د پنجه سـین ګوټی تېرېـده، چې سرچینه یـې د پامـیر سرقـول وه. د پنجه سـین ګوټی د امو سـین نه و. د امو سـین لـه هغه ځای نـه شروع کېـده، چـې لـه جنـوب نـه د کوکچې سـین او له شـمال نـه د مرغاب سـین ورسره ګډېـده، خـو روسـانو تـه بدخشـان تـر پنجه پـورې سـیمه وه او دوی د روښـان او شـغنان هغـه برخـې چـې د پنجـه په شـمال کې تـر مرغاب سـین پورې پرتـې وې، د بدخشـان سـیمې نـه ګڼلـې. په دې حسـاب دغه برخـې روسـانو تـه د ۱۸۷۳ کال له پوهـاوي نـه د بانـدې وې او پـه هغـو بانـدې یـې د افغان حاکمیـت د دغه پوهـاوي پر خـلاف شـمېره، چـې افغانسـتان یې باید پرېـږدي، روسـانو د دې پروا هم نـه کوله چې لـس کالـه کېـدل چې د بدخشـان دغه برخـې د افغانسـتان تر حاکمیت لانـدې وې.

روسـانو پـه ۱۸۹۲ کـې خپلـه ادعا پـه نظامـي زور سره پیـاوړې کـړه اول یې یوې نظامـي قطعـې د کرنیـل یانـوف (Yanoff) پـه قومندانـۍ پـه سرمـه تـاش کې پـه افغان نظامـي پوسـته نابېره ودانـګل او هغه یې له منځه یووړه. وروسـته دوه سـوه ییزه نظامي قطعـه یې د کرنیل یانوسـکاي (Yannisky) په قومندانۍ شـغنان ته ننوتلـه، خو افغانانو هغـه پـه شـا ووهلـه. لکـه د مخه چې یې یـوه چیني نظامـي قطعه په شـا تمبولـې وه. بـل کال د روسـانو بلـه نظامي قطعـه د هغوي د دفـاع وزیر د زوی په قومندانۍ روښـان تـه ننوتلـه او فیرونـه سره مبادلـه شـول. پـه دې ډول بدخشـان تـر خطـر لاندې شـو او امیرعبدالرحمـن لـه یـوې خوا د روسـانو او له بلې خـوا د برتانوي هند تر فشـار لاندې شـو. پـه اصـل کې امیر تـه ګرانـه وه، چې په دغه لرې سـیمه کې د روسـیې لـه نظامي پـوځ سره مقابلـه وکـړي هغه هـم په هغه حـال کې چې د هنـد وایـسرای د ۱۸۹۲ کال پـه جـولای کـې ورنه غوښـتي و، چـې په پامیر کـې په خپل فعـال چلند سره سـتونزې پیـدا نـه کـړي. بل کال پـه لندن کې د هنـد د چارو وزیـر د هند وایسرای ته پـه یوه لیک کـې څرګنـده کـړه چـې "موږ پـه دې فکر یـو چـې اوس د دې وخت راغلـی چې امیر د روښـان او شـغنان د حتمـي پرېښـودلو فیصلې ته امـاده کړي" او ترېنـه وغواړئ چې یـو برتانـوي افسر پـه کابل کـې ومني، چـې په هغو خـبرو اترو یـې خبر کـړي چې په دې اړه لـه روسـیې سره شـوې دي. هغـه دا هم وویل چې برتانیه پـه هیڅ وجهه حاضره

نـه ده، چې د دغو سـيمو په سـاتنه کې لـه امير سره مرسـته وکړي، ځکه چـې دغه کار بـه د ۱۸۷۳ کال موافقـې پـر خـلاف وي. هغه دا هـم وويل چې روسـان حاضر دي نه يـوازې درواز امـير تـه پريـږدي، چـې د پنجې پـه کيڼه خوا کـې د بخارا تـر لاس لاندې ناحيـه ده، بلکـې د واخـان هغه ټرانگـه چې تر چين پـورې غزېدلې ده، هـم ورپرېږدي او کـه امـير شـغنان او روښـان پـه ارامۍ ترک کـړل، برتانيه بـه په خپل وار حـاضره وي چـې چاغـه او اسـمار امير ته پرېـږدي، د نـوي چمن په عـوض غرامات ورکـړي او په کراچـۍ کې يـې تال شـوي مالونه ازاد کـړي (۴۳).

ځرگنـده ده چې برتانيـې نـه غوښـتل لـه پنجه سـين گوټـې نه پورتـه د روښـان او شـغنان په سر له روسـيې سره سـخته ونيسي. پر هغه سربېره دوی غوښـتل افغانسـتان تـه د واخـان پـه ځانگـړي کولو سره د خپلـې امپراتورۍ تر منځ يو حايل ولـري، د دې لپـاره چـې د دواړو امپراتوريـو تـر منځ د احتـمالي ټکر مخنيوی شـوی وي.

بيـا نـو د هنـد وايـسرای د ۱۸۹۳ کال د جـولای پـه ۲۴مه له امير نه پـه ليک کې په ټينگـه وغوښـتل، چـې يو برتانوی افـسر په کابل کې ومني چې د روسـانو لـه ادعاگانو نـه يـې خبر کـړي او پـه اړه يې د هغـه فکرونه معلـوم کړي. په عـين حال کې يـې ډاډه کـړ، چـې له دغـه افسر سره بـه نظامي کسـان ملگري نه، بلکـې بس درې يـا ځلور تنه افـسران ملگـري وي. امـير وايـسرای دغـه وړانديز په اسـانۍ ومانـه او ترڅنه يـې دا هم وغوښـتل، چـې دغـه افسر دې يوې نوميالی شـخص لکه گلدسـټين، د برتانيې پخوانی صدراعظـم وي، خـو وايـسرای د دغـې دنـدې لپـاره د لندن په مشـوره د هنـد د باندنيو چـارو وزيـر سرمارتمـر ډيورنـډ (Sir Martimer Durand) غـوره کړ، چـې فارسي يې ښـه ويلی شـوه. امـير هغه هـم ومانه.

بيـا نـو ډيورنډ له ځلـور برتانـوي او ځلور مسـلمانو افسرانو سره د سـپتمبر په منځ کـې لـه پېښـوره د کابل په لور روان شـو. د هيئت دوم کس کرنيل ايليـس (E. R. Ellis) و. پـه لنـډي کوتل کې سـپاه سـالار غلام حيـدر څرخي هيئت ته ښـه راغلـی ووايه او هغـه يـې په پـوره قدر سره د اکتوبـر په دويمه کابل ته ورسـوه او د چهل سـتون په مانۍ کـې يـې ځـای پر ځای کـړ، چې د خلکو لـه نظر نه پنـاه وي.

هيـئت درې ورځـې وروسـته لـه امـير سره پـه دربـار کـې وليـدل، خـو دا يـوازې

تشریفاتي لیدنه وه. د شپږو اونیو په موده کې چې هیئت په کابل کې و، د دواړو خواوو تر منځ یو وخت بل وخت خبرې وشوې. ترڅو د نومبر په دولسمه د دوی تر منځ دوه توافق لیکونه اعلام شول، چې یې یې د افغانستان شمال – ختیځ پولې او دویم یې د ختیځ – سهیل پولې په اړه وو. دا چې امیر به دغه دویم توافق لیک په رښتیا لاسلیک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکی بحث وشي.

په لومړي توافق لیک کې ویل شوي چې امیر "... په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحیې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې [په ختیځ کې د ویکتوریا له ډنډ یا سرقول نه له امو سره د کوکچې تر یو ځای کېدلو پورې] نیول شوې دي، خوشې کړي. په دغې ځرګند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحیې به چې د آمو په سهیل کې پرتې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسلیم کړلی شي." په دغې موافقې سره د پنجه سین ګوټې د افغانستان او بخارا تر منځ پوله شوه، خو هغه هیڅ وخت نه دا چې بین المللي پوله نه وه، هیڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې، چې د مخه ویل شوي، له بروغیل نه تر اق سو یا مرغاب پورې سیمه وه. په دغه توافق لیک سره دغه بدخشان دوه ځایه شو، خو د واخان په سر چې د همدغه توافق لیک په یوه برخه وه، یوه سپکه لانجه پیدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ویکټوریا د ډنډ یا سرقول په سیمه کې تر لوی پامیر پورې یوه اوږده تړانګه ده، چې په سر کې یې پوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لره برخه کې د واخي په نامه اسماعیلیان اوسېدل. په داسې حال کې چې پامیرونه کله د فرغانې او کله د چین تابع وو، واخان د ځایي میرانو له خوا اداره کېده چې هغوی یا د بدخشان یا قطغن تابع وو. واخان د پامیر تر څنګه یوه ډېره سړه او کم حاصله اوږده تړانګه ده، خو هغه په دغه وخت کې د روسي او برتانوي امپراتوریو تر منځ د لومړي ځل لپاره بین المللي اهمیت پیدا کړ. د ۱۸۷۳ کال پوهاوي له مخې واخان د روسیې لخوا د بدخشان برخه منل شوې وه، خو امیر عبدالرحمن سره له دې هم نه غوښتل چې هغه د افغانستان یوه برخه وي. په دغه دلیل چې د روسانو د تجاوز په برابر کې به له هغه نه دفاع ګرانه وي. امیر په دې هم ډاډه نه و، چې برتانیه به د هغه په دفاع کې له ده سره ودرېږي، لکه چې د روښان او شغنان او تر هغه د مخه د پنجده په دفاع کې یې د افغانستان په اړه ژمنه تر سره کړې نه

وه، چې کـه پـه افغانسـتان بانـدې تېرى وشي او کـه دغـه تېرى د افغانسـتان لـه خوا پاربدلـى نـه وي، دوى بـه د تېري دفع کـوي. له بلې خوا روسـيه د دې مخالفه وه، چې واخـان لـه افغانسـتان نه غيـر د بل هېواد تـر لاس لاندې وي. روسـانو هـم د برتانويانو په شـان غوښـتل چـې واخـان د دوى د امپراتوريو تر منځ حايل وي. پـه دغه حال کې د ډيورنـډ غتـه وظيفـه دا شـوه چې امير وهڅـوي چې واخـان په کوم ډول د افغانسـتان برخـه وګرځـوي، خـو امـير نه هڅـول کېـده. حتى په هغـه حال کـې هم چـې ډيورنډ ورتـه کـړه چـې واخـان دې په نامـه د افغانسـتان وکيل (اسـتازي) تر لاس لانـدې وي، خـو پـه واقعيـت کې بـه په ګګت کـې د برتانـوي افسر لخـوا اداره کيږي. پـه پاى کې امـير چـې افغانسـتان تـه د روسـيې له خطر نه په اندېښـنه کـې و او د برتانيـې ملاتړ يې ضروري ګڼـه، موافقـه وکـړه چې واخـان به د افغانسـتان تر حاکميت لانـدې وي، خو بـې لـه دې چـې نظامـي پوځ پکـې ديره کـړي. هغه و چې لکـه د مخه ويل شـوي امير د پنجـه سـين ګوټـى چـې واخان يې پـه کينه خـوا کې پـروت دى، د بـين المللي پولې پـه توګـه ومانه.

دوه کالـه وروسـته (۱۸۹۵) دروس- انګليـس يو ګډ کميسـيون د افغانسـتان د غير رسـمي اسـتازي پـه ګـډون د روسـيې، افغانسـتان، چـين او برتانـوي هند تر منـځ پوله پـه سـاحه کې په نښـه کـړه. چين پـه دغو خـبرو کې ګـډون نـه لاره، خو اعـتراض يې هـم ونـه کـړ. که څه هـم د افغانسـتان سره يې د سـل ميله پـه انـدازه ګډه پولـه لرله. پـه دې ډول د واخـان دهليـز او افغـان پامـير د وخـت د درېيـو لويـو امپارتوريـو تـر منځ د بېطرفـې سـيمې يا حايلې سـيمې په داسـې ځـاى کې ومنل شـو، چې د نړۍ بـام ورته ويـل کېده.

بـل توافـق ليـک د ډيورنډ توافق ليـک يا په ۱۸۹۳ کـې د کابل کانونشـن، په نامه د افغانسـتان د ختيـځ – سـهيلي پولـې په اړه و، چې بدخشـان له بروغيل کوتل نـه د ايران تـر سرحـد يـا تـورو غرو پـورې يو نيـم زر ميلـه اوږده وه. د دغـې پولې اهميـت په دې کـې و، چـې هـم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانسـتان په اړه وه او دغسـې قومونه يې اغېزمـن کـول چـې د اصلي افغانسـتان جوړونکي و، نـو د دوى په منځ کـې د بېلتون د پولـې ټـاکل ناشـونى يا بيخي ګـران کار و، خو ډيورنډ سره لـه دې هم د خپل حکومت د "عمـلي سرحـد" د تجويـز لـه مخې د هغې په ټاکلـو ټينګار کاوه او امـير عبدالرحمن

د هغـوی پـه نېغ او د روسـانو په غېر مسـتقيم فشـار لـه مجبوريت نه له هغـه سره جوړه وکـړه، خـو پـه خپله ځايي خلکو هغه سـم له لاسـه پـه سراسري پاڅـون سره رد کړه.

د دغـه پـه نامـه توافـق ليک ټـول متن د دغه اثـر په پای کـې راوړل شـوی او ددغې موضـوع ټولـي خـواوې مـا پـه خپلـو اثـارو کـې پـه زياتـه انـدازه د اصلـي سرچينو له مخـې بيـان کـړې دي(۴۴). دلتـه بـه يـې هغه اسـاسي ټکـي بيان کـړم چې لـه دغه اثر سره ارتبـاط لري.

د دغـه توافـق ليـک دويمـه او درېيمـه مـاده د هغه اسـاسي ټکي بيانـوي، په دويمه مـاده کـې ويـل شـوي دي چـې" د هنـد حکومـت به هيـڅ په هغو سـيمو کـې چې له دغـې ليکـې نه اخـوا د افغانسـتان په لـور پرتـې دي، مداخله ونـه کړي."

لـه دغـې ليکـې يا کرښـې نه مطلـب د واخـان له بروغيـل نه د ايـران تر تـورو غرو (کوهـای ملـک سـياه) ليکه ده، چـې بايد په نښـه شي. پـه درېيمه ماده کې ويل شـوي دي، چـې" د برتانيـې حکومـت پـه دې ډول موافقه کـوي، چې والا حـضرت امير دې اسـمار او لـه هغه پورتـه دره تر چاناک پورې وسـاتي. له بلې خـوا والا حضرت موافقه کـوي، چـې دی بـه هيڅ وخت په سـوات، باجوړ يا په چترال کې د باشـګل يـا ارنوايي درې پـه ګـډون مداخلـه نـه کوی. هـم داسـې د برتانيې حکومـت موافقه کـوي چې د برمـل سـيمه والا حـضرت ته پرېـږدي... او والا حـضرت د پاټې وزيري ملـک او داور پـه هکلـه لـه خپلې ادعا نـه تېرېږي. داسـې هم والا حـضرت په چاغه بانـدې له خپلې ادعا نـه تېرېږي."

د دغـه توافـق ليـک پـه اړه چـې اول څـه ويـل کيـږي دا دي چـې هغـه توافق ليک (Agreement) يـا کانونشـن (Convention) دی، نـه تـړون (Tready). تـړون او توافق ليـک عـين مفهومونـه، نـه دي. تـړون د دوو هېوادونو تر منځ ژمنه وي، چـې هغه بايد د هغـو د لـوړو مـلي مجلسـونو نه تېر شي، په داسـې حـال کې چې توافـق ليک د يوې مسـئلې پـه اړه د دواړو خـواوو تر منځ جـوړه يا موافقه ده. کانونشـن د اجتماعي دود له مخـې د اسـتازو يـا لويانـو غونـډې تـه ويل کيـږي، چـې مفهوم يې تـر موافقـې نه هم سسـت وي. لـه همـدې املـه به وي، چې دغـه توافق ليـک په اصلي ليکنو کـې يوازې پـه دغـو نومونو ياد شـوی، نـه د تړون پـه نامه. له دې نه ښـکاري چې دغـه توافق ليک

برتانویانو ته یوازې د دوی په اصطلاح "عملي سرحد" په ارتباط مهم و، چې په هغه سره د افغانستان او برتانوي هند تر منځ د نفوذ سیمې په نښه کړي او یو د بل په نفوذي سیمه کې مداخله ونه کړي. د دې مانا دا نه وه چې د برتانوي هند نفوذي سیمه د هند یوه برخه شوه. برتانویانو تر پایه پورې په خپله نفوذي سیمه کې خپل اداري طرز تطبیق نه کړ او له هغې نه یې د افغانستان د عنعنوي حاکمیت لاس لنډ کړ، د دې لپاره چې په هغې باندې د خپل "علمي سرحد" په تقاضا سیاسي نفوذ ولري، نو له دغه توافق لیک نه مطلب دا نه و چې د هند واکمنان خپله دغه نفوذي سیمه په هند پورې وتړي او د هند د نورو سیمو په شان یې اداره کړي. لارډایلګین چې د لارډ لینزډاون نه وروسته د هند وایسرای شو د دغه توافق لیک اصلي مطلب یې لندن ته په دې ډول بیان کړ، "د ډیورنډ توافق لیک هغسې توافق لیک و، چې د برتانوي حکومت او د امیر دنفوذ سیمې تعریف کړي. مقصد دا و چې له امیر نه د موجودې وضعې (Status quo) قبولي تر لاسه شي او وساتله شي(۴۵). بیا نو له امیر نه وغوښتل شول، چې د دغه توافق لیک له مخې به د هند په نفوذي ساحه کې مداخله نه کوي، خو له دغې مداخلې نه مطلب نظامي مداخله وه. په نورو ساحو کې د کابل او د دغو سیمو دقومونو تر منځ اړیکې د پخوا په شان جاري وې، په دې ډول چې د دغو قومونو جرګې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له کوم باندني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللې او هلته به یې له امیر سره د خپل واکمن په صفت لیدل او خپل بیعت به یې نوی کاوه.

امیر عبدالرحمن د وزیرو په هکله هم څرګنده ژمنه نه ده کړې. په توافق لیک کې یې په دې اړه دومره ویلي چې "... د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي." دا چې د ده دغه ادعا څه وه، واضحه نه ده خو دا واضحه ده چې د "د وزیرو ملک" د ده شخصي ملکیت نه و، چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي. دی که څه هم د ټول افغانستان امیر و، د دې صلاحیت یې نه لاره چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزیرو د ملک په شان لرې پرته وي، چاته ته ورکړي او که برتانویان په دې فکر وو، چې د وزیرو ملک د افغانستان برخه نه ده، بیا نو څه ضرورت و چې امیر مجبور کړي پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي. په اصل کې دغسې صلاحیت یوازې د ملت په استازیتوب د مشرانو کار و، نه د امیر.

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده، چې ایا امیر به د توافق لیک متن، چې په انګریزي ژبه کې خپور شوی، لاسلیک کړی وي؟

له شته شواهدو نه ښکاري چې لاسلیک کړی به یې نه وي. په دغه متن کې د امیر او ډیورنډ نومونه چاپ شویدي، نه د هغو لاسلیکونه. ډیورنډ چې کله د توافق لیک په اړه نقشه امیر ته وړاندې کړه، هغه پرې یو څه ولیکل، بې له دې چې لاسلیک یې کړي. داسې هم د توافق لیک فارسي متن، چې ډیورنډ ورته واوراوه او بیا یې وروسپاره، امیر لاسلیک نه کړ. که څه هم ډیورنډ لاسلیک کړی و. نو امیر چې د توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی نه وي، انګریزي متن به یې هم نه وي لاسلیک کړی؛ ځکه چې هغه په انګریزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډیورنډ به د توافق لیک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي، چې په فارسي ښه پوهېده، که دغسې هم شوي وي، امیر به د هغه د متن محتویات پوره درک کړي نه وي. بله دا چې د توافق لیک متن هر څه چې و، یوازې انګلیسانو تهیه کړی و، په داسې حال کې چې هغه باید دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهیه کړی وای. نو دغه موجود متن چې د امیر لاسلیک نه لري، د اعتبار وړ کېدلی نه شي، په تېره چې دا په نظر کې ونیوله شي، چې د کرښې د په نښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځینو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امیر د توافق لیک متن لاسلیک کړی، یانې منلی وای له هغه سره به یې مخالفت نه وای کړی، ځکه چې په هغه حال کې به یې خپل قول نقض کړی او د هند حکومت به پرې اعتراض کړی وای، نو کله چې دغه کرښه د توافق لیک او د هغه د نقشې له مخې د افغان – انګلیس د ګډو پلاوو له خوا په ساحه کې په نښه کېدله، افغان استازو اعتراضونه وکړل، چې ځینې یې د مقابل لوري له خوا ومنل شول. تر ټولو مهم مخالفت د باشګل درې په هکله و، چې په توافق لیک کې د هند په نفوذي ساحه کې نیول شوې، خو د کرښې د نښه کېدلو په وخت (۱۸۹٦) کې امیر هغه ونه مانه او وایسرای ایلګین ته یې په ټینګه ښکاره کړه چې د "کافرستان" اخري کور هم د افغانستان دی. د "کافرستان" باشګل هغه دره ده چې له اسمار نه تر بدخشان پورې غزېدلې او هغه وخت منځنۍ اسیا ته یوه ستراتیژیکي مهمه لار وه، چې د "عملي سرحد" په تجویز کې یې برتانوي هند ته خاص اهمیت لاره. پر دې سربېره د هند

حکومـت ادعـا کولـه، چې باشـګل دره د چـترال د مهتر (واکمـن) تر لاس لانـدې وه، چـې برتانـوي هند پـه ۱۸۹۵ کال کې پرې مسـلط شـوی و.

د دغـو ټولـو خـبرو سره سره وایـسرای ایلګین په پـای کې د باشـګل درې په هکله د امـیر ادعـا ومنلـه او پـه لنـدن کـې یې د هنـد چارو وزیـر هملتن تـه په یـوه لیک کې څرګنـده کـړه، چـې د هنـد په نفوذي سـاحه کـې د دغې نیول د تاسـف وړ یـوه تېروتنه وه (۴۶)

بلـه مهمـه موضـوع چـې د توافـق لیـک اعتبار زیانمـن کـوي د مومنـدو موضوع ده. مومنـد پـه دغـه توافـق لیـک کې یاد شـوي نـه دي، خـو برتانویانو هغه تـه د باجوړ پـه ارتبـاط کتـل، چـې امیر د هغـه پـه اړه د نه مداخلـې ژمنه کـړې وه، خـو ددې مانا دا نـه کیـږي چـې امـیر د مومنـدو پـه اړه هم د نـه مداخلې ژمنـه کـړې ده او یا یـې هغه د برتانـوي هنـد په نفوذي سـیمه کې شـوولې وي. مومند او باجوړ دوه سره بېلې سـیمې دي، چـې بېـل قومونـه پکې ابـاد دي. له همدې املـه و، چې امیر د ډیورنډ کرښـې د په نښـه کېدلـو پـه وخت کـې هغوی ته ښـکاره کړه، چـې ټول مومنـد د افغانسـتان خاوره ده. مومنـد لـه کامـې نـه تـر پېښـور پـورې ملک کـې اباد قـوم دی. د پېښـور ښـار هم پخـوا د مومنـدو ښـار و. د مومنـدو بـره برخـه پـه بـر مومنـد او لره برخـه په لر یـا کوز مومنـد یادیـږي. د هنـد وایـسرای غوښـتل چـې کـوز مومنـد د دوی پـه نفوذي سـاحه کـې وي، خـو امیـر د مومندو وېـش نه مانـه. وایسرای بیا وغوښـتل چې مومنـد په یوه اړخیـز ډول ووېـشي، خـو د امـیر د ټینګ مخالفـت لـه املـه یـې پـه پای کـې د خپلې شـورا پـه مشـوره لـه دغـه کار نـه ډډه وکړه. په دغـه فکر کې چـې دغه وېـش دې د امیر لـه مړینـې نـه وروسـته وشي. د مؤلـف سرپـرسي سـایکس پـه وینـا د مومنـد پولـه تر ۱۹۲٦ پـورې هېڅ په نښـه شـوې نـه وه.

عجبـه ده، چـې ډاکتـر عظمـت حیـات خـان د ډیورنډ کرښـې پـه نامه پـه خپل اثر کـې د مومنـدو وېـش د افغانسـتان او هنـد تـر منځ د وایـسرای ایلګین د نظـر له مخې ښـيي (۴۷). د دغـه اثـر لـه محتویاتـو نـه ښـکاري، چې هغـه به د پاکسـتان د رسـمي مقامونـو پـه هدایت او مرسـته لیکل شـوی وي.

پـه هـر حـال د ډیورنډ توافق لیـک موجود متن د اعتبـار وړ کېدلی نـه شي. هغه به

هغـه وخـت د اعتبار وړ سـند شي چې د امیر عبدالرحمن او مارتمر ډیورنډ لاسلیکونه ولـري. دا چې ډیورنـډ پـه خپلو رسـمي راپوروـنو کـې او د امیر منشي سـلطان احمد د امیر عبدالرحمـن ژونـد پـه نامه کتاب کـې چې د تـاج التواریـخ په نامه فارسي شـوی دی، ویـلي چـې امـیر دغـه توافق لیک لاسـلیک کـړی دی، صحیـح نـه دی. ډیورنډ په خپـل یـوه خصوصي لیک کې خپله رسـمي دغـه وینا رد کـړې ده او د سـلطان محمد اثـر دویـم ټـوک جعـلي دی. سـلطان محمد څـه وخت چـې خپـل ناچاپ شـوی اثر پـه لنـدن کـې لـه خپرېدونکي سره پرې ایښـی و، د انګلیسـتان رسـمي مقامونـو د هغه پـه دویـم ټـوک کې چـې د سـیمې او بین المـلـلي موضوعاتـو پـه اړه دی، ګوتې وهلې او خپـل نظرونـه یـې پکـې ځـای کـړي دي. دغـه جعلتوب مـا په خپـل یوه اثـر کې په مستند ډول شرح کړی دی (۴۸).

د ۱۸۹۴ کال پـه پیـل کـې د برتانـوي هند او افغانسـتان په موافقـه د همدغه توافق لیـک لـه مخـې د دواړو خواوو د نفوذي سـیمو تر منځ د کرښـې یا پولې د په نښـه کولو پـه مقصـد دریـو کمیسـیونونو پـه کار پیـل وکـړ. لومړی کمیسـیون لـه خیبر نـه، دویم کمیسـیون له کرمې نه او درېیم کمیسـیون له بلوچسـتان ایجنسۍ له سـیمې نه، څلورم کمیسـیون وروسـته جوړ شـو او په کار یـې پیل وکړ.

د کرښـې د پـه نښـه کېدلـو وخـت کـې د برتانـوي هنـد مامورانـو د توافـق لیک له نقشـې نـه کار اخیسـته او افغان مامورانو به د هغو نقشـو له مخې عمـل کاوه، چې امیر ورتـه ورکـړې وې؛ خـو دغه نقشـې سره متفاوتـې وې او ددغه تفاوت پایلـې لانجې او د کار ځنډېـدل و، چـې درې کالـه وخـت یـې ونیوه. په داسـې حال کې چـې اول فکر کېـده چـې هغـه بـه د څلـورو میاشـتو کار وي. ډېر مهـم د خیبر کمیسـیون و، چې د نقشـو د اختـلاف له املـه اول څه باندې درې میاشـتې وځنډېده او بیـا د ۱۸۹۴ کال په دسـمبر کې د کمیسـیون افغان غړي، سپاه سـالار غلام حیدر څرخي او برتانوي افسر اودني(Udny) له خوا سره ونیول شـو. سپاه سـالار خپل سـیال اودني ته څرګنده کړه چـې لـه امیر نه یې سـمه نقشـه تر لاسـه کـړې ده، خـو دغه کمیسـیون د باشـګل درې او داسـې هـم د مومنـدو پـه اړه د برتانـوي هنـد لـه نظره په مقصـد ونه رسـېد. لکه چې دمخه ویل شـوي وایسرای له باشـګل درې نه پوره تېر شـو او د مومندو په وېشـلو کې هـم پاتـې راغـی، ځکـه چې امیر تـر پایه پـورې ټینګ و، چې ټـول مومند د افغانسـتان

خاوره ده او لـه همـدې املـه و، چې وايسراى ايلگين بيا وغوښتل چې دغه کرښـه له مومنـدو نـه پـه يـو اړخيز ډول تېـره کړي، خـو د خپل لـوى درسـتيز او دخپلې شـورا د غړيـو د مخالفـت پـه وجه، چـې امير ممکـن بيا ټـول پروگرام لغـوه کړي، لـه دغه کار نـه لاس واخيسـت. هغـه امـير ته اخطـار ورکـړى و، چې کـه د ميټايي (Mitai) پوسـته لغـوه نـه کـړي او له پارونـو نـه لاس وانخلي، په افغانسـتان بانـدې په مواجـب ودرول شي او لـه هنـد نـه بـه د وسـلو ازاد انتقـال نـه مخنيـوى وشي. هغـه و، چـې د امـير په هدايـت د ميټايـي نظامـي پوسـته د ۱۸۹۷ کال د اپريـل پـه ۲۴مـه له افغـان سرتېرو نه خـالي شـوه. پـر دې سربېـره برتانوي هنـد د خپل مامور مـرک (Merk) لـه لارې د کوز مومنـد يـو څو خېلونه د پېسـو له لارې تر خپل نفوذ لاندې راوسـتي وو، چې وروسـته د "ډاډوړ" خېلونـه" پـه نامـه ياد شـول. سره لـه دې هم دغـو خېلونو ته د افغانسـتان له خـوا د لالپـورې د خـان له لارې چې د ټولـو مومندو عنعنوي خـان و، مواجب ورکول کېـدل. امـير تـر اخره د مومندو پـه اړه د ميټايي پوسـتې له خوشي کولو نـه غير برتانوي هنـد تـه کـوم امتيـاز ونه مانـه (۴۹). پـه خيبر کې يـوه وړه برخه بې نښـې پاتې شـوه او نـور ټـول له سـپين غـره نه تـر چترال پورې په نښـه شـول.

د بلوچسـتان کميسـيون چې وظيفه يې د ايران تر سرحد ياني د ملک سـياه غرونو پـورې د کرښـې ايسـتل او پـه نښـه کـول و، هـم له فکـر نه کېدونکـو سـتونزو سره مخ شـو، کـه څـه هـم د دغې اتـه سـوه ميلـه کرښـې اوږده برخـه له وچـې بېديا، شـگلنو سـيمو او سـپېرو غونډيـو څخه تېرېـده، فکر کېده چې دغه کميسـيون به خپلـه دنده په څلـورو مياشـتو کې سرته ورسـوي، خـو دغه کار څـه بانـدې دوه کاله ونيـول. لومړى دا چـې انگليـس کمشـنر کفتا مـک مـه هـون (Mac Mahon) د ۱۸۹۴ کال د اپرېل په پنځمـه او سـيال يـې سردار گل محمـد يوه مياشـت وروسـته لـه هغه د مۍ د مياشـتې پـه اخـر کـې ډومنـډي (Domandi) ته ورسـېد. عجبـه داده چې د دوى تـر منځ خبرې د خليفـه نورمحمـد لـه لارې پيل شـوې. ويل کېده چـې امير خپل اسـتازي سردار گل محمـد تـه ويـلي وو، چـې لـه خپـل انگليـس سـيال سره پـه نېغـه ونه گـوري. پـر دې سربېـره د دواړو نقشـې سره متفاوتـې وې. د معمـول پـه شـان له انگليس اسـتازي سره د توافـق ليـک نقشـه او لـه سردار سره د امير په لاس جوړه شـوې نقشـه وه. د ميک مه هـون ټـول هغه کوښښـونه شـنډ شـول چې غوښـتل يـې لـه سردار گل محمـد سره په

خپله خبرې وکړي يا دغه سردار هغه کرښه ومنې چې د توافق ليک په نقشه کې په نښه شوې وه. په پای کې هغه خپل وايسرای له دې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امير نه د يوه ليک له لارې وغوښتل چې خپل استازی پوه کړي چې کرښه د توافق ليک د نقشې له مخې په نښه کړي. هغه و، چې بيا دوی دواړه د اگست په اتلسمه د درې کړيو په موده کې وليدل او خبرې وکړې؛ خو بيا هم موافقې ته ونه رسېدل او ميک مه هون خپل حکومت ته وليکل چې زموږ د خبرو نتيجه په څرگند ډول ښيي چې تر څو امير سردار ته سمه نقشه او نوي هدايتونه ور نه کړي، زما لپاره به بې گټې وي چې له سردار گل محمد سره د پولې په اړه بيا وگورم. حقيقت دادی چې د توافق ليک نقشه چې ۱۸۹۳ کې په بېړه کښل شوې وه، تېروتنې يې لرلې. له بلې خوا امير عبدالرحمن د افغانستان له ختيځو سيمو سره ښه بلد و. د هغه مور او نيا او دوه مېرمنې د همدغو سيمو له قومونو څخه وې. وايسرای بيا امير ته وليکل چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه (امير) خپلو استازو ته سمې نقشې نه دي ورکړې. بيا يې ورته خبرداری ورکړ چې که هغوی ته يې سمې نقشې ورنکړې نو د دغه کار پايلې به ناوړه وي. هغه و چې امير بيا خپل د بلوچستان د کميسيون استازي ته د توافق ليک د نقشې نقل ور واستوه او په نتيجه کې د دغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ، خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و. برتانوي هند د دې لپاره چې د کميسيون کار پر مخ ولاړ شي د په هه کوتل (Phah kotal) افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق ليک کې د هند په نفوذي سيمه کې شوول شوی و.

په دغه نوې فضا کې د بل کال (۱۸۹۵) د فبروري تر شپاړسمې پورې له ډومنډي (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسې، خو له چمن نه د ايران تر سرحد پورې د کرښې د په نښه په کار کې ځنډ پېښ شو. يو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته ښايسته ځنډ وروسته ورسېد. پر هغه سربېره د خواجه عمران او چمن تر منځ کرښې په سر د دواړو تر منځ کرښې په سر د دواړو تر منځ اختلاف پېښ شو. دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پيل کړ، خو کله چې محمد عمرخان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، ميک مه هون هغه رد کړه. په دې دليل

چې د هغه په قول دا د پښین علاقه ده او پښین او سبي خو د ګندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې نیول شوی و. لانجه په پای کې بیا وایسرای او امیر ته ورسېده او وایسرای د دې لپاره چې له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د لیکې د په نښه کولو کار په مخ ولاړ شي، افغانستان ته د ایلتاز کاریز (lltaz karez) پرېښود. څنګه چې میک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انګلیس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنوری کې سره ټول شول او له افغانانو سره یې په ګډه د لیکې د په نښه کولو کار له سره ونیوه او دغه کار بیا بې له کوم خنډ نه پر مخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې د دغې اوږدې لیکې وروستۍ پایه د ملک سیاه غره له پاسه ودرول شوه (۵۰).

د کرمې کمیسیون د مخه له سیکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram) لرم؟ پورې د کرښې د په نښه کولو کار سرته رسولی و. دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شرینډل خان په ګډ کوښښ لړ و ډېر د ډیورنډ د توافق لیک له مخې ایستل شوې او په نښه شوې وه، چې زیاتره یې د افغانستان په ګټه وه. په نښه کولو کې یې طبیعي ځانګړتیاوې او اوبه په نظر کې نیول شوې وې. افغان خوا که څه هم سمه نقشه په لاس نه لرله د کرښې د په نښه کولوکار د ۱۸۹۵ په منځ کې سرته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزیرستان کمیسیون د ۱۸۹۵ کال په جنورۍ کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خو دغه کمیسیون یوازې له انګلیس افسرانو نه جوړ و. د هند د وایسرای په وینا امیر هغه ته ښکار کړې وه چې دغه کار دې دوی په خپله ترسره کړي، بې له دې چې افغان ماموران پکې برخه ولري. د عظمت خان په وینا دغه کمیسیون د وزیرو ملت ته د درې زره سرتېرو په زور ننوت او د ګومل له سین نه لس میله پورته په وانه کې یې په یوه کامپ کې واړول. تردې د مخه په وانه کې له وسله وال پاځون سره مخ شول. په وزیرو کې دغه فکر زر خپور شو، چې د انګرېزانو په شته والي سره به دوی خپله خپلواکي، چې ډېر پرې ویاړېدل، له لاسه ورکړي او باجونه به هم پرې حواله شي، نو د ۱۸۹۴ په نومبر کې یې په انګرېزانو برید وکړ او یو شمېر یې د دوو افسرانو په ګډون ټپي کړل، خو په پای کې دغه پوځ د جنرال لاکهارت په قوماندانۍ پاځون وځاپه او له هغه وروسته د کرښې د په نښه کولو کار

لـه ډومنډي نـه پيل شـو او د درې پوځـي واحدونو پـه ملګرتوب له خوجـه حضر نه د برمـل او شـوال لـه درې نـه په سـختو حالاتو کې په دغه کار موفق شـو. لـه ډومنډې نه تر لارام پورې د کرښـې د ټاکلو نقشـې او يادښـتونه امير ته د هغه د منلو لپاره واسـتول شـول، خـو هغـه پـرې اعتراض وکـړ او ويې غوښـتل چـې يو شـمېر ځايونـه د يو ځو کوتلونـو پـه ګډون بايد د افغانسـتان وي، خو د هغه دغه غوښـتنه ونه منل شـوه او ورته ثرګنـده شـوه چې کومه کرښـه چې ښـاغلي کنګ او ښـاغلي اندرسـن ټاکلـې، اخري ده او بدليدلـی نه شي (۵۱).

پـه دغـه ډول د بدخشـان لـه بروغيـل کوتل نـه د ايـران د ملک سـياه غرو پـورې د يـوه نيـم زرميل پـه اوږدو کـې د برتانوي هند "عملي سرحد" په تقاضا داسـې کرښـه په نښـه شـوه، چې مقصد يې د کابل توافـق ليک له مخې د برتانـوي هند او افغانسـتان د نفـوذي سـيمو سره بېلـول و. دغه کرښـه وروسـته د ډيورنډ کرښـې په نامه ياده شـوه، خـو دنفـوذي سـيمو پـه دغـه ډول سره بېلـول د دوو هېوادونـو تر منـځ د پولـې مانه نه شي لرلـی. پـه دغې ليکـې سره د پښـتنو او بلوڅـو مهـم قومونـه لکه تـرکلاني، وزير، شـينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسـته مومند سره وېشـل شـوي وښـودل شول چـې پـه اصل کې سره وېشـل کېدلی نـه شي. دوی پـه خپلو کې دغسـې ټينګ قومي، اجتماعـي او اقتصـادي اړيکـې لـري، چې د ليکـې د دواړو خـواوو حکومتونـه هم د هغـوی د تـګ راتـګ مخـه نـه شي نيولـی ، نـو دوی د پخـوا پـه شـان په خپلو کې په تـګ راتـګ کـې آزاد وو. په واقعيـت کې دغه په نامـه پولې دوی ته هيـڅ وخت د پولې حيثيـت نـه لاره، پـه تېره په هغو سـيمو کې چـې فزيکـي او طبيعي خنډ يې نـه لاره. دا سـمه ده چـې يـو ځـای بل ځـای غرونـه او له چمن نـه تر ايران پورې شـګلنې دښـتې په لار کې پرتې وې، خو له دغې ډېرې اوږدې کرښـې نه د اوښـتلو او را اوښـتلو لارې دغومـره ډېـرې وې چـې د دغـو قومونـو د خلکو لپـاره هيڅ خنډ نـه و. دا يـوازې د زبر ځـواک برتانيې زور و، چې د خپلې طلايي مسـتعمرې يانې هند د خوندي سـاتلو لپاره يـې د نـړۍ په دغسـې سـيمې کـې يو غـير طبيعي حـال رامنځ ته کـړ او د افغانسـتان سـياسي لاس يـې لـه خپلـو سـيمو نه لنـډ کـړ، نـو دا پـه واقعيـت کـې د حکومتونو تر منـځ د کاغـد پـر سر رسـمي پولـه وه، نـه د کرښـې دواړه خـواوو خلکـو تـه او چـې د کرښـې د ختيځې سـيمې ولسـونه پوه شـول چې ملکونه يې د برتانيې په نفوذي سـيمه

کې نیول شوي او خپلواکې ته یې د مسلمانانو، برتانویانو او هندوانو له خوا خطر پېښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې یې د دغې کرښې پر خلاف په یوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ. په دغه پاڅون کې له شعیه توریو نه پرته حتی د کوز مومندو د "د ډاډ وړ ځانګو" په ګډون (د مومندو له ترک زي ځانګې نه پرته) ټولو قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شبقدر پورې ورانديې لاړل، خو انګرېزانو د هغو د غلي کولو لپاره لږ و ډېر اویا زره منظم پوځ په بېلو واحدونو کې په کار واچوه، چې په هغو کې یو هم د برتانیې وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و. مهمه داده چې دغو قومونو په دغه لوی او بېساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوڅه توګه رد کړه (۵۲). له همدې امله به هم و، چې انګرېزانو کوښښ ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې اداري طرز په دغو قومونو تطبیق کړي. د دوی کوښښ دا و چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري، چې دا یو بېل بحث دی او ما د دغې موضوع او د ډیورنډ توافق لیک اړوندې موضوع ګانې په خپلو یاد شویو اثارو کې تر اوږده بحث لاندې نیولې دي.

دلته به دومره وویل شي چې د ډیورنډ کرښې په نښه کولو سره د افغانستان په دغه کار سره د افغانستان د ټولو حدودو ټاکنه پای ته ورسېده او افغانستان په دغه کار سره نه یوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان یې هم له لاسه ورکړ.

په پای کې ښایي یو ځل بیا وویل شي چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدو حرکت چې د امیرشېرعلي په وخت کې پیل شوی و، د امیر عبدالرحمن په وخت کې پوره شو. د امیر شېرعلي په وخت کې د آمو سین د بخارا او افغانستان تر منځ پوله په لندن کې د برتانیې حکومت او په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سیسان د ایران او افغانستان تر منځ ووېشل شو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې دپنجده په کشاله کې له خمیاب نه تر ایران پورې لیکه او په شمال – ختیځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان تر منځ د پولې په شان ومنل شو. په همدې دوره کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډیورنډ کرښه وه، چې په نښه کولو سره یې اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه بېل وګڼل شو. په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي یا هیڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی

شو، خو له بلې خوا په همدغو پولو ټاکنو سره و، چې افغانستان د دوه اروپايي قوي امپراتوريو تر منځ د يوه هېواد په توګه پر ځای پاتې شو.

په واقعيت کې دا د برتانيې نېغ فشار او زور او په شمال - ختيځ کې د تزاري روسيې خطر و، چې امير عبدالرحمن يې د ډيورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ. له هغه نه پرته هېڅ فکر نه کېده چې دی به دغه کرښه ومني. په داسې حال کې چې ده د مخه پر دې پيل کړی و، چې د افغانستان له لاسه تللې سيمې بېرته تر لاسه کړي او له افغانستان نه لږ تر لږه د امير دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي. د افغانستان په واکمنو کې يوازې ده د برتانوي نفوذ سيمې له خلکو سره ډېر علايق لرل او هغه تر زياتې اندازې شخصي او فاميلي وو. د ده مور، نيا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو ښځه وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسين پورې ملکونه د افغانستان ګڼل. پر دې سربېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه، چې دی چې خپلو خلکو ته يو زورواک واکمن او "اوسپنيز امير" و، د ډيورنډ کرښې په موضوع کې يو بېچاره امير شوی و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نيولو سره د امير عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه. ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل ويښ ژوند د دولتي نظام تنظيمولو او پياوړي کولو او د هېواد د خوندي ساتلو لپاره وقف کړی و، چې نتيجه يې دغه اوسنی افغانستان دی. په دې حساب دی د اوسني نوي افغانستان مؤسس کېږي، په داسې حال کې چې ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و.

پای

د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستان د سرحدي سیمې په اړه ځینې مسئلې پیدا شوې دي او په داسې حال کې چې دواړه والا حضرت امیر او د هندوستان حکومت هیله من دي، چې دغه مسئلې د دوستي په پوهاوي او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل شي، ترڅو په راتلونکي کې د دغو متحدو حکومتونو تر منځ د دغې موضوع په سر د اختلاف نظر نه وي. په دې وسیله په لاندې ډول سره موافقه وشوه:

د والا حضرت د ختیځې او سهیلي سرحد توابع دي له واخان نه د بارس تر پولې پورې هغه لیکه تعقیب کړي چې په هغې نقشې باندې ښوول شوې ده، چې له دغه توافق لیک سره مله ده.

د هندوستان حکومت به هیڅ وخت په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دی، مداخله ونه کړی او والا حضرت امیر به هیڅکله په هغو سیمو کې چې له لیکې نه اخوا د هندوستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي.

د برتانیې حکومت پ هدې ډول موافقه کوي چې والا حضرت امیر دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي

چې دی به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوایي درې په ګډون مداخله نه کوي. همداسې د برتانیې حکومت موافقه کوي چې د برمل سیمه والا حضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغه مفصله نقشه کې ښوول شوې، چې والا حضرت ته د مخه سپارل شوې ده او والا حضرت د پاتې وزیري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والا حضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

د سرحدي سیمې لیکه به د افغان او برتانوي کمشنرانو لخوا له دې وروسته په تفصیل سره وکاږله شي او حدبندي به شي په کوم ځای کې چې د تطبیق وړ او مطلوب وي. د دغو کمشنرانو مقصد به دا وي چې د سرحد په ټاکلو کې متقابل پوهاوي ته سره ورسېږي. داسې چې دغه لیکه دې تر نهایي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي، چې له دغه توافق لیک سره مله ده، په داسې حال کې چې د دغې سرحدي سیمې د ګاونډیو کلیو د موجودو محلي حقوقو رعایت پوره شي.

د چمن د موضوع په اړه والا حضرت د برتانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او برتانوي حکومت ته هغه حقوق پرېږدي چې د سرکې تېلریا (Sikai Tilerai) په اوبو کې یې په بیه اخیستي وو. د سرحد سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې ډول وکاږله شي:

دغه لیکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غرو له سر نه، چې د برتانیې په سیمه کې به پاتې کېږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه چمن او شاروبو چینه به افغانستان ته پاتې کېږي او د نوي چمن چونۍ او د افغان پوسته، چې د لښکر ډنډ په نامه یادېږي، تر نیمایي پورې رسېږي او په داسې حال کې چې }لیکه{ به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بیا یو ځای کېږي. په دې دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لویدیځ کې د شوراوک سړک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانیې حکومت به د دغه سړک تر نیم میلي پورې په هیڅ ډول مداخله نه کوي.

د دغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والا حضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات، چې د سرحدي سیمې په اړه د دوی

تـر منـځ پیدا شـوي وو، د پوره او قناعت کوونکـې فیصلې په ډول ګڼل کیـږي او دواړه د هندوسـتان حکومـت او والا حـضرت پـه ذمـه اخـلي چـې د جزئیاتـو په هکلـه ټول اختلافـات لکـه هغـه چې وروسـته به د هغـه منصبدارانو لـه خوا پرې غـور کیږي چې د سرحـدي لیکـې د حدبنـدۍ لپـاره ټاکل کیږي، د دوسـتۍ پـه روحیـې سره به فیصله کیـږي. د دې لپـاره چـې تـر هغو چې ممکنـه وي د دواړو حکومتونو تر منځ د شـکونو او ناسـم پوهاوي سـببونه له منځـه ولاړ شي.

د هندوسـتان حکومـت چې د والا حـضرت له روغ نیتۍ نـه د برتانیې حکومت په اړه پـوره ډاډمن شـوی او غواړي افغانسـتان پیاوړی او خپلواک ووینـي، د والا حضرت لـه خـوا د جنګـي لوازمـو پـه رانیولـو او واردولو بانـدې به اعـتراض ونه کـړي او دوی بـه پـه دغـه هکلـه په خپلـه څه مرسـته ورسره وکـړي. پر هغـه سربېـره د دې لپـاره چې د والا حـضرت د هغـې دوسـتۍ روحیې نښـه وسـاتله شي چـې په دغـو مذاکراتو کې یـې ښـوولې ده، د هندوسـتان حکومـت ژمنه کوي چې په هغو دولسـو لکـو روپیو کې شـپږ لکـه روپـۍ زیاتوالی راوسـتل شي، چې والا حـضرت ته هر کال د مالي مرسـتې په ډول ورکـول کیږي.

هنري ماتمر ډیورنډ د هندوستان د حکومت د باندنیو چارو وزیر

امیر عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د توابعو امیر

کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

يادښتونه:

لومړی څپرکی

پښتون

ډېوډ کرستين، دغه ګړندی تلونکې نړۍ، د بشريت لنډ تاريخ، بارک شر خپرونکې ډله، مساچوست، امريکا، ۲۰۰۸، پيلامه، ليکونکی د کلفورنيا د سان ديګو پوهنتون استاد دی.

ج.پ. مالوري، د هندو اروپايانو په پلټنه کې، تميز او هډسن، ۱۹۸۹، ۲٦٦-۲۷۰. ګورډن چايلډ، ارياپان، بارنز او نوبل، نيويارک، ۱۹۹۳)

احمد علي کهزاد، د افغانستان پخوانی تاريخ،لومړی جلد، پښتو کوونکې يوشمېر ليکوال، د افغانستان د تاريخ ټولنه، ۱۹۵۵/۱۳۳۴، کابل، ۴۴.

چايلډ، ارياپان، ۲۰۴.

جېنې ډي وس – کمبال، جنګيالی ښځې، ټايم ورانر کمپنی، نيويارک، ۲۲۰۲، Xiii.

ويليم مک ګورن، د منځنی اسيا لرغونې امپراتوري ګانې، شمالي کارولانيا پوهنتون، ۱۹۳۹، ۲۷.

ر. ګرشمن، ايران، له لرغونې زمانې نه تر اسلامي فتوحاتو پورې، د پنګون خپرونه، ۱۹٦۱، ٦۱.

پورتنی اثر، ۱۱مخ.
پورتنی اثر ٦۳ مخ.
کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۴، ۱۱۵.
نیکولاس ریاسونافسکي، د روسیې تاریخ، درېیم چاپ، د اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۷، ۱۴- ۲۷.
مک گورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلډ، یاد شوی اثر، ۱۰۴.
مک گورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلډ یاد شوی اثر، ۱۰۹.
الیکزاندر بیلینیتسکي، منځنۍ اسیا، ژباړونکی جیمز هوګارت، نړۍ وال خپرونکی شرکت، نیویارک، ۹٦۸- ۲٦.
ا.ټ. اولسمټد، د پارس امپراتوري تاریخ، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۴۸، ۳۴-٦٦.
هیرودوت، تاریخ، ژباړونکی د. ګرین، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۸۷، ۱۲۹- ۱۳۰.
کهزاد، یاد شوی اثر، ۸۵- ۱۳۲.
سټینلي ولپرټ، د هند نوی تاریخ، څلورم چاپ، ۱۹۹۳، اکسفورډ پوهنتون، ۲۴- ۲٦. ر.ج.م. رابرټس، د نړۍ تاریخ، د پنګون خپرونه، ۱۹۸۸، ۱۱۵- ۱۲۸.
کهزاد، یادشوی اثر، ۱۰۹.
پوتنی اثر، ۱۱۰.
هېرودوت، تاریخ، ۱۰۲.
چ. و. بیلو، د افغانستان نژادونه، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱۸۰، ۵۸- ٦۰.
کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۲.
کم بال، یاد شوی اثر، ۵۲.
رچرډ فرای، د منځنۍ اسیا میراث، له لرغونې زمانې نه د ترکانو تر خپرېدو پورې، مارکوس وای نر خپرونکی پرنسټن، ۲۰۰۱، ۹۲.
کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۰- ۱۲۲، بیلو، یاد شوی اثر، ۵۸- ۹٦.
هېرودوت، ۴۹۳.
د رنجیو- ان معبد، کیوټو، جاپان، د لیکونکي کتنه، سپتمبر ۲۰۱۰.
بیلو، یاد شوی اثر، ٦۱. قاضي عطا الله، د پښتنو تاریخ، پریس پېښور ،۱۹۴۷، ۱۲.

کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۲.

بیلو، یاد شوی اثر، ۸۵.

میر غلام محمد غبار، جغرافیای تاریخي افغانستان، مرکز نشراتي میوند، ۱۳۸۷/ ۱۹۹۹، پشاور، ۷۱.

کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۴.

بیلو، یاد شوی اثر، ۹۰.

غبار، جغرافیای تاریخي افغانستان، ۷۱.

غبار، افغانستان و نگاهی به تاریخ آن، مجله کابل، سال اول شماره ۹، ۱۹۳۱/۱۳۱۰، ۸۴. محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، پوهنتون کابل، ۱۳۵۷/ ۱۹۸۷، ۳۷.

صدرالدین عینی، معنای کلمه تاجیک، در تاجیکان در مسیر تاریخ، ترتیب کنندگان، میرزا شکورزاده و بلال عمار، ناشر کتابفروشی فضل، پشاور، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ۴۱.

فرای، یاد شوی اثر، ۲۱۴.

عیني، معنای کلمه تاجیک، یاد شوی اثر، ۴۱.

فرای، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۱۱۴.

محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸٦۳-۱۹۰۱، برل خپرونکی مؤسسه، لیدن، ۲۰۰٦، ۱۱۰.

کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۳۸.

پورتنی اثر، ۳۵.

د قول نقل، کاکړ، پورتنی اثر، ۳۵.

جارج مارګن سټرن، افغانستان، نوی اسلامي دائرة المعارف، ۲۱۷.

مجاور احمد، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز پېښور، ۲۰۰۱/۱۹۷۹، ۱۲۸، ۱۹۴. له پوهاند زیار نه په دې وسیله مننه کوم، چې خپل دغه اثر یې له انګلیستان څخه ماته استولی دی.

هېرودوت، ۴۹۳.

کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۳۹. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

سټرابو، جغرافیه، لومړی او دویم کتاب، ژباړونکی هوراس جونزر، هارور د پوهنتون خپرونه، کمبرج، لندن، ۱۹۹۷، ۲۳۵، ۴۴۱.

چایلد، اریایان، ۳۸.

کم بال، یاد شوی اثر، ۹، ۹۹، ۲۴۶.

رنه گروسې، د هوارو دښتو امپارتوري، د منځنی اسیا تاریخ، ژباړونکی وال فورډ. رتګرز پوهنتون خپرونه، لندن، ۱۹۷۰، ۲۸، ۲۹.

فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اقر، ۳۴.

کم بال، یاد شوی اثر، حح. فرای، منځنی اسیا، ۸۲، هېرودوت، ۱۲۶.

فرای، منځنی اسیا، یاد شوی اثر، ۸۱ کهزاد، د پخواني افغانستان تاریخ، دویم ټوک، ۱۳۹۹، ۱۳۸ - ۱۶۴.

هېرودوت، ۱۲۹ - ۱۳۰.

فرای، منځنی اسیا، ۸۳، ۸۵.

گرشمن، یاد شوی اثر، ۲۰۶ - ۲۱۴.

کونټس روفوس، د کسندر تاریخ، ژباړونکی: جان یاډلي، د BCAخپرونه، د پنگون په همکاری، ۲۰۰، ۱۶۰.

پیټر گرین، د مقدوني سکندر ژوند لیکنه، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، برکلی، لندن، ۱۹۹۱، ۳۰۷.

روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۲.

پورتنی اثر، ۱۶۴.

روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۷.

پورتنی اثر، ۱۶۸ - ۱۷۰.

پورتنی اثر، ۱۷۱.

پورتنی اثر، ۱۷۲.

پورتنی اثر، ۱۷۷ - ۱۸۱.

پیټر گرین، سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۲.

روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱ .

آرین، د سکندر یرغلونه، د سیلنکورت ژباړه، د پنگون خپرونه، ۱۹۵۸، ۲۳۲ .

لیوس کمنگز، لوی سکندر، گرو خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۰، ۲۹۰ .

روفوس، د سکندر تاریخ، ۱۸۳ .

پیټر گرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۸. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۳۲ .

پورتنی اثر، ۳۶۷-۳۷۱ .

تیودور ډاج، سکندر، ده کاپو خپرونه، دغه اثر اول په ۱۸۹۰ کې چاپ شوی و. د ډاج (۱۹۰۹-۱۸۴۲) دغه پنډ (په څه کم اووه سوه مخونو کې) له سره چاپ شوی اثر د چاپ نېټه نه لري. ۵۱۲-۵۱۵.

پیټر گرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۲.

کمنگز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۳.

ارین، د سکندر یرغلونه، ۲۴۷ .

بلیني، لوی سکندر، د تاریخ د نه مغلوب شوي جنرال نه درسونه، پال گریو، میکیلن خپرونه، ۲۰۱۰، ۱۴۱-۱۴۳ .

پیټرگرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۳.

ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۸۱ .

گندا سنگهـ، احمد شاه بابا، طارق خپروني، لاهور، دوهم چاپ، ۱۹۸۱، ۱۱۷ .

ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۳۶۰-۳۶۳.

کمنگز، سکندر، یاد شوی اثر، ۴۱۶-۴۳۰ .

روفوس، د سکندر تاریه، یاد شوی اثر، ۲۴۵ .

رومیلاده تپر، پخوانی هند، له پیل نه تر ۱۳۰۰م پورې پنگون، ۲۲۰۲، ۱۷۴ .

پرسیول سپیر، هند، عصري تاریخ، د مشیگن پوهنتون خپرونه، ۱۹۶۱، ۵۴.

پال برنارد، په ای خانم کې د یونان کالوني او یونانیت په منځنۍ اسیا کې، دغه مقاله په دغه کتاب کې خپره شوې ده. افغانستان، د کابل موزیم پټې خزانې، تنظیم کوونکي ف. های برت او پ. کمبون، د ملي جغرافیایي ټولنې خپرونه، د چین

چـاپ، ۲۰۰۸، ۸۱ - ۱۳۱.

مک گورن، د منځنۍ اسیا پخوانۍ امپراتوري ګانې، یاد شوی اثر، ۷۰.

فرینـک هولـټ، تندر اچونکـي زیوس، د یونان شـوې باختر جـوړول، د کلیفورنیا پوهنتـون خپرونه، لاس انجلس، لنـدن، ۱۹۹۹، ۱۲.

کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، اول ټوک، یاد شوی اثر، ۱۲۰.

مک گورن، یاد شوی اثر، ٦۷ – ٦۸ گرشمن ،ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۳.

گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۲- ۲۴۴.

پورتنـی اثـر، ۲۴۹، جـارج رالنسـن، لرغونـی تاریـخ، لـوی مدنیتونـه لـه ۳۰۰۰ مخزېږدیـز نـه د روم تر پرځولو پـورې، بارنز او نوبل خپرونه، نیویـارک، ۱۹۹۳، ۴۸۸.

س. و. وج ود، د زمانـې غنیمتونـه، لـه لرغونې زمانې نه تر شپاړسـمې پېړۍ پورې د نـړس تاریخ، فینکس خپرونه، لنـدن، ۱۹۸۸، ۱۱۷.

رنه گروسي، یاد شوی اثر، ۱۹.

فرای، منځنۍ اسیآ، یآد شوی اثر، ۱۲۲.

پال برنارد، یاده شوې مقاله، ۱۰۴.

رنه گروسي، ۳۰ ولسـن، لرغونی تاریخ، یاد شـوی اثر، ۱۳۹. کهزاد، د افغانسـتان پخوانـی تاریـخ، دویـم ټـوک، د تاریـخ ټولنـې خپرونـه، کابـل، ۱۳۳۹، ۱۴۵. فـرای، منځنۍ اسـیا، ۱۲۷.

بیلو، د افغانستان نژادونه، یاد شوی اثر، ۱۸.

رنه گروسه،یاد شوی اثر، ۳۲.

فرای، منځنۍ اسـیا، یاد شـوی اثـر، ۱۳۵. کهزاد د کوشـاني امپراتـورۍ اوږد بیان کړی. دویم ټـوک، ۲۰۰.

مک گورن، یاد شوی اثر، ۴۰۷، ۴۰۸، رنه گروسه. ٦۹.

۱۰۳ الف: گرشمن، ۲۸۹ – ۳۰۹.

چارلز ډورن، د پوهې تاریخ، بالنټاین، کتابونه، نیویارک، ۱۹۹۱، ٦۷ – ٦۸.

گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۳۰۰ – ۳۰۲.

روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱. نیویارک ټایمز، جولای ۱۷، ۴.

رومیلا ده پر (یا پپر) د پخواني هند تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۱۷ – ۲۱۸.

رالنسن، پخوانی تاریخ، یاد شوی اثر، ۴۸.

تیودور ډاج، سکندر، یاد شوی اثر، ۱۲۲.

روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۵۱٦.

مک گورن، د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۷ – ۸.

رالف گرفت (مدون، مترجم او مبصر) د ریگویدا مذهبي سندرې، خپرونکی موتي لال نبر سېداس، دهلي، ۱۹۷۳. دغه اثر اول په ۱۸۸۹ او بیا په ۱۸۹۹ کې خپور شوی و. ۳۴۲، ۵۷۴. له ډاکټر عبدالرحمن زماني نه ډېره مننه کوم چې دغه مهم اثر او داسې هم د مک گورن اثر په نامه د منځنۍ اسیا لرغوني امپراتوري گانې یې د کلفورنیا پوهنتون له کتابتون نه ماته په امانت راوړي وو.

رالف گرفت، د ریگویدا مذهبي سندې، پورتنی اثر، ۴۱۲، ۵۷۴.

فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۴.

ارین، یاد شوی اثر، ۲۵۵.

کمنگز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۸، ۳۲۹. کهزاد، افغانستان در پرتو تاریخ، کابل، ۱۳۴٦، ۱٦۰.

مگ گورن، د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۴۷۹.

دوست محمد دوست، د افغانستان ژبې او توکمونه، پښتو ټولنه، کابل ،۱۵۴، ۱۰٦.

مک گورن، یاد شوی اثر ، ۴۷۸.

پورتنی اثر، ۴۰۱.

پورتنی اثر، ۲۰.

چ.چ ولسن، لرغونې اریانا، اسیایي پوهیز سرویسونه، نوي دهلي، ۱۹۹۸، ۱۲۱.

پورتنی اثر، ۱۲۱.

احمد علي کهزاد، افغانستان، در شاهنامه، بیهقي، کتاب خپرولو مؤسسه، کابل، ۱۹۷٦/۱۳۵۵، ۷۴، ۷۵ کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی ټوک، ۲۳۰.

ولسن، لرغونې اریانا، یاد شوی اثر، ۱۴۰.

چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۸۳.

صدیق الله رښتین، لرغونې پښتو، یونیورسټي بوک ایجنسي، پېښور، ۱۹۹۴/۱۳۷۳، ۱۱۳ - ۱۱۵.

رچرد فرای، د پارس طلایي دوره، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۷۵، ۹۲.

مارگن ستېرن.

د قول نقل، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور، ۲۰۰۱، ۱۷۴.

کم بال، جنگیالۍ ښځې، یاد شوی اثر، ۴۴.

دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۲. هېرودوت، ۱۲۹.

الیکزاندر بیلینستکي، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۷۷، ۷٦، ۵۵، ۱۰۲، ۱۱٦.

محمد حسن کاکړ، ټولنه او حکومت د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د ټکساس پوهنتون خپرونه، استن، ۱۹۷۸، ۱۲۳ - ۱۲۴.

جوسف د اهموس، د منځنیو پېړیو تاریخ، بارنز او نوبل خپرونه، ۱۹٦۸، ۱٦۱.

دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۳۹، ۱۱۴. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱ محمد هوتک پټه خزانه، دوهم چاپ، ۱۳۳۹، ۳۲.

محمد هوتک ،یاد شوی اثر، ۳۰.

د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۴. فرای ،منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱.

عبدالعظیم رضایي، تاریخ ده هزار ساله ایران، از پیدایشش اریاها تا انقراض پارت ها، ج ۱ ،نشر کرده اقبال، تهران، ۱۳۷۲، ۹۰. په دې وسیله له محترم عبدالواحد فراهي، نه مننه کوم، چې د دغه اثر شلورم ټوکونه يې ماته د خپل ورور محترم عبدالغفار، فراهي په لاس استولي وو.

کلنټن، د سهراب او رستم تراجیدي، واشگټن، پوهنتون خپرونه، سسیاټل، ۱۹۹٦، مقدمه.

کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۱.

رضایي، تاریخ ده هزار ساله ایران، یاد شوی اثر، ۸۸ کلنټن، د سهراب او رستم تراجیدي، یاد شوی اثر، ۱۸۸.

رضایي، تاریخ ده هزار ساله ایران، یاد شوی اثر، ۴۰.

دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۵.

رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوی اثر، ۸۹.
احمد علي کهزاد، غرغښت، يا گرشاسپ، انتشارات دانش، پشاور، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ۴۵.
پورتنی اثر، ۴٦.
محمد حيات خان، حيات افغاني، ژباړونکي فرهاد ظريفي او عبداللطيف طالبي، دانش خپرندويه ټولنه، شېرزاد نه په دې وسيله مننه کوم، چې دغه اثر يې راکړی دی.
چايلډ، اريايان، ياد شوی اثر، ۱۳.
د پښتنو شجرې ب هڼېرو اثارو کې ثبت شوي دي. په دې اړه نوي او مهم اثرونه دادي. شهسوار سنگروال ،د افغانستان قومونه، خپرندوی شمله، پېښور ۲۰۰۷ م ج سيال مومند، د پښتنو قبيلو شجرې، يونيورسټي بوک ايجنسي، پېښور ۱۹۸۸. مارگن ستېرن، خلک، د پښتو ژبه، پښتو ادبيات، اسلامي دايرة المعارف، لومړی ټوک، ۱۹٦، ۲۱٦ – ۲۲۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ، برل خپرونکي مؤسسه، ليدن، ۲۰۰٦، ۱ – ۳.
نعمت الله ، د افغانانو تاريخ، ژباړونکی برنارډ ډورن، وآن گارډ بوکس، لاهور ،۱۹۹۹، دويم ټوک ،٦۴، ۷۲.
کهزاد، غرغښت يا گرشاسب، ياد شوی اثر، ۵٦.
محمد حيات خان، حيات افغاني، ۱۲۳.
هنري پريستلي ،حيات افغاني (انگريزي متن) ياد شوی اثر ،۵۳.
م الف. شابان، اسلامي تاريخ، نوی تعبير ،له ٦۰۰ نه تر ۷۵۰ م پورې. کمبرج پوهنتون خپرونه، لندن ،نيويارک، ۱۹۷۱، ۲۳.
برنارډ لويس، عربان به تاريخ کې ، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، اکسفورډ نيويارک، ۱۹۹۳، ۴۳.

دويم څپرکی

افغان

مير غلام محمد غبار، افغانستان در مسير تاريخ، مؤسسه چاپ کتب، کابل،

۱۹۶۷۱۳۶۴، ۳۰۸-۳۰۹

ج بوزورت، د غزنویانو امپراتوري، اډنبره پوهنتون، ۱۹۶۳، ۱۱۳
سیر ګلاسي، نوی اسلامي دایرة المعارف، التېه میرا پریس، ۲۰۰۲، ۸۹
ویل ډیورانټ، زموږ د ختیځ میراث، ساین او شوستر، نیویارک، ۱۹۵۴، ۵۶۱
کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۸
د قول نقل، وارتن ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، ستیفورډ پوهنتون، ۱۹۶۹، ۲۹
د قول نقل، محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۸
اولاف که رو، پټانان، میکمیلن خپرونه، ۱۹۶۵، ۷۹
ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، یاد شوی اثر، ۲۹
بري هت سمهتیا، د مدورا ژباړه، ۱۸۸۴، دویم فصل، لمبر ۱۶، فصل ۱۶، لمبر ۳۸
پرسي سایکس، د افغانستان تاریخ، لندن، لومړی ټوک، ۱۵۴
شون جونګ، د لویدیځې نړۍ بودایي سندونه، یاد شوی اثر، ټوک ۱، ۴۹، ۵۱
کنګهم، د بخواني هند جغرافیه، لندن، ۱۸۷۱، ۸۷
پورتنی اثر، ۸۹
غلام جیلاني ځواک، اصلات وهویت تاریخي افغان و افغانستان، افغان ملت اونیزه خپرونه، سلواغه ۱۳۸۲، فبروري ۲۰۰۴
عبدالحی حبیبي، افغان و افغانستان، دغه کتابګوټی د حبیب الله رفیع په پښتو ژبه سابي د موقوفاتو اداري لخوا په ۱۹۹۸ کې هم چاپ شوی دی
کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۷ ۳۰۷۱۸
کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۲۱
نامه احمد شاه به سلطان عثماني د غلام جیلاني جلالي په مقدمه، کابل مجله، ۱۳۴۶ ،۹، ۱۹۶۷
ج پ فریه، د افغانستان تاریخ، ژباړن ولیم جیسې، ۲۰۰۲، سنګ میل خپرونه، لاخور، ۱۱
بلورنټیا سیل، په افغانستان کې د مصیبتونو جورنال، ټانټالون پریس، ټني سي،

۲۰۰۲، ۵۳

جـان کـې، په افغانسـتان کې د جنګ تاریـخ، لومړی ټوک، شـوبي خپرونه، دهلي، ۱۹۹۹، ۳۴۲ دغـه اثـر اول ځـل پـه ۱۸۵۱ یانـې د افغـان انګلیس له لومـړي جنګ نه وروسـته خپور شوی و.

د قول نقل، جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، یاد شوی اثر، ۳٦۳

امـان اللـه، حاکمیت قانـون در افغانسـتان، د حبیب الله رفیع په مقدمه او سـمون، امان کتاب خپرولو مؤسسـه پېښـور، ۱۹۹۹، ۱۱۷، ۲۱۱ په دې وسـیله له محترم رفیع صاحـب نه مننه کـوم، چې دغه مهـم کتاب یـې راکړی دی.

دریم څپرکی

افغانستان

کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۸...۷

د ختیـځ سـپېڅلي کتابونـه، د ویـدي مذهبـي سـندرو، زنـد اوسـتا، د ماپـادا، او پانیشـاد، قـرآن او د بـودا د ژوند څخه ځینې برخـې، کولونیل پـرس، ۱۹۰۰، ٦۷ ٦۹ د لیکونکـي شـخصي کتابتون

غبار، افغانستان بیک نظر، کابل، ۱۳٦۷ ۱۹۸۸، باهتمام امین بشردوست، ۳۰

کهزاد، افغانسـتان در پر تو تاریخ، د کتاب چاپولو مؤسسـه، کابل، ۱۳٦٦ ۱۹٦۷، ۲۵، کهـزاد، اریانا، یاد شـوی اثر، ۴۴

چایلډ، اریایان، یاد شوی اثر، ۱۰۹

فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۷

کهزاد، د افغانسـتان پخوانی تاریخ، یاد شـوی اثر، ۹۴ غبار، افغانسـتان بیک نظر، یاد شـوی اثر، ۲۰

کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۹۵

غبار، افغانستان بیک نظر، یاد شوی اثر، ٦۵

کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ۱۷۴

پورتنی اثر، ۱۷۴

کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۴٦

ولسن، لرغونې اريانه، ياد شوی اثر، ۱۲۰

ولسن، لرغونې اريانا، ياد شوی اثر، ۱۲۱ کهزاد، اريانا، ياد شوی اثر، ۵۷ ۵۹

کهزاد، اريانا، ياد شوی اثر، ۴۷-۵۰

روميلا تپر، لرغونی هند، ياد شوی اثر، ۳۹

اليساندرو باساني، پاړسيان، سان مارتيني پرس، نيويارک، ۱۹۷۱، ۱۱

هيوکهيدي، د عربو ستر فتوحات، ده کاپو پريس، د امريکې چاپ ۲۰۰۷، ۱۸۷

پورتنی اثر، ۱۸۸

فراث، د پارس طلايي دوره، بارنزاونوبل پرس، ۱۹۹۶، ۱۳

فرای، پورتنی اثر، ۱۳ فرای، د منځنۍ اسيا ميراث، ياد شوی اثر، ۱۴۸-۱۴۹

غبار، خراسان، ناشر محمد ظاهر يونسي، چاپ دوم، کابل، ۱۹۹۸، ۳۲

کنيدي، د عربو ستر فتوحات، ياد شوی اثر، ۲۸۹

پورتنی اثر، ۱۹۶-۱۹۷

پورتنی اثر، ۱۹۸

غبار، خراسان، ياد شوی اثر، ۲۴

سيف بن محمد، تاريخ نامه هرات، مقدمه از محمد زبير صديقي، ناشر کتابفروشی خيام، کلکته، ۱۹۴۳، مقدمه، ۱۳ محمد حسن کاکړ، زما غوره ليکنې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۱۰، ۲۳۸ د معاصر افغانستان تاريخپوهان، مقا له

سيف بن محمد ياسيفي، تاريخنامه هرات، پورتنی اثر، ۷٦

د قول نقل، کاکړ، افغان او افغانستان، ياد شوی اثر، ۹

سيفي، تاريخنامه هرات، ياد شوی اثر، ۲۲۴ الف، همدغه اثر، ۲٦۳

حبيب الله تږی، پښتانه، د پښتني فرهنگ د ودې ټولنه جرمني، پيښور، ۱۹۹۹، ۲۱۰-۲۳۰

کاکړ، افغان، افغانستان، ياد شوی اثر، ۵۳-٦۴

کاکړ، زما غوره ليکنې، ياد شوی اثر، ۵۴-٦۳

سلطان محمد، تاريخ سلطاني، ممبی، ۱۲۹۸ هجري قمري، ۱۲۲ کاکړ، غوره ليکنې، ياد شوی اثر، ٦۵-۸٦

کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۹۷-۹۸

کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۳ ډ پ سنګهل، هند او افغانستان، ۱۸۷۶ ۷-۱۹ د ډیپلوماتیکي اړیکو مطالعه، کوینزلیند پوهنتون خپرونه، استرالیا، ۱۹۶۳، ۱۰ ج الدر، د برتانوي هند شمالي سرحد، د امپراتورۍ سیاست په اړه مطالعه، ۱۸۹۵-لندن، ۱۹۶۳، ۱۷۵

سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰-۱۲

پورتنی اثر، ۱۶۸

کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۰۵

پورتنی اثر، ۲۰۰-۲۰۷ سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰۷-۱۲۹

کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ ،یاد شوی اثر، ۱۷۷ – ۱۸۶ .

سنګهل، هند او افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۳۳ – ۱۶۱ .

سنګهل، افغانستان او هند، ۱۴۴ .

پورتنی اثر، ۱۴۴ .

کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷ – ۱۹۲

کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹- ۱۸۶ ډیورنډ، د واحد ملت د بېلتون کرښه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۰۷/۱۳۸۶ .

کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۸۶ .

پورتنی اثر، ۱۸۳ .

عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، د هغې جیوستراتیجیکي اهمیت، د پېښور پوهنتون، ۲۰۰۰، ۱۰۹ – ۱۶۱ .

کاکړ، د افغانستان حکومت او جامعه د امیر عبدالرحمن په امارت کې ، د تیکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹ ، استین، لندن، ۲۴۸ .

سنګهل ،افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۵۷ .

سنګهل، افغانستان او هند، ۱۵۴ . د دغې اوږدې کرښې د په نښه کولو بیان کې د عظمت حیات خان بیان یو څه متفاوت دی او د ده په وینا میک ماهون تر پایه پورې د بلوچستان د کمیسیون کار پر مخ بیوه. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۶-۱۶۸ .

عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱٦۲ – ۱٦٦ سنګهل، ۱۵۵ .
کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۹ .

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

د ثور کودتا او دهغې ژورې پایلې (۲۰۱۰)
زما غوره لیکنې (۲۰۱۰)
د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
د پاچا امان الله واکمنی ته یوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
رڼا او دفاع (لیکونکی، د مقالو تنظیم کوونکی) (۱۹۹۹)
افغانـان د شپږشـپیتم کال په پـسرلي کـې لـه شـورویانو سره د جنگ پـه حال کې (۱۹۹۰)
د افغانستان په اړه د ژنیو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

افغـان، افغانسـتان و مختـصری از کوشـش هـای افغـان بـرای تشـکیل دولت در هندوسـتان، فـارس و افغانسـتان (۱۹۷۸)
جنگ دوم افغان – انگلیس (۱۹۸۹)
مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژباړې:

د سـقراط، افلاتـون، ارسـطو، اپیکـور او زینو په نظر ښـه انسـان. د بالابانس لیکنه

(۲۰۱۰).
خاطرې، د يوې دورې لنډ تاريخ، د محمود طرزي ليکنه (۲۰۰۷)
د پوهنې فلسفې بنسټونه، د جارج نيلر ليکنه (۲۰۰۲)
د کابل سـلطنت بيان، لومړی او دويم ټوک، د الفنسـټن ليکنه، نصرالله سـوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲).
دموکراسي در جهان امروز، د ميکفيرسن ليکنه (۱۹۷۱)
تاريخ څه ته وايي؟ د اي. اچ. کار ليکنه (۱۹٦۸)
ماکسم گورکي د ادبياتو په اړه (۱۹٦۱)

په انگريزي کې:

د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ (۲۰۰٦)
افغانستان، د شوروي يرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
د افغانستان حکومت او ټولنه، د امير عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې (۱۹۷۹)
افغانستان، د داخلي سياسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)

د ارواښاد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار

۱. په افغانستان کې دولت او ټولنه (د امیر عبدالرحمن خان دوره)
۲. افغانستان (د شوروي یرغل او د افغانانو غبرگون)
۳. د افغانستان په کورني سیاست کي د پرمختگونو یوه څېړنه (۱۸۸۰ ــ ۱۸۹٦)
٤. د افغانستان سیاسي او ډپلوماټیک تاریخ (۱۸٦۳ ــ ۱۹۰۱)
۵. د افغان ـــ شوروي جگړه
٦. د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه
۷. وطن ته یو سفر (طالبان او اسلامي بنسټپالنه) پښتو او دري
۸. پښتون، افغان، افغانستان
۹. د افغانستان په باب د ژینو جوړه
۱۰. افغان، افغانستان (په هند، فارس او افغانستان کې د دولتونو رامنځته کول)
۱۱. افغان انگلیس دوهمه جگړه
۱۲. رښا او دفاع (د افغانستان د نفوسو،تاریخ او روانو پېښو په باب لیکنې)
۱۳. دموکراسي په اوسني جهان کې
۱٤. د کابل سلطنت بیان
۱۵. زما غوره لیکنې
۱٦. افغانستان په ورستیو پنځو قرنونو کې
۱۷. خاطرې (د یوې دورې لنډ تاریخ)
۱۸. د ثور کودتا د افغانستان د اوږدې بې ثباتۍ پیلامه

۱۹. د ثور کودتا او د هغې ژورې پایلې
۲۰. تاریخ څه ته وایي؟
۲۱. جان سټوراټ مل په ۹۰ دقیقو کې
۲۲. د انسانتوب په اړه د اخلاقپوهنې پرنسیپونه
۲۳. جنگ او زمونږ نړۍ
۲۴. د سقراط، افلاطون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر ښه انسان

یادونه : د پوهاند محمد حسن کاکړ، ژوند او علمي کارونو په اړه د لا ډېر معلوماتو لپاره لاندې ویبپاڼه وګورئ:

www.kakarfoundation.com